ВІСНИК
КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ISSN 1728-2640

ІСТОРІЯ 1(144)/2020

Засновано 1958 року

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ РЕДАКТОР	І. К. Патриляк, д-р іст. наук, проф. (Україна)
РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Т. Ю. Пшеничний, д-р іст. наук (заст. відп. ред.) (Україна); А. П. Коваль, канд. іст. наук (помічник відп. ред.) (Україна); С. Біленький, д-р філософії (історія) (Канада); М. А. Боровик, канд. іст. наук (Україна); С. О. Єкельчик, д-р іст. наук, проф. (Канада); В. Йокубаускас, д-р гуманітарних наук (історія) (Литва); О. Мотиль, д-р іст. наук, проф. (США); Е. Нарвселіус, канд. іст. наук (Швеція); С. В. Орлик, д-р іст. наук (Україна); С. М. Рижов, канд. іст. наук (Україна)

Адреса редколегії	к. 349 а, історичний факультет, вул. Володимирська, 60, Київ, 01601, Тел: +38 044 234 09 71; факс: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Затверджено	Вченою радою історичного факультету 31.03.20 року (протокол № 10)
Атестовано	Включено до категорії "Б" Переліку наукових фахових видань України (Наказ МОН України №1643 від 28.12.2019)
Зареєстровано	Міністерством юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 17218-5988 Р від 10.11.10
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет". Свідоцтво внесено до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" (кімн. 43), б-р Тараса Шевченка, 14, Київ, 01030 ☎ (38 044) 239 31 72, 239 32 22; факс 239 31 28

© Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2020

BULLETIN
OF TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640

HISTORY 1(144)/2020

Established in 1958

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи й засоби їхнього вирішення із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.

Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

EXECUTIVE EDITOR	Dr. Habil (History), prof. Ivan Patryliak (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	PhD in History Taras Pshenychnyy (Deputy Chief Editor) (Ukraine); PhD in History Andrii Koval (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); PhD in History Serhii Bilenky (Canada); PhD in History Mykola Borovyk (Ukraine); Dr. Habil. (History), prof. Serhii Yekelchyk (Canada); Dr. Habil. (History) Vytautas Jokubauskas (Lithuania); Dr. Habil. (History), prof. Alexander Motyl (USA); PhD in History Eleonora Narvselius (Sweden); Dr. Habil. (History) Svitlana Orlyk (Ukraine); PhD in History Serhii Ryzhov (Ukraine)

Editorial address	of. 349 a, Volodymyrska str., 60, Kyiv, 01601 Faculty of History Phone: +38 044 234 09 71; fax: +38 044 234 69 80 E-mail: koval.andrii@knu.ua; web: https://visnyk.history.knu.ua/
Approved by	The Academic Council of the Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine (Protocol № 10 of 31.03.2020)
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine. Order № 515 of 16.05.16
Registration	Indexed in the List of Qualified Periodicals – rank "B" (Decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine №1643, 28.12.2019)
Publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine. Publishing house "Kyiv University". Certificate submitted to the State Register № 1103 of 31.10.02
Address of publisher	Kyiv University Publishing and Printing Center (off. 43), 14, Taras Shevchenka blv., Kiev, 01030, Ukraine, ☎ (38044) 239 31 72, 239 32 22; fax 239 31 28

© Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,
Publishing house "Kyiv University", 2020

ЗМІСТ

Асанішвілі М.
Середня освіта 1920-х років у радянській провінції .....

Валентирова К.
Дослідження середньовічної клинкової зброї в Європі: історіографія .....

Василик Т.
Становище українських емігрантів ("скитальців") у проповідях митрополита Іларіона
(за матеріалами часопису "Слово істини" 1947–1951 рр.).....

Григорак А.
Образ Страшного Суду у вітчизняних літературних пам'ятках XII–XVIII ст.
як ключ до пояснення панівних світоглядних установок населення України
доби середньовіччя та ранньомодерного часу.....

Когут А.
Феномен "цивільного заручництва" в депортаційних практиках радянських спецслужб
на Західній Україні в 1944–1952 роках .....

Кравченко Є.
Поняття демографічних втрат у дослідженні Голодомору 1932-1933 рр. .....

Латиш Ю.
Петро Шелест, Володимир Щербицький і Річард Ніксон: американський "слід"
у відставці першого секретаря ЦК Компартії України .....

Понипаляк О.
Дмитро Білінчук-"Хмара" – історичний портрет командира УПА Гуцульщини .....

Руккас А., Гуменний С.
Становлення структур Західно-Української народної республіки (ЗУНР)
на Тернопіллі в 1918 р.....

Тарасюк М.
Повсякденне життя на Волині кінця XIV – середини XVI століття: їжа, одяг та розваги.....

Тронь-Радомська А.
Гуманітарна діяльність Українського центрального комітету в Генеральній губернії:
історіографія .....

CONTENTS

Asanishvili, M.
Secondary Education of the1920'sin the Soviet Province .....

Valentyrova, K.
Scientific Study of Medieval Edged Weapons: A Historiography .....

Vasylyk, T.
Position of ukrainian emigrants ("expatriates") in the sermons of metropolitan ilarion
(on the materials of "the word of truth" magazine, 1947–1951) .....

Hryhorak, A.
The Image of the Last Judgment in the Ukrainian Literary Tradition of the 12th–18thCenturies as a Key
to Explanation of the Worldview of Ukrainian Population
of The Middle Ages and Early Modern Times .....

Kohut, A.
The Phenomenon of "Civilian Hostage" in the Deportation Practices of Soviet Special Services
in Western Ukraine in 1944–1952 .....

Kravchenko, Ye.
The Concept of Demographic Losses in the Holodomor Studies .....

Latysh, Yu.
Petro Shelest, Volodymyr Shcherbitsky and Richard Nixon: American "Trace"
in the Fall of the First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine .....

Ponypaliak, O.
Dmytro Bilinchuk-"Hmara". Historical Portrait of the Commander of the Ukrainian Insurgent Army
in the Territory of Hutsul Region .....

Rukkas, A. & Humennyi, S.
The Formation of the Structures of the West Ukrainian People's Republic (Zunr)
in Ternopil Region in 1918 .....

Tarasiuk, M.
Everyday Life of Volhynians: Food, Clothes and Etertainment (Late 14th– Mid-16thCenturies) .....

Tron-Radomska, A.
Humanitarian Activity of the Ukrainian Central Committee in the General Government:
A Historiography .....

УДК 94:100
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.1

М. Асанішвілі, магістр історії та археології, незалежний дослідник
Вінниця, Україна

СЕРЕДНЯ ОСВІТА 1920-х РОКІВ У РАДЯНСЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ

Розглядаються контекст, цілі та результати побудови більшовиками радянської системи середньої освіти в місцевостях, де переважало сільське населення. Автором залучено широке коло джерел, що включає нормативно-правові акти, звітну документацію освітніх установ та его-документи. Автор відзначає, що нова освітня система – трудова школа – зустрічала серйозний опір та нерозуміння як із боку учнів та їхніх батьків, так і з боку вчителів. Перші не сприймали більшовицької освіти в силу світоглядних розбіжностей, а другі не розуміли основоположних принципів трудової школи, оскільки мали переважно дореволюційну освіту. Крім того, автор констатує низьке матеріальне забезпечення освітньої реформи більшовиків. Резюмуючи, автор закликає розглядати побудову системи середньої освіти більшовиками як прояв внутрішньої колонізації – таким чином радянська влада прагнула нав'язати новий світогляд аграрному українському суспільству, що було необхідно для виховання "нової людини".

Ключові слова: "нова людина", радянська провінція, реформа освіти, радянська школа, СРСР, реформа середньої освіти, єдина трудова школа.

У радянському антропологічному проєкті освіта посідала важливе місце, адже вона була, за Л. Альтюссером, одним із ідеологічних апаратів держави [6]. Саме там карбувались кадри майбутньої системи, відтворювались ритуали та практики підкорення та ієрархізації, привчались до спеціальної мови, форм та норм поведінки.

В історії СРСР питаннями освіти переймалося кожне партійне та державне керівництво. У радянській соціальній реальності школа була місцем створення "нової людини", "правильного громадянина". Вона мала чіткі ознаки "радянськості": мислення себе тільки в рамках колективу та для колективу, робітнича спеціальність і походження, канон цінностей (працьовитість, жертовність). Саме тому кожний період історії СРСР залишив свій відбиток на освіті загалом та, зокрема, на середній освіті. Більшовики у своїй партійній програмі планували наділити школу новими функціями: максимальним наближенням навчання до реальних потреб суспільства, швидким дорослішанням та включенням дітей у виробництво. Варто зазначити, що подібне бачення середньої школи було притаманне й загальноєвропейській та американській педагогіці. Тому більшовики не були "піонерами" в цьому питанні. У XX ст. школу остаточно було включено в ідеологічний апарат держави – це був загальноєвропейський тренд. Основні педагогічні розвідки зводились до праць відомих європейських та американських науковців. По-перше, посилену увагу звертали на метод прагматизму американського філософа Дж. Дьюї. Вчений вважав, що навчання дитини має бути направлене на пізнання навколишнього світу та використання власного досвіду й навичок у реальному житті [12, с. 31]. По-друге, користувалася популярністю теорія психоаналізу З. Фрейда. Науковець досліджував психологічний розвиток дитини. Фрейдова теорія розвитку була доречна та корисна для педагогічних пошуків XX ст. Отже, педагогіка почала користуватись міждисциплінарними підходами, практикуючи методи соціології та психології.

Увага до дитини та середньої освіти саме в цей час не була випадковою .Європейська та американська урбанізація в купі з інтенсивним науково-технічним розвитком сприяли трансформації суспільства. Для Європи минулого століття було вкрай важливо зробити зі школи простір виховання людини, яка могла б відповідати вимогам технічного розвитку та урбанізації.

Більшовики, запозичивши наукові розвідки американських філософів, взялись змінювати шкільну систему. Радянська влада усвідомлювала важливість школи як простору виховання людини, тому дуже швидко вдалася до освітньої реформи. 16 жовтня 1918 року було видано декрет "Про єдину трудову школу" [15], де містились основоположні принципи нової школи:

- уніфікація всіх типів закладів середньої освіти в єдину трудову школу;
- обов'язкове навчання дітей віком від 6 до 17 років;
- праця як основний засіб навчання дітей.

Цей документ поклав початок розбудови нової середньої освіти. В радянських реаліях школа отримувала цілий спектр завдань. Їх можливо розділити на кілька груп:

- соціальні завдання –в контексті зміни соціальної стратифікації більшовики мали на меті зробити країну робітників, відтак саме школа мала виховати людей вже з робітничими спеціальностями та позбавити їх свободи власного вибору;
- демографічні – більшість населення СРСР 1920-х років – селяни [9]; за допомогою школи більшовики прагнули збільшити кількість робітничих спеціальностей;
- економічні – для подолання економічної руїни після Першої світової війни та політики "воєнного комунізму" школу було включено у виробництво для розбудови економіки.

Своєї мети більшовики могли досягнути, лише охопивши усіх дітей СРСР початковою та середньою освітою. Виходячи з цього, перед ними постало кілька проблем: 1) як було вказано вище, більшість населення СРСР 1920-х років –селяни, тому дітям цих сімей були притаманні чіткі норми та правила поведінки традиційного (*аграрного – прим. ред.*) суспільства; тож для виховання у школі "нової людини" треба було подолати опір родини; 2) Радянський Союз на початку свого існування був неурбанізованою державою, тому розбудова нової школи мала відбуватися у маленьких провінційних містах та селах. Це значило не просто реформування існуючих закладів системи середньої освіти, а взагалі розбудову нової шкільної мережі.

Виходячи з вищезгаданих проблем, дослідження зазначеної теми потребує розв'язання низки **завдань**: проаналізувати розбудову системи середньої освіти в радянській провінції; описати соціальний портрет головних акторів шкільного життя; дослідити відносини між більшовиками та місцевим населенням радянської провінції.

Великий радянський наратив про середню освіту [16] створював "фасад" успішності реформи та згоди населення. Завдання сучасного дослідника – зазирнути за цей "фасад" та подумати про пересічну людину та місто СРСР. У цьому контексті ми обрали провінційні міста Подільської губернії, які не давали матеріалу для переможного радянського наративу.

© Асанішвілі М., 2020

Зазвичай, коли ми говоримо про школу – вчитель, учень, родина і держава виступають головними акторами середньої освіти. В цьому нарисі ми спробуємо їх включити у ширший соціальний контекст. Спроба осмислити школу як соціальний простір [8, с. 556] дає можливість зрозуміти мотиви поведінки вчителів, учнів, батьків, держави, місцевої влади.

Джерельна база статті складається з нормативно-правових актів СРСР, документів відділу народної освіти Подільської губернії, анкет, характеристик, листів учителів Подільської губернії, відгуків інспектури народної освіти, матеріалів з'їздів працівників освіти, его-документів. Значна частина документів останнього типу використовується вперше. Залучені джерела дозволяють розкрити специфіку радянської школи у невеличких містах та селах Подільської губернії. Використані его-документи школярів Катеринославської губернії дозволяють зробити соціальний портрет головних акторів середньої освіти.

Аналіз історіографії середньої освіти 1920-х років доречно почати з питання дитинства. Життя дитини в СРСР та Європі доби модернізму змінилось у бік швидкого включення у доросле життя [11, с. 311]. Розбудова європейських міст, індустріалізація та урбанізація, створення нових технологій обумовили необхідність виховання у дитини практичних умінь. Крім того, життя радянської дитини перебувало під постійним наглядом з боку ідеологічних владних структур. Водночас більшовики розуміли й великий вплив родини на виховання дітей. Підтвердженням цьому є судження української дослідниці Н. Гогохії про вплив родини на дитину [10], який заважав більшовикам проводити політику соціального конструювання покоління"нових людей". Для виховання робітників та відданих комуністів в добу дитинства в СРСР було включено практики та обов'язки дорослих, діти мали швидко опановувати теоретичні знання починати застосовувати їх у житті. Для реалізації своїх виховних цілей радянська влада змінила структуру дитячого повсякдення, у якому все більше часу приділялося нав'язуванню потрібного більшовикам комуністичного світогляду. Школа вбачалася основним просторо, у якому більшовики мали можливість виховувати "нову людину". Єдина трудова школа, що постала у 1918 р., мала на меті надати дитині професійні робочі навички, включити дітей у виробництво та відбудову економіки. У перспективі, покоління 1910-х –1920-х рр., закінчивши трудову школу, мало створити нове суспільство з новою соціальною стратифікацією.

Повсякденність шкільного життя, матеріальне забезпечення та соціальний контекст існування трудової школи у своїй ґрунтовній праці дослідив О. Рожков [18, с. 32-39]. Автор детально розкрив сутність нової учбової програми, навчальних планів, класно-урочної системи, матеріального становища учнів, вчителів та школи. Саме тому, в даному дослідженні ми не будемо розглядати ці теми. Український педагог Лариса Березівська досліджувала періодизацію та зміст шкільної реформи [7, с. 420].

Теоретичним підґрунтям дослідження є ідея про внутрішню колонізацію Росії, авторами якої є російські історики часів імперії С. Соловйов та В. Ключевський. Продовжив осмислювати цю ідею сучасний інтелектуал О. Еткінд. Суть цієї ідеї полягає в тому, що, окрім приєднання нових земель, Росія постійно колонізувала власні території. "Колонізація завжди пов'язана зі спробою освоїти чуже, а її невдачі та зриви приводили до розмноження об'єктивуючих дискурсів про своє. Якщо відчуття неможливості стати своїм серед чужих часто супроводжувало невдачі зовнішньої колонізації, то відчуття себе чужим серед своїх стало постійною формою незадоволення та протестів, пов'язаних з ситуацією внутрішньої колонізації" [13, с. 90]. Місцеве населення радянської провінції відчувало себе чужим серед нової радянської реальності. Адаптація під радянське вимагала від людини вивчення нових соціальних інститутів, зміни власної біографії, відмови від минулого та вивчення нової радянської мови [14, с. 18]. У цьому контексті працює метафора, використана Ш. Фіцпатрік: "зривайте маски" [20] – тобто переписування власної біографії для успішної інтеграції в нове радянське життя.

Єдина трудова школа 1920-х років була одним із інструментів внутрішньої колонізації територій СРСР. За допомогою середньої освіти більшовики хотіли вирішити головне завдання: включити місцеве населення до виховання нового радянського покоління. Реакція населення була неоднозначною. З одного боку – опір новій школі в різних формах, з іншого – школа була місцем укриття від репресій та класової чистки. Отже, школа 1920-х років стала простором, за допомогою якого більшовики пізнавали власне населення та намагались зламати традиційний уклад селянського життя.

1920-ті роки в історії СРСР – доба постійних пошуків: в економіці, освіті, культурі і т. п. Пошуки також стосувались інструментів виховання "нової людини". Освіта виявилась головним інструментом для цього. Для нормального реформування шкільної мережі необхідно було добре знати радянську соціальну структуру та її територіальні особливості. Більшовики не володіли такою інформацією або не змогли використати її правильно. Саме тому реформа середньої освіти у Подільській губернії пройшла вкрай напружено та жорстко. Подільська губернія за своїм соціально-економічним напрямом –місцевість,де абсолютна більшість населення була зайнята у сільському господарстві. Земля для селян завжди була та залишалася предметом культу – вона є матір'ю-годівницею, яка дає любов, тепло та їжу. Також земля вбирає в себе працю багатьох поколінь родини, саме тому доглядати за нею означає поважати предків. Саме тому дітей вже змалку було включено в польові роботи. Допомога батькам була невід'ємною частиною їхнього повсякдення. Через те, що роботи були сезонні,діти з весни по осінь не володіли власним часом, а мали допомагати батькам у сільському господарстві. Селяни ставились скептично до освіти, яку пропонували більшовики, а саме: цілий день навчатись, брати участь в ідеологічних заходах, навчатися робочій спеціальності. В їхньому розумінні дитина мала вміти писати і читати, тоді як всі інші навички необхідні для виживання вони здобували на землі, під час праці.

Розбудова середньої освіти на території Подільської губернії в 1920-х роках тривала повільно. У 1923 р. на території Гайсинського округу діяло 248 трудових шкіл, в яких навчалося 22 тис. учнів [4, арк. 4], що складало менше половини дітей шкільного віку (тобто з 6 до 17 років). В Тульчинському окрузі дітей шкільного віку було83 тис. осіб [2, арк. 4], а в трудовій школі навчалося 22 тис., що складало 24% від загальної кількості дітей. Переважно це були діти селян та духівництва. Більшість дітей в губернії не навчалася у трудовій школі. Тульчинська окружна інспектура народної освіти причиною цьому вважала відсутність необхідних помешкань та вчителів: "В навчальному 1925–1926 рр. необхідно охопити навчанням всіх дітей. Звичайно такого плану виконати в майбутньому навчальному році неможливо тому, що з одного боку не вистачає засобів для утримання такої шкільної мережі, з іншого боку не вистачає помешкань та вчителів" [2, арк. 184].

Зруйнована війною шкільна мережа в 1920-х рр. все ще була у процесі відбудови, але не тільки це заважало зібрати дітей за шкільною партою. Сезонні польові роботи, на які залучалися діти, викликали серйозний конфлікт місцевого населення з більшовиками. Із вищезгаданого документу читаємо: "Перед початком 3-го триместру було зроблено з 1 по 15 квітня перерву в шкільному навчанні. Це вимагалось тим, що по селах почалась весняно-посівна кампанія. Навчання в сільських школах в третьому триместрі майже не проводилось тому, що діти після перерви не прийшли в школу, а залишились вдома для всякої домашньої роботи" [2, арк. 179]. На це Тульчинський окружний виконавчий комітет видав наказ, який забороняв залучати дітей на роботу в шкільний час: "Враховуючи важливість весняно-літнього триместру по відношенню до практичного втілення принципів трудового виховання у школі окружний виконком постановив: Вважати весняно-літній триместр до 15 червня, до цього часу дітей від занять не можна відривати для домашніх робот. Батьки, які вклоняються від виконання цієї постанови будуть притягнуті до відповідальності по статті 79 Карного Кодексу штрафу 300 руб. золотом або до примусових робіт" [2, арк. 93].

Відповіддю на залучення дітей до праці в полі були репресії. В цьому контексті більшовики не знали власне село та повсякденне життя селян. З одного боку, більшовики хотіли створити шкільну мережу, в якій будуть навчатися діти – це добра справа. З іншого – залучити сільських дітей до постійної освіти означало забирати їх з традиційної родини, яка живе своїми багатовіковими правилами.

Ми розглянули розбудову шкільної мережі в Подільській губернії і з'ясували, що цей процес був повільним та не охоплював значну кількість дітей шкільного віку. Для порівняння, розглянемо трудову школу великого губернського міста – Катеринослава. Джерелом інформації для нас буде щоденник учня трудової школи Анатолія Стародубова. Це хлопець з інтелігентної родини, тому його освіті було приділено значну увагу. Він брав приватні уроки у вчителів, жадібно читав книжки та постійно відвідував театр. Частину його вільного часу завжди займала церква –молитва була вкрай важливим ритуалом в житті цього хлопця. Саме тому нехтувати цим він не міг, навіть за радянської влади. У 1922 р., коли йому було 12 років, він розпочав навчання у зразковій трудовій школі. Саме такі школи створювали великий радянський "фасад" про успішну трудову школу. Особливість зразкових шкіл полягала в тому, що в них мали навчатися діти "правильного" походження, а батьки мали брати активну участь у радянському житті. "Видається, з нашої школи виключають усіх дітей не членів профспілок та кустарів, а це ½ школи" [19]. Вчителі з неправильною біографією також покидали цю школу: "Багато наших вчителів переходять до суспільної школи (для непманів та кустарів)" [19]. Навіть зразковій школі в Катеринославі не вистачало приміщень для занять та матеріального обладнання. У цілому, Анатолію подобалось навчання: він брав участь у шкільному самоврядуванні, в усіх комуністичних заходах і демонстраціях, слухав антирелігійні лекції, працював редактором шкільної газети. Цей хлопець був зразковим учнем радянської школи. Та при цьому його світогляд та повсякденне життя ніяк не змінились, зокрема він продовжував щовихідних відвідувати церкву. Стародубов, закінчивши трудову школу, так і не став робітником, не думав вступати у комуністичну партію. Він став письменником,писав поезію і прозу. Життя хлопця, яке він сам детально описував, продемонструвало неможливість виховання нової людини. Сама по собі єдина трудова школа не здатна була переробити або перевиховати людину, навіть змалку. Дуже сильним був християнсько-традиційний світогляд мешканців українського села та міста.

Ми розглянули провінційну школу та школу великого губернського міста. На прикладах зразкових шкіл,на зразок Катеринославської, створювався великий радянський наратив про перемогу нової трудової школи над імперською. Маленькі провінційні школи залишались в тіні "радянського фасаду". Але і зразкові школи і провінційні мали спільне: ігнорування та відторгнення змісту радянської освіти. У селі Подільської губернії – це ігнорування навчання під час польових робіт, у великому місті – відвідування церкви на вихідних.

Вчителі, як іще один актор середньої освіти, були вкрай важливими для більшовиків. Саме вчитель мав стати провідником ідей нової єдиної трудової школи. Тому радянська влада включила професію вчителя в розряд пільгових. Ми не будемо приводити в цій статті статистичні дані, матеріальне становище та повсякденність вчительства СРСР. Ці питання вже розкриті українською історикинею Л. Березівською. Ми зосередимось на соціальному портреті вчительства та відносинах між владою та вчителями. Для цього було використано анкети, характеристики, листи вчителів Подільської губернії, а також матеріали конференцій працівників освіти.

У 1920-х рр. в Радянському Союзі професія вчителя набувалася в декількох інституціях. По-перше, існували педагогічні інститути та педагогічні школи. Наприклад, щоб вступити до педагогічної школи, треба було мати 4 класи освіти [5,арк. 163]. Але вони поки ще не встигали підготувати фахівців для школи. По-друге, більшовики форсували підготовку нових вчителів, саме тому, по всій країні було відкрито педагогічні курси з різними термінами навчання: від 2 тижнів [3, арк. 2] до 2 місяців. Така швидка підготовка дозволяла опанувати професію молодим людям. Також вчительство стало професією, яка дозволяла швидко переписати біографію та перейти до категорії важливої та шанованої більшовиками професії. Це проблема класової структури СРСР, штучно створена більшовиками: "Класи треба сприймати серйозно тому, що класифікація по класовій ознаці була у радянському суспільстві дуже важливою справою. Вона не мала ніякого відношення до реальної соціальної структури, але мала саме пряме відношення до людської долі, її вдачам та невдачам" [20, с. 7].Отже, вчительські курси за місяць це була реальна можливість для офіцерів, священників, "кулаків". Працювати в освітній сфері – це шанс на виживання та нормальне існування в СРСР.

Для того, аби зрозуміти, ким були люди, які опановували вчительську професію, ми використовували анкети, характеристики, матеріали конференцій вчителів. Ці джерела на провінційному рівні дають можливість відповісти на головні питання єдиної трудової школи 1920-х років: чи могли викладати вчителі у новій школі? Чи розуміли вони, що таке радянська освіта? Відповідь на ці питання дасть можливість оцінити ефективність реформи середньої освіти 1920-х років.

Анкета, яку заповнював кожен вчитель у 1922-1923 рр., мала дуже детальні питання. Вони стосувались минулого людини, а з цього минулого більшовики хотіли знати: ким працювала людина за часів імперії; що робила до, під час та після революції. Також радянська влада цікавилась, як нові вчителі оцінювали нову трудову школу, що хотіли в ній бачити та як треба виховувати дитину в СРСР.

Проаналізувавши анкети вчителів Подільської губернії, ми з'ясували, що це були переважно молоді люди віком від 20 до 30 років. Деяким вчителям було менше 20 років, як приклад – Шумак Борис Григорович мав вік

18 років [1, арк. 7]. Майже всі вчителі здобули лише початкову освіту та завершили педагогічні курси. Це свідчить про те, що серед провінційних вчителів майже не було людей із вищою освітою, тим паче – педагогічною. Багато вчителів служили в імперській армії під час Першої світової війни. Іншим важливим питанням для більшовиків було "соціальне походження". Це доленосне питання, тому такі анкети були простором підміни, замовчування, підтасовки фактів. Саме так людина могла врятувати себе та свою сім'ю від репресій. Але в1928 році вчительство однаково зазнало репресій. З витягу політекономічного огляду Вінницького округу секретаря окружного комітету КП(б)У читаємо: "Міська інтелігенція, яка складається з юристів, медперсоналу та педагогів, характеризується: має великий прошарок червоних. Є партійці на педагогічній роботі, але є значний прошарок антирадянського елемента – офіцерство старої армії та петлюрівці. Сільська інтелігенція: складається в основному з вчителів, серед яких є антирадянський петлюрівський елемент" [17, с. 146]. В 1928 р. 82 вчителя [17, с. 146] вважались учасниками білогвардійського руху. Таким чином, в кінці 1920-х років вчительство зазнало репресій, що стало відповіддю на незадовільний соціальний склад вчителів.

Важливими питаннями анкети було ставлення людини до нової трудової школи. Як випливає з відповідей вчителів, вони не розуміли, що таке єдина трудова школа, як вона має працювати та яке її майбутнє. Ось деякі приклади. Вчителька Шабелянська Кіра Борисівна на запитання "В чому, на вашу думку, полягають цілі та завдання сучасного виховання і навчання взагалі та Трудшколи зокрема?" відповіла: "У підготовці авангарду трудеників, до переходу до соціалізму" [1, арк. 1]. На запитання "Як уявляєте ви собі трудовий принцип сучасної школи і його застосування?", Шпановська Надія Василівна відповіла: "Основний принцип – праця, і тоді, коли учні зможуть її застосувати у житті" [1, арк. 19]. Такі відповіді означають, що люди не розуміли, про що їх питають. Вони відповідали "новою" мовою, яку треба було вивчити для успішного працевлаштування. Українська дослідниця Л. Масенко детально описала "нову" мову та її ознаки: дихотомічний поділ світу, домінування оцінки над значенням, квазіуточнювальні означення [14, с. 19-25]. Об'єднуюче для цих анкет – їхній антикомунікативний характер. Авторка стверджує: "пристосуванство[було] основною формою соціальної поведінки, породжувало як масове явище нещирість, двоєдушність, звичку до подвійних стандартів, коли люди говорили про одне, а думали про інше" [14, с. 43]. Таким чином, типовий соціальний портрет вчителя 1920-х років виглядав наступним чином: людина з 20 до 30 років, дитина священника або заможного селянина, в минулому – військовий імперської армії, мав початкову освіту, вивчив радянську мову. Такий вчитель звичайно міг навчати дітей, але повністю ігноруючи ідею єдиної трудової школи. В такій ситуації повністю нівелювалась ідея більшовиків виховати нове радянське суспільство.

Таким чином, реформа "єдиної трудової школи" 1920-х рр. зазнала невдачі. Джерела для вивчення середньої освіти в радянській провінції дозволяють констатувати наступне. По-перше, радянська провінція була сільською та традиційною за світосприйняттям. Такий соціальний контекст диктував дитині певні правила життя, а саме: відсутність власного часу, ранішнє дорослішання. Спроба відірвати дитину з родини та змусити її працювати в школі зустріла різкий опір та несприйняття у традиційної родини. Це виклало конфлікт між місцевим населенням та більшовиками. Більшовики відповіли репресіями, які не мали значного впливу на ситуацію. По-друге, ідеї єдиної трудової школи не були зрозумілими для вчителів. Соціальний портрет провінційного вчителя виглядав більш за все консервативно. Вчительство, як професія, розглядалось як місце укриття від більшовицьких переслідувань, аніж як можливість виховати нове покоління комуністів. В цьому сенсі велику роль зіграла "радянська" мова. Використовуючи її, вчителям вдалось отримати нову професію, шановану більшовиками,але працювати за методами імперської системи освіти. По-третє, значна руйнація шкільного обладнання та будинків внаслідок війни не дозволяла повноцінно проводити заняття, тим паче з впровадженням уроків ручної праці. По-четверте,на нашу думку, середню освіту в радянському суспільстві 1920-х рр. треба розглядати з точки зору "внутрішньої" колонізації країни. Більшовикам треба було пізнати власне суспільство, перевірити його, зробити висновки. Школа була ідеальним інструментом для цього. Саме тому, в цей час мова йде не про освіту, а радше про освоєння власних територій.

Список використаних джерел:

1. Державний архів Вінницької області, ф. 842, оп. 1, спр. 94. Анкеты учителей трудшкол. 119 арк.
2. Державний архів Вінницької області, ф. 847, оп. 1, спр. 11. Годовые отчеты, планы работы Тульчинской окружной инспектуры народного образования за 1923-1925 гг. 423 арк.
3. Державний архів Вінницької області, ф. 254, оп. 1, спр. 105. Материалы 2-го Жмеринского уездного съезда работников образования; 2-ой культконференции учителей. Доклад об уездных учительских курсах Ямпольщины. 55 арк.
4. Державний архів Вінницької області, ф. 842, оп. 4, спр. 1. Постановления, циркуляры ВЦИК Народного Комиссариата Просвещения УССР. Протоколы совещаний заведующих уездными отделами народного образования, 154 арк.
5. Державний архів Вінницької області, ф. 254, оп.1, спр.722. Приказ губнаробраза об учете исторических ценностей и работе школьных кружков. 412 арк.
6. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства [Электронный ресурс] / Л. Альтюссер // Неприкосновенный запас. – 2011. – Режим доступа: https://bit.ly/2U6sN9p.
7. Березівська Л. Тенденції реформування шкільної освіти в Україні у XX ст. / Л. Березівська // Освітні реформи: місія, дійсність, рефлексія / Л. Березівська. – К. : Едельвейс, 2013. – С. 420-429.
8. Бурдье П. Социальное пространство: поля и практики / П. Бурдье. – Санкт-Петербург : Алетейя, 2005. – 576 с.
9. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки. Вып. 10: Население Союза ССР по положению в занятии и отраслям народного хозяйства [Электронный ресурс]. – Москва : Изд-во Центр. стат. упр. Союза ССР, 1929. – С. 4. – Режим доступа: https://bit.ly/398QbY9.
10. Гогохія Н. Дитинство у тоталітарному суспільстві: "вірні ленінці" радянської України у 1930-х роках [Електронний ресурс] / Н. Гогохія // Україна Модерна. – 2015. – Режим доступу: http://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s.
11. Димке Д. Советские детские игры: между утопией и реальностью / Д. Димке // Антропологический форум. – 2012. – №16. – С. 24.
12. Dewey, J. The School and Society / J. Dewey. – Chicago : The University of Chicago Press, 1900. – 164 c.
13. Эткинд А. Внутренняя колонизация. Имперский опыт России / А. Эткинд. – М. : Новое литературное обозрение, 2013. – 490 с.
14. Масенко Л. Мова радянського тоталітаризму / Л. Масенко. – Київ : КЛІО, 2017. – 240 с.
15. О Единой Трудовой Школе Российской Социалистической Федеративной Советской Республики [Электронный ресурс] // Известия Всероссийского Центрального Исполнительного Комитета Советов. – 1918. – Режим доступа: http://istmat.info/node/31601.
16. Очерки истории школы и педагогической мысли народов СССР: 1941-1961 гг. /Ф. Паначин, М. Колмакова, З. Равкини др. – М. : Педагогика, 1988. – 270 с.
17. Реабілітовані історією: У двадцяти семи томах. Вінницька область. Кн. 1 / І.С. Гамрецький та ін. – Вінниця : ДП ДКФ, 2006. – 908 с.
18. Рожков А. В кругу сверстников: Жизненный мир молодого человека в Советской России 1920-х годов / А. Рожков. – М. : Новое литературное обозрение, 2014. – 641 с.
19. Стародубов А. Записки очевидца: Екатеринослав 1918-1923 гг. [Электронный ресурс] / А. Стародубов // Gaudeamus. – 2001. – Режим доступа: https://prozhito.org/person/316.
20. Фицпатрик Ш. Срывайте маски!: Идентичность и самозванство в России / Ш. Фицпатрик. – М. : РОССПЭН, 2011. – 272 с.

References:

1. State Archive of Vinnitsa Region, Fund 842, List 1, File 94 (Profiles of Teachers of Labor Schools), 119 sheets.

2. State Archive of Vinnitsa Region, Fund 847, List 1, File 11 (Annual Reports, Work Plans of the Tulchinsky District Inspectorate of Public Education for 1923-1925), 423 sheets.
3. State Archive of Vinnitsa Region, Fund 254, List 1, File 105 (Materials, 2nd Zhmerinsky District Congress of Educators; 2nd Teachers' Cultural Conference. Report on District Teacher Training Courses in the Yampol Region), 55 sheets.
4. State Archive of Vinnitsa Region, Fund 824, List 4, File 1 (Decisions, Circulars of the All-Russian Central Executive Committee of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR. Minutes of Meetings of the Heads of County Departments of Public Education), 154 sheets.
5. State Archive of Vinnitsa Region, Fund 254, List 1, File 722 (Order of the Provincial Council on the Accounting of Historical Values and the Work of School Circles), 412 sheets.
6. Althusser, L. (2011). Ideology and Ideological State Apparatuses. *Emergency Ration*. https://bit.ly/2U6sN9p. [*In Russian*].
7. Berezivska, L. (2013). *Educational Reforms: Mission, Reality, Reflection*. Kyiv: Edelweiss. [*In Ukrainian*].
8. Bourdieu, P. (2005).*Social Space: Field and Practice*. Saint Petersburg: Aleteya. [*In Russian*].
9. *All-Union Census of December 17, 1926: Summary*. (1929). Issue 10: Population of the USSR by Occupation and Sectors of Economy. Moscow: Center for Statistics of the USSR. https://bit.ly/398QbY9. [*In Russian*].
10. Hohokhiia, N. (2015). Childhood in a Totalitarian Society: "Faithful Leninists" of Soviet Ukraine in the 1930's. *International Intellectual Journal "Ukraine is modern"*. http://uamoderna.com/md/gogokhia-childhood-ussr-1930s. [*In Ukrainian*].
11. Dimke, D. (2012). Soviet Children's Games: Between Utopia and Reality. *Anthropological Forum, 16,* 24. [*In Russian*].
12. Dewey, J. (1900). *The School and Society*. Chicago: The University of Chicago Press. [*In English*].
13. Etkind, A. (2013). *Internal Colonization: Russia's Imperial Experience*. Moscow: New Literary Review. [*In Russian*].
14. Masenko, L. (2017). *The Language of Soviet Totalitarianism*. Kyiv: Clio. [*In Ukrainian*].
15. About the Unified Labor School of the Russian Socialist Federative Soviet Republic. *News of the All-Russian Central Executive Committee of Soviets*. http://istmat.info/node/31601. [*In Russian*].
16. Panachin, F. et al. (1988).*Essays on the History of School and Pedagogical Thought of the Soviet Peoples: 1941-1961*. Moscow: Pedagogics. [*In Russian*].
17. Hamretskyi, I. (2006). *History Rehab: in Twenty-seven Volumes. Vinnytsa Region. Book 1*.Vinnytsa: DKF. [*In Ukrainian*].
18. Rozhkov, A. (2014). *Among Peers: The Life World of a Young Man in Soviet Russia in the 1920's*. Moscow: New Literary Review. [*In Russian*].
19. Starodubov, A. (2001). Notes of an Eyewitness: Yekaterinoslav of 1918-1923. *Center for the Study of Ego-documents*. https://prozhito.org/person/316. [*In Russian*].
20. Fitzpatrick, S. (2011). *Tear Off the Masks! Identity and Imposture in the Twentieth-Century Russia*. Moscow: Russian Political Encyclopedia. [*In Russian*].

Надійшла до редколегії 19.02.20

M. Asanishvili, Master in History and Archeology, Independent Resercher
Vinnytsia, Ukraine

SECONDARY EDUCATION OF THE 1920's IN THE SOVIET PROVINCE

During the existence of the USSR, the Bolsheviks wanted to built a new class system in which workers would be the main social group. School in this context should have been included children to the adulthood from a young age. A tool of reeducation and breakdown of a child's life was a work. The reform of secondary education in the 1920s in the USSR meant the beginning of the cultural, social and economic dialogue of the Bolsheviks with their own commonwealth. This dialogue should to determine the further social development of the USSR. Teachers, local jurisdictions and children should become leaders of the dialogue.

The population of the USSR in the early 1920s was predominantly rural. That's why children were in a traditional family. At such environment, the child didn't have his own desires, dreams, free time, etc. Parents always involved children to the land work and housekeeping. The Bolsheviks' idea of a school, in which a child would acquire a profession and work, was met with strong resistance among the local population. In the villagers' outlook, the school had to give only reading and elementary grammar. Everything else for existence will be given by the land on which the child must look after. This caused a confrontation between Bolsheviks and local population and fit into the "one-to-one" scheme. Bolsheviks used repression, after the resistance to a unified labor school. Repression meant an attempt to subjugate the traditional population and educate a "new person".

The "other-to-other" scheme also works with respect to the main actors in school life and power. Teachers, as the main leaders of the idea of unified labor school, had to bring up a "new person" locally. But in order to bring up a "new person", must understand what it is and have clear methods of education. The only thing that was clear to the teachers of the 1920s in the USSR – to use work as a tool of education at school. This is not surprising, because the person who chose the profession of a teacher, in the beginning of the Soviet Union, was not intended to educate the generation of communists, but to save their own lives, get benefits and wages, escape from the repression because of own past. That is why, a new generation of teachers consisted of "former" people, such as: White Guards, imperial officers, rich villagers and clergy. These people learned the Soviet language and successfully held posts at the school. It was convenient, but they couldn't become the leaders of new ideas.

So, the project of unified labor school in the USSR in the early 1920s was probably a dialogue or a monologue of Soviet power to the population. School, as a tool of education, became a field of confrontation between different social groups.

Keywords: "new person", Soviet province, educational reform, Soviet school, USSR, reform of the secondary education, unified labor school.

УДК 904+930+623.4
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.2

К. Валентирова, асп.
ORCID: 0000-0002-5213-8218
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДОСЛІДЖЕННЯ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ КЛИНКОВОЇ ЗБРОЇ В ЄВРОПІ: ІСТОРІОГРАФІЯ

Присвячено історії становлення і розвитку наукового підходу до вивчення середньовічної клинкової зброї. Відзначається, що витоки цього напряму історичної науки лежать у колекціонуванні, а першими спробами дослідження і систематизації клинкової зброї можна вважати описи й каталоги колекцій зброї. Одначе, лише в XIX ст. з'явилися дійсно фундаментальні праці, прямо або опосередковано присвячені клинковій зброї, які заклали основні методи і принципи її дослідження та класифікації. Простежується розвиток наукового дослідження клинкової зброї до початків використання методів досліджень природничих наук на межі XX–XXI ст.

Ключові слова: Середньовіччя, клинкова зброя, історіографія, метод, підхід.

Історія дослідження середньовічної клинкової зброї, як і будь-якої іншого джерела, детермінована загальним розвитком наукової думки. Низка факторів, починаючи від світоглядної парадигми дослідника і закінчуючи доступними йому технічними засобами, на кожному етапі визначають особливості формулювання питань, і, як наслідок, те, на які аспекти явища дійсності, що вивчається, і в якій мірі проливають світло відповіді. Відтак, процес формування підходів та напрямків досліджень заслуговує на не меншу увагу, ніж отримані в їхньому ході результати.

Корені наукового інтересу до клинкової зброї на теренах сучасної Європи доцільно шукати в традиціях колекціонування. В епоху Нового часу великі колекції артефактів були поширеним явищем і, певною мірою, виступали маркером престижу та елітарності. Від приватних тематичних кабінетів до великих королівських зібрань – частково вони були даниною моді на інтерес до історії та культури, а подекуди – і більш давнім тра-

© Валентирова К., 2020

диціям. Атрактивність зброї разом з комплексом стереотипних уявлень зробили її одним із найпопулярніших об'єктів уваги серед колекціонерів. Перші спроби систематизувати матеріали знайшли втілення в описах та каталогах, які масово почали з'являтися у XVIII-XIX ст. Поступово розвиток наукової думки спричинив появу дослідницьких робіт. Перші публікації мали відповідний до свого часу характер – автори в широких географічних та хронологічних межах намагалися зробити висновки щодо ґенези, різноманіття артефактів, вписати їх у відповідні культурні контексти. В залежності від теми, над якою працював дослідник, клинкова зброя могла виступати основним предметом наукового пошуку, чи поділяти це місце з іншими елементами матеріальної культури.

У 1884 р. вийшло перше видання "Книги меча" британського дослідника сера Річарда Френсіса Бьортона. У вступі до книги автор у кількох реченнях влучно окреслив використану джерельну базу та стан дослідженості проблеми. "*Дослідникам, що цікавляться його (меча) походженням, генеалогією та історією, не вдасться знайти під рукою жодної публікації. Їм доведеться переривати каталоги та загальні книги про зброю, яких десятки. Доведеться шукати брошури з поверхневими оглядами, статті на невпорядкованих складах інформації, що носять назву журналів..."* – писав Р. Бьортон [21, с. 7]. Для написання монографії про меч і вивчення присвяченої йому літератури, як зазначав сам автор, йому довелося відвідати всі великі арсенали Європи та здійснити у 1875–76 рр. поїздку до Індії. Р. Бьортон "обмежив себе темою меча", тобто на рівні монографії зробив предметом дослідження окрему категорію зброї, звертаючись при цьому до інших задля відтворення необхідного контексту. Під вжитим у назві терміном "меч" (sword) Р. Бьортон об'єднав різні типи клинкової зброї, виникнення та еволюцію яких він спробував простежити. Робота задумувалась у вигляді трьох хронологічно послідовних частин. Автор встиг реалізувати написання тільки першої з них: книга охопила історію меча на широких теренах Європи, Африки та Азії, від появи кам'яних та органічних прототипів у палеоліті до металевих зразків часів падіння Римської імперії. Попри те, що тема середньовічної клинкової зброї так і не знайшла висвітлення в роботах Р. Бьортона, оминути увагою його твір неможливо. В ньому було сформульовано кілька ключових для дослідження зброї методологічних засад, які формувалися у той час. По-перше, це стосується підходів до систематизації матеріалу. Р. Бьортон визначив їх як "принципи класифікації". Він виділив тематичний чи географічний (за приналежністю предмету до культури, регіону походження тощо), матеріальний чи формальний (за його ознаками) та хронологічний принципи, за якими його сучасники впорядковували колекційні зібрання, у тому числі зброї, і зазначив, що "нерозумно прийняти на озброєння тільки одну з цих систем". Тим самим Р. Бьортон окреслив формальні засади, на основі яких з'явились перші типології клинкової зброї. По-друге, він прописав специфіку ставлення людини, що стояла за кілька кроків від XX ст., до клинкової зброї давнини. Його робота з перших сторінок сповнена ідеєю сакральності меча, глибини символізму, що був пов'язаний із ним протягом усього часу його існування. Безперечно, з одного боку, Р. Бьортон, як його сучасники і кілька поколінь наступників, будували цю думку на основі численних джерел і, по суті, окреслили проблему історичної перцепції клинкової зброї. З іншого боку, формулювання Р. Бьортона значною мірою знаходилися під впливом залишкових хвиль романтизму. І, якщо в контексті інформаційного простору XIX ст. їх по праву можна вважати революційними, то на сучасному етапі досліджень в деяких випадках варто обережно ставитися до калькування цих тверджень. "Книга меча" Р. Бьортона побудована на етнографічних та культурологічних спостереженнях, що видає в ньому мандрівника та дослідника, схильного до широких узагальнень.

Більш вузькоспеціалізованою видається робота угорського археолога та етнографа Гези Нагі "Угорський меч" [47]. Окрім цього, перу дослідника належить багато праць, частина з яких присвячена археологічним матеріалам. Так, у контексті останніх десятиліть XIX ст. можна говорити про дослідження, основним об'єктом яких була клинкова зброя. Поряд із цим, роботи, в яких їй приділялася увага, публікувалися раніше.

Семюел Раш Мейрік, один із найвідоміших європейських колекціонерів XIX ст., у 1824 р. опублікував тритомник "Критична розвідка до давньої зброї: її існування в Європі, і, зокрема, в Англії, від норманського завоювання до правління короля Карла II, зі словником військових термінів Середніх віків" [44-46]. Як зрозуміло з назви, робота присвячена періоду від XI до XVII ст. Одначе викладові основної теми передує короткий екскурс в історію озброєння від стародавніх часів, у якому автор намагається представити ідею еволюції середньовічного європейського озброєння від зразків, породжених першими цивілізаціями, а відтак азійського походження. С. Мейрік писав, що дослідження озброєння зачіпає фактично усі аспекти людської культури і цим встановив певний стандарт комплексного підходу до відбору та аналізу джерел, якого намагались дотримуватися зброєзнавці впродовж наступних ста років. До праці С. Мейріка тривалий час ставились як до провідного дослідження в галузі, формуванню якої він дав початок.

Протягом другої половині 50-х років XIX ст побачив світ тритомник британського дослідника Джона Х'юїта "Давня зброя та озброєння Європи: від залізного віку Північних народів до кінця сімнадцятого сторіччя" [30-33]. Робота в Лондонському Тауері (яка, у тому числі, вилилася у створення путівника в 1841 р.) та неабияка обізнаність у джерелах зробили дослідження Дж. Х'юїта послідовним, детальним та критичним. На початку праці автор зазначив, що сучасна йому археологія відрізнялася від антикваризму тим, що отримане нею знання вимагає скрупульозної перевірки [30, с. 2] і саме цього принципу він дотримується. У першому томі, що присвячений періоду до XIII ст. включно, поряд з іншим, автор робить революційне спостереження, що виливається в чи не першу спробу класифікації мечів англосаксонського часу [30, с. 31-33].

У 1869 р. вийшла книга німецького мистецтвознавця Августа Фрідріха Деміна "Знаряддя війни в їх історичному розвитку – з найдавніших часів до сьогодення" [22]. Метою автора було простежити розвиток та різноманіття різних видів зброї та озброєння, що мав місце протягом історії людства. Опрацювавши колекції найбільших музеїв Європи, А. Деммін побудував свою роботу на конкретних прикладах – кожний розділ, що висвітлює відповідний період, являє собою поєднання загальних умовиводів автора та опису артефактів, які, на його думку, найкраще їх ілюструють. Розділ, у якому йдеться про час від початку християнського Середньовіччя до XVII ст., представлений у вигляді частин, присвячених різним видам зброї, в тому числі й клинкової. Робота А. Демміна через вкрай широкі хронологічні та географічні межі має характер загального огляду. Автор вдало окреслив величезне за масштабами поле роботи на фоні спроб інших дослідників обмежити свої пошуки тематично, хронологічно чи географічно, залишивши тим самим за собою можливість зробити їх більш детальними.

Подібний характер має дослідження французького історика Пауля Лакомбе "LesArmesetlesArmures", в подальшому перекладене та видане під назвою "Зброя та озброєння в античності та в Середні Віки: а також описові нотатки сучасної зброї" англійським археологом та геральдистом Чарльзом Ботелем у 1869 р. [17].

У 1890 р. в Ляйпцігу світ побачила праця Вен де ліна Бехайма "Довідник із озброєння. Збройова справа в її історичному розвитку від початку Середніх віків до кінця XVIII ст." [16]. Автор багато років працював із колекціями Відня, зокрема перебував на посаді зберігача імператорської колекції зброї. Відтак, йому належить кілька праць відповідного змісту, серед яких двотомний "Альбом пам'яток" ("Albumhervorragender"). Як і у випадку попередників, "Довідник" підсумував тривалу та ґрунтовну роботу автора над великою кількістю матеріалів. Першочергово він складався із семи частин. Перші три відповідно були присвячені ґенезі захисного, наступального та турнірного озброєння. У четвертому розділі автор виклав деякі практичні рекомендації для колег та колекціонерів, у п'ятому – умовиводи на тему мистецтва та техніки зброярства, притаманних для періоду, який охоплювало його дослідження. Два останні розділи, подібно до останніх частин"Знарядь війни" А. Демміна, містять довідкову інформацію щодо найбільших європейських зібрань зброї (по країнах) та відомих європейських майстерень та майстрів. Напрацювання, представлені в останній частині, В. Бехайм розвинув у окреме дослідження "Зброярі XIV – кінця XVIII сторіч" ("Meister der Waffenschmiedekunstvom XIV. bisins XVIII"), яке вийшло друком у 1897 р.

На початку XX ст. було опубліковано низку робіт на тему середньовічної зброї за авторством англійського історика мистецтв та першого наглядача Лондонського музею сера ГаяФренцісаЛейкінга. Він уклав декілька каталогів колекцій старожитностей, зокрема зброї та озброєння: "Озброєння Вінздорського замку: Європейська секція" ("The Armoury of Windsor Castle: European Section",1904), "Каталог європейського озброєння та зброї колекції Валас у Херфордському будинку" ("Catalogue of the European Armourand Armsin the Wallace Collection at Hertford House", 1910). Результатом багаторічних досліджень став п'ятитомник "Огляд європейського озброєння та зброї крізь сім віків" [35-39]. Перша книга побачила світ у 1919 р. – у рік смерті автора. У вступі Г. Лейкінг стверджує, що його робота (яку він, між іншим, присвятив С. Мейріку) є лише продовженням традицій зброєзнавчих досліджень та узагальнює його особистий досвід і знання в цій галузі. Тим не менш, об'єм викладеного матеріалу дозволяє визначити п'ятитомник як базову книгу в зброєзнавстві.

На той самий час припадає публікація праць іншого британського дослідника, куратора зібрання Королівського озброєння (Roya lArmouries, зараз – Національний музей зброї та озброєння) у Лондоні Чарльза Джона Фоулкеса. У 1909 р. він оприлюднив свою працю "Обладунок та озброєння" ("Armour and weapons"), у якій виклав відповідне дослідження, зроблене на основі британських матеріалів у хронологічних межах 1066-1600 рр. У 1912 р. світ побачила книга "Латник та його ремесло з XI по XVI ст." [24]. Основну увагу автор приділяв захисному обладунку, одначе клинкова зброя теж згадується.

Вдалими прикладами звуження зброєзнавчих тем у дослідженнях за хронологічним та географічним принципом є праці Ч. Ашдауна "Британська та іноземна зброя та озброєння" ("British and foreign arms & armour", 1909), "Озброєння та зброя в Середні віки" [15] та Е. Малатести "Зброя та озброєння Італії" [42].

На межі XIX та XX ст. література, у якій містилася інформація про клинкову зброю, була представлена також каталогами, окремими статтями та загальними дослідженнями, що не обов'язково були присвячені виключно зброї. З останньої групи, яка на той момент була відносно нечисленною, варто згадати кілька праць, які представляють собою зразки ґрунтовної роботи з різними видами джерел і, відтак, не втрачають своєї актуальності. Так, у 1896 р. в Лондоні друком вийшла книга Ф. Феірхолта "Костюм в Англії: історія одягу до кінця XVIII сторіччя" [23]. Робота виконана у формі ілюстрованого словника термінів, дотичних до теми одягу, обладунку та особистої зброї, що для досліджуваного автором часу сприймались у нерозривній єдності. 415 сторінок, створених на основі залучення широкого кола джерел, дають можливість не тільки скласти уявлення про термінологічний апарат, що використовувався у зброєзнавстві XIX ст. в англомовному середовищі, але й віднайти значний пласт фактичної інформації, яка досі не втрачає актуальність.

На теренах Східної Європи початок наукового дослідження середньовічної клинкової зброї асоціюється з багатотомною працею "Історичний опис одягу й озброєння російських військ" (1841-1862), упорядником та автором багатьох матеріалів якої був А. Вісковатов, працями П. фон Вінклера "Зброя" (1894), Е. Ленца (публікації кінця XIX – початку XX ст. російською та німецькою мовами). Вони побудовані на основі того самого підходу, що і західноєвропейські дослідження, і частково на напрацюваннях, представлених в останніх. Тим не менш, залучення давньоруських та кочівницьких матеріалів (коли мова йде про епоху Середньовіччя) надає їм безперечної оригінальності.

Дослідження XIX – початку XX ст. здебільшого характеризуються комплексним підходом – висновки в них будуються на основі не тільки великого масиву матеріалу, але й на аналізі різних типів джерел. В окремих випадках роботи тяжіють до структури каталогу. У цей час утверджується система опису артефактів, закладаються принципи їх систематизації. У ранніх працях були озвучені ідеї, які частково й до сьогодні використовуються під час атрибуції та інтерпретації середньовічної зброї. Деякі з них не втратили своєї актуальності, інші ж потребують верифікації чи, щонайменше, більш виваженого підходу. Окремої уваги заслуговують публікації археологів, у яких увага була спрямована на конкретні знахідки та вирішення вужчих, проте не менш важливих питань [6, с. 17-18].

Поступово енциклопедизм у зброєзнавчих пошуках почав поступатися місцем конкретиці. Накопичення матеріалу, розвиток методів дослідження витіснили енциклопедичні роботи в науково-популярну сферу. Можна стверджувати, що на середину XX ст. склалася стандартна схема написання досліджень, пов'язаних із клинковою зброєю, в основі якої лежало кілька змістових акцентів – опис, типологізація та культурна атрибуція. Важливим напрямком, що з'явився в цей період, став матеріалознавчий аналіз із залученням фізико-хімічних методів. На цей час також припадає завершення становлення типологічного методу в археології, широке впровадження якого в галузь розпочав О. Монтеліус у 60-ті роки XIX ст. Як зазначалось вище, для клинкової зброї ще у 50-ті роки це спробував зробити Дж. Х'юїтт. Він виділив три "класи" мечів англо-саксонського часу, орієнтуючись на їхню загальну морфологію [30, с. 33-37].

Ключовим моментом в утвердженні типологічного методу у зброєзнавстві став вихід праці Я. Петерсона "Норвезькі мечі епохи вікінгів" [12] у 1919 р. Автор упе-

рше побудував типологічну схему розвитку меча в чітко визначених географічних (територія Норвегії) та хронологічних (VIII-XI ст.) межах на основі близько 2 тис знахідок. Я. Петерсон обґрунтував те, що зброя, зокрема меч, є матеріалом, який дозволяє вибудовувати незалежні типології з відносно точними хронологічними прив'язками і, більше того, може виступати хронологічним маркером для археологічних комплексів. Критерієм для типології дослідник обрав руків'я меча, а точніше – зміни в його морфології. Він виділив 26 основних (A – Æ), та 20 особливих типів, поділивши їх на шість хронологічних періодів. Для кореляції типології мечів він проаналізував та типологізував декілька інших категорій знахідок, зокрема наконечники списів та сокири.

Після публікації праці Я. Петерсона типологія зайняла міцну позицію у зброєзнавчих студіях. Перша ґрунтовна типологія мечів наступного періоду – Розвинутого Середньовіччя – належить датській дослідниці А. Брун-Гоффмайер [19, 20]. Типи, виділені Я. Петерсоном, вона об'єднала у три великі групи – із трикутною, кількасегментною верхівкою навершя та без верхівки. Також у своїй роботі "Середньовічний двосічний меч", що вийшла в 1954 р., А. Брун-Гоффмайер на основі аналізу більш ніж 500 клинків, датованих 1100-1550 рр., представила типологію, базовим критерієм для якої також став зовнішній вигляд навершя. Поділивши весь матеріал на дві групи – романські (період побутування – 1100-1350 рр.) і готичні (1350-1550 рр.) мечі, вона виділила низку підгруп (за типом навершя; позначені римськими цифрами) і підтипів (за типом гарди; позначені буквами латинського алфавіту) [29]. А. Брун-Гоффмайер вважала, що загалом середньовічні мечі можна поділити на два типи з відповідно більшою кількість підтипів. Перший тип – мечі з навершям у формі бразильського горіха, другий – з диско- чи колесоподібним навершям [18, с. 5]. Дослідниця була впевнена, що для розглядуваного нею періоду неможливо говорити про існування чітких тенденцій у зміні форми клинків, відтак, як і попередники, вона будувала типологію на особливостях елементів руків'я.

Низка праць, присвячена давній зброї, належить авторству британського колекціонера та дослідника Еварта Окшота [11, 48-50]. Створена ним типологія середньовічних мечів є найбільш популярною серед вітчизняних дослідників, коли мова йде по європейську клинкову зброю. Погляди Е. Окшот та на типологізацію середньовічних мечів пережили певні зміни протягом його творчого шляху. У своїй першій узагальнюючій праці "Археологія зброї: зброя та обладунки від преісторії до віку рицарства" [49] автор представив нарис з історії розвитку зброї та обладунків від давніх часів до Ренесансу, особливу увагу приділивши мечам. У розділі "Меч в епоху вікінгів" він запропонував вести типологію Я. Петерсона до 9 основних типів – точніше, додав два типи до спрощеної в 1927 р. типології. До них він додав ще 10 типів для періоду від 1100 до 1350 року. Як зразки для аналізу Е. Окшот використовував матеріали з власної колекції та інших відомих йому зібрань. Автор намагався підходити до артефакту як до цілісного предмету, враховуючи не тільки особливості його окремих елементів, але й загальний зовнішній вигляд. Типи мечів Е. Окшота, по суті, є образами конкретних існуючих зразків, стосовно яких автор застосував метод абстрагування. Окремо він представив типології навершя та гард. Через кілька років автор вніс деякі зміни до свого дослідження. У роботі "Меч в епоху рицарства" [50] він зосереджує увагу виключно на періоді Середньовіччя та Раннього модерну та детальніше розробляє типології клинків, навершь і гард. Автор акцентує увагу на тому, що меч міг суттєво змінюватися з тих чи інших причин протягом свого життя. Відтак, визначивши межі побутування окремих його елементів, можна говорити про нижню та верхню дати його використання. У вступі до дослідження Е. Окшот зазначає, що визначення типу та часу побутування меча в більшості випадків є приблизним, оскільки передбачувана з огляду на специфіку джерел похибка може бути суттєвою. Він дещо ускладнює типологію 1960 р., додавши один тип (XX) та виділивши ряд підтипів. У "Мечі епохи лицарства" значно менше інформації про історичне тло розвитку клинкової зброї, порівняно з "Археологією зброї", натомість сама типологія розписана детальніше. У своїй останній роботі 1991 р. "Записи середньовічного меча" [49], не лишаючи спроб зробити типологію максимально точною і тим самим зменшити похибки у датуванні, Е. Окшот додає до своєї схеми ще два типи та кілька підтипів.

Накопичення археологічного матеріалу та необхідність його систематизації спричинили появу уваги до типологічного методу і серед східноєвропейських науковців. Знахідки середньовічної клинкової зброї найкращим чином були зібрані та систематизовані російським археологом Анатолієм Кірпічніковим – для території Київської Русі, та польським дослідником Маріаном Глосеком – для польських земель. У своїй класичній монографії "Давньоруська зброя. Мечі та шаблі" [6], що вийшла у 1966 р., А. Кірпічніков опублікував каталог зі 183 мечів, розділений на дві складові за хронологічним принципом – мечі IX – першої половини XI ст. та другої половини XI – XII ст. В основі першої частини лежить адаптована автором типологія Я. Петерсона. Для знахідок, представлених у другій частині, А. Кірпічніков запропонував власну типологію, проаналізувавши роботи А. Брун-Гоффмейер та Е. Окшотта. Окрім цього, автор звертається до напрацювань А. Арциховського, Б. Рибакова, Г. Корзухіної. Головним критерієм типологізації, як і в системі Я. Петерсона, А. Кірпічніков обрав особливості морфології та декору руків'я, на основі чого виділивши сім типів. З території сучасної України походять 53 предмети XI–XII ст. Зокрема, шість із них датуються XI ст. (типи А-місцевий, S, V, "скандинавський тип"), сорок сім предметів – XII–XIII ст. (типи I (4 одиниці (далі – од.), II (3 од.), III (2 од.), IV (2 од.), V (4 од.), VI (5 од.), VII (3 од.) і 17 типологічно невизначених мечів). Також автор представив типології навершь (два типи) і перехресть (три типи з підтипами) шабель, які він розробив, проаналізувавши 41 предмет, більшість із яких походить із території України. Усі вони датовані XII-XIII ст. і зібрані в каталог. Окрім цього, автор каталогізував 10 скрамасаксів та 5 кинджалів. У дослідженні А. Кірпічнікова клинкова зброя проаналізована в широкому історичному та археологічному контекстах. Окрім цього, автор зачепив проблему технології виробництва зброї.

У роботі М. Глосека та А Надольського "Середньовічні мечі з польських земель" [28] 1970 р. надано опис 69 мечів, знайдених на території Польщі. Серед них 24 належать до XII-XIII ст. (типи X (1 од.), XI (2 од.), XII (5 од.), XIII (3 од.), XIIIa (12 од.). Дослідивши історіографію питання, автори надали перевагу типології Е. Окшотта, яку дещо змінили з огляду на специфіку місцевого матеріалу. Відтак, кожній одиниці відповідає не тільки римська цифра (тип за параметрами руків'я), а ще й латинська буква (тип навершя) і цифра арабської системи (тип перехрестя). Публікації дослідження передував вихід монографії А. Надольського "Дослідження польського озброєння X, XI та XII століть" ("Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku"), у якій автор зібрав 93 мечі, 35 із яких датував XI–XII ст.

У 1973 році вийшла друга праця М. Глосека "Написи на середньовічних мечах Польщі" [27], у якій автор проаналізував інскрипції на 91 мечі IX-XIV ст. Як і в дослідженні 1970 р., географічні межі визначені територією Князівства Польського часів правління Казимира Великого. Роботу супроводжує детальний каталог знахідок, 39 із яких можуть бути датовані XI-XIII ст. Окрім масштабності та ґрунтовності в підході, важливість досліджень А. Кірпічнікова та М. Глосека визначає той факт, що вони здебільшого побудовані на археологічних знахідках – предметах, контекст віднайдення яких був відомий, що робило в більшості випадків можливими хронологічні прив'язки й загалом значно підвищувало їхню інформативність. Географічні межі наукових інтересів А. Кірпічнікова також внесли певні корективи в його дослідження, надавши змогу автору простежити взаємодію західних, давньоруських та кочівницьких мілітарних традицій.

Окрему увагу вищезгаданих дослідників привертали нефункціональні елементи середньовічних клинків. Написам на них присвячені як розділи в основних роботах Е. Окшота, А. Кірпічнікова та М. Глосека, так і окремі дослідження їхнього авторства. Перший меч із написом "Ulfberht" був опублікований Й. Ворсо у 1854 р. У 50-60-х роках XX ст. цій темі увагу також приділяли прибалтійські дослідники І. Лоппяахо, А. Атейн [6, с. 19-20]. Початок ґрунтовного дослідження інскрипцій на клинках можна вбачати у роботах хранителя Бергенського музею (Норвегія) А. Лоранжа (основна праця опублікована в 1889 р.) та швейцарського дослідника Р. Вегелі (1904 р.). Інтерес до цієї теми лежав у контексті спроб історичних (центри виробництва, шляхи розповсюдження) та світоглядних (сакральні змісти) інтерпретацій. Основні моменти, які вдалося визначити дослідникам під час вивчення цієї проблеми – наявність серед написів двох основних груп: маркерів приналежності до майстра (майстерні) та змістових інскрипцій (часто, на думку дослідників, сакрального чи символічного значення), частину яких вдалося розшифрувати. Клеймам на клинках був присвячений проект "Мечі епохи вікінгів у Скандинавії та Русі" ("Мечи эпохи викингов в Скандинавии и на Руси"), реалізований у 90-х рр. А. Кірпічніковим та А. Стальсбергом. Було опрацьовано 105 екземплярів, на кожному з яких було виявлено клейма, проаналізувавши які дослідники виділили східноєвропейську та норвезьку виробничі традиції [12].

Описані вище типології середньовічних мечів, що стали класичними, неодноразово піддавалися ревізії та уточнювалися наступниками з огляду на появу нових знахідок та локальні особливості конкретного матеріалу. Тим не менш, у галузі мали місце спроби використання принципово відмінних підходів до типологізації. Яскравим прикладом тому є опубліковані в 70-х – 80-х рр. роботи Марка Мора та Альфреда Гайбіга. М. Мор запропонував доповнити виключно морфологічні критерії метричними вимірами, звертаючи при цьому увагу не тільки на руків'я, але й на клинок. У результаті своїх досліджень він фактично підтвердив типологію Я. Петерсона, методиці якого протиставляв свій підхід, але, тим не менш, окреслив новий погляд на проблему. Комбінований аналіз також використав у своїй роботі А. Гайбінг. Він розвинув та спробував простежити на матеріалі ідею, яку часто озвучував Е. Окшот – різні елементи меча можуть змінюватися незалежно один від одного. Автор розробив типології навершя, гард, клинків, систематизував клейма та написи, виділив різні методи монтування руків'я для мечів, що походили зі східних франкських земель і узагальнив ці дані [12, с. 307-352].

На середину XX ст. сформувався ще один напрямок вивчення давньої зброї, точніше – технології її виробництва. У Східній Європі безпосередньо питання технології виробництва середньовічної клинкової зброї сформулював В. Арендт у своїх роботах "До питання про "мечі харалужні" "Слова о полку Ігоревім" ("К вопросу о "мечах харалужных" "Слова о полку Игоревом") та "Про техніку давнього виробництва клинків" ("О техникедревнего клинкового производства"), які вийшли протягом 30-х років XX ст. До того, так чи інакше, дослідники декларували інтерес до цієї проблеми, починаючи з середини XIX ст., як правило – у контексті загального вивчення давньої металургії [8, с. 4]. Оперуючи великим масивом матеріалу та досвідом у зброєзнавчих дослідженнях, В. Арендт зробив низку висновків, зокрема щодо місць виробництва клинків, що побутували в давньоруські часи на відповідних територіях.

Першою потужною роботою з технології виробництва, побудованої на хіміко-фізичних методах дослідження, стала монографія Бориса Олександровича Колчина "Чорна металургія та металообробка в Давній Русі" [8]. Автор працював із різними категоріями артефактів, а клинковій зброї присвячена окрема глава книги. Дослідник детально описав методику, яку розробив і якою послуговувався. Було використано макро-, мікро-, рентгеноструктурний та спектральний аналіз металу, визначено його мікро- та мікротвердість [8, с. 10]. Як зазначалось, спроби провести аналізи сплавів і дослідити технологію виробництва археологічних матеріалів мали місце й раніше. Проте вони мали епізодичний характер і, як правило, дослідникам не вистачало комплексності в підході. Б. Колчін, зробивши акцент на природничих методах, не залишив без уваги археологічні та історичні, що вивело його роботу на принципово новий рівень. До результатів, отриманих Б. Колчіним, апелював А. Кірпічніков у "Давньоруській зброї". Окрім цього, він вдався до власних досліджень технології виробництва давньоруської зброї. Результати були представлені в "Давньоруській зброї" [6] та окремих статтях [7]. Також до проблем виробництва середньовічних клинків (шабель) зверталися А. Рибаков та Г. Корзухіна. У 1978 р. при Інституті Археології НАН України був створений Сектор природничо-наукових методів досліджень, консервації та реставрації археологічних матеріалів. Метою підрозділу було дослідження за допомогою хіміко-фізичних методів артефактів, датованих періодом від найдавнішого часу до Середньовіччя [14, с. 75-79]. За роки існування відділу його співробітники опублікували низку статей, попередньо належним чином опрацювавши археологічні матеріали, що походять із території України (Г. Вознесенська, Д. Недопако, Т. Гошко).

Західноєвропейська матеріалознавча школа, яка є надзвичайно потужною та стрімко розвивається сьогодні, також має давню історію, що заслуговує окремого огляду. Для прикладу згадаємо дослідників Г. Рупе, Ф. Мюллера, Ф. Роде, роботи яких ще на початку XX ст. вирізнялися вузькоспрямованістю та детальністю.

Іншим цікавим та важливим напрямком стали дослідження середньовічної клинкової зброї в широкому культурному контексті. Як зазначалося вище, перші зброєзнавчі дослідження вирізнялися широтою залученої джерельної бази – матеріальної, візуальної, письмової. Класичні роботи XX ст., з одного боку, не відійшли від цієї традиції. З іншого – дещо змінили формат її наслідування. Як правило, для відтворення історичного контексту тепер використовувались висновки відповідних спеціалістів інших напрямків. Поряд із цим, варто згадати праці, в яких предметом дослідження виступала зброя, але при цьому вона не була його основним джерелом чи основним об'єктом. Так, протягом 20–30-х років XX ст. вийшло кілька робіт Вільгельма Гієса, у яких він досліджував зброю німецьких земель XII-XIII ст. за письмовими джерелами. Цікавим є доробок

А. Арциховського [1, 2]. Автор описав основні категорії зброї давньоруського населення та спробував провести межу між озброєнням аристократії та простолюду. Основна цінність роботи в тому, що. акумулювавши свої знання з археології по цій темі, дослідник при цьому широко апелював до письмових джерел. Культурологічний погляд на дослідження зброї пропонує праця А. Мусіна "Milites Christi. Військова культура руського Середньовіччя у контексті релігійного менталітету" [10]. Оригінальний підхід застосував у своїй роботі "Ідеологія воїна та типологія мечів епохи вікінгів" шведський дослідник М. Якобсон. Він не тільки запропонував нову схему типології мечів відповідного часу, а й спробував поєднати її з ідеями про символічне значення мечів у скандинавському суспільстві [12, с. 307-352]. Символічним та світоглядним аспектам використання зброї у Середньовіччі присвячені роботи польського дослідника О. Лавриновича [40] та словацького археолога М. Слівки [54-55].

Отже, за довгу історію наукового дослідження клинкової зброї в його межах сформувалося декілька напрямків, переважно в їхній основі лежить розуміння клинкової зброї як частини матеріальної культури. Залежно від специфіки матеріалу, кінцевої мети та авторського підходу, акцент у дослідженнях може припадати на 1) опис, типологію та атрибуцію; 2) вивчення технології виробництва та матеріалознавчий аналіз; 3) окремі проблеми, пов'язані з контекстом побутування відповідних артефактів.

Опубліковано та проаналізовано велику кількість матеріалів і цей об'єм невпинно збільшується. З розширенням можливостей природничих наук, ускладненням методологічного апарату та накопиченням археологічного матеріалу на межі XX–XXI ст. набули поширення вузькоспрямовані роботи, присвячені середньовічній клинковій зброї – побудовані на поглибленому аналізі невеликих груп артефактів та використанні конкретних методів досліджень. Міцні позиції починає займати міждисциплінарний підхід, який передбачає розробку окремих тем силами фахівців із різних галузей науки. Так, клинкова зброя, щоправда, більш ранніх періодів людської історії, ніж Середновіччя, уже стала предметом досліджень науково-дослідного центру CEREGE (Centre Europeen de Rechercheet D'enseigment des Geosciences de L'environnement – Европейський центр досліджень та освіти з наук про Землю та екологію у Франції) [51]. Подальший розвиток класичних підходів у поєднанні з новими, сформованими на межі дисциплін, відкриває нові можливості в отриманні максимально достовірного знання про минуле шляхом вивчення клинкової зброї.

Список використаних джерел:

1. Арциховский А. Древнерусские миниатюры как исторический источник / А. Арциховский. – М. : МГУ, 1944. – 215 с.
2. Арциховский А. Русское оружие X-XIII вв. / А. Арциховский // Доклады и сообщения Исторического факультета МГУ. – 1946. – Вып. 4. – С. 3-17.
3. Бертон Р. Книга мечей. / Р. Бертон. – М. : Центрполиграф, 2008. – 399 с.
4. Бехайм В. Энциклопедия оружия / В. Бехайм. – СПб. : Оркестр, 2008. – 576 с.
5. Жиль Ф. Царскосельский музей с собранием оружия / Ф. Жиль. – СПб. : Полиграфическое заведение А. Баумана, 1860. – 273 с.
6. Кирпичников А. Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX-XIII вв. / А. Кирпичников. – Л. : Наука, 1966. – 144 с.
7. Кирпичников А. О начале производства мечей на Руси / А. Кирпичников // Труды 6-го МКСА. – 1998. – Т. 4. – С. 246-251.
8. Колчин Б. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (Домонгольский период) / Б. Колчин. – М. : Из-во АН СССР, 1953. – 257 с.
9. Ленц Э. Указатель отделения Средних веков и Возрождения. Собрание оружия / Э. Ленц. – СПб. : Императорский Эрмитаж, 1908. – 375 с.
10. Мусин А. Milites Christi ДревнейРуси. Воинская культура русского Средневековья в контексте религиозного менталитета / А. Мусин. – СПб. : Петербургское востоковедение, 2005. – 368 с.
11. Окшотт Э. Археология оружия / Э. Окшотт . – М. : Центрполиграф, 2004. – 399 с.
12. Петерсон Я. Норвежские мечи эпохи викингов / Я. Петерсон. – СПб : Альфаред, 2005. – 237 с.
13. Петраков Т. История исследований технологии производства оружия Древней Руси: дис. … канд. ист. наук: 07.00.10 / Т.Петраков ; Ин-т естествознания и техники им. С. И. Вавилова Российской академии наук. – М., 2016. – 241 с.
14. 60 років Інституту археології НАН України / В. Д. Баран та ін. – К. : Київ. акад. Євробізнесу, 1994. – 138 с.
15. Ashdown C. H. Armour & weapons in the middle ages / C. Ashdown. – London : Harrap, 1925. – 220 p.
16. Boeheim W. Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwickelung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts / W. Boeheim. – Leipzig : Verlag von E. A. Seemann, 1890. – 695 p.
17. Boutell C. Arms and armour in antiquity and the Middle Ages: also a descriptive notice of modern weapons / C. Boutell. – London Reeves and Turner, 1893. – 296 p.
18. Bruhn-Hoffmeyer A. From Mediaeval Sword to the Renaissance Rapier / A. Bruhn-Hoffmeyer // Gladius. – 1963. – 2. – P. 5-39.
19. Bruhn-Hoffmeyer A. Middelalderenstveæggedesværd. Vol. I / A. Bruhn-Hoffmeyer. – København: København Tøjhusmuseet, 1954. – 303 s.
20. Bruhn-Hoffmeyer, A. Middelalderenstveæggedesværd. Vol. II / A. Bruhn-Hoffmeyer. – København: København Tøjhusmuseet, 1954. – 96 s.
21. Burton R. F. Book of the Sword / R. Burton. – London : Chatto and Windus, 1884. – 299 p.
22. Demmin A. An illustrated history of Arms and Armour from the earliest period to rhe present time / A. Demmin. – London : Georg Bell&Sons, 1877. – 595 p.
23. Fairholt F. W. Costume in England: a history of dress to the end of eighteenth century / F. Fairholt. – London : John Wiley and Sons, 1896. – 415 p.
24. Ffoulkes C. The Armourer and His Craft from the 11th to the 15th Century. London / C. Ffoulkes. – London : Methuen & Co LTD, 1912. – 199 p.
25. Geibig A. Zur Formenvielfalt der Schwerter und Schwertfragmente von Haithabu / A. Geibig // Offa. Berichte und Metteilungen zur Urgeschichte, Frügeschichte und Mittelalterarchäologie. – 1989. – Bd. 46. – S. 223-268.
26. Glosek M. Mieszesrodkowo europejskie z X–XV w. / M. Glosek. – Warczawa : Wydawnictwo Geologiczne, 1984. – 186 s.
27. Glosek M. Znaki i napisy na mieczach sredniowieczniech w Polsce / M. Glosek. – Wroclaw: Widawnictwo Polskiej Academii Nauk, 1973. – 176 s.
28. Glosek M. Mieczesredniowiecznie z ziempolskich / M. Glosek, A. Nadolsky. – Lodz: Acta Archaeologica Lodziensia, 1970. – 84 s.
29. Goranov A. The Bruhn-Hoffmeyer Typology of Medieval Swords / A. Goranov. – URL: http://myarmoury.com/feature_hoffmeyer.html.
30. Hewitt J. Ancient Armour and Weapons in Europe: from the Iron period of the Northern Nation to the end of the seventeenth century. Vol. I / J. Hewitt. – London and Oxford : John Genry and James Parker, 1855. – 387 p.
31. Hewitt J. Ancient Armour and Weapons in Europe: from the Iron period of the Northern Nation to the end of the seventeenth century. Vol. II / J. Hewitt. – London and Oxford : John Genry and James Parker, 1855. – 343 p.
32. Hewitt J. Ancient Armour and Weapons in Europe: from the Iron period of the Northern Nation to the end of the seventeenth century. Vol. III / J. Hewitt. – London and Oxford : John Genry and James Parker, 1855. – 764 p.
33. Hewitt J. Ancient Armour and weapons in Europe: From the Iron Period of the Northern Nations to the End of the seventeenth Century / J. Hewitt. – Oxford and London : J. Henry and J. Parker, 1855. – 385 p.
34. Jakobsson, M. Krigarideologi och vikingatida svärdstypologi / M. Jakobson. – Stockholm: Stockholms Universitet, 1992. – 227 s.
35. Laking F. A Record of European Armour and Arms through seven centuries. Vol. I / F. Laking. – London : G. Bell and Sons, 1920. – 285 p.
36. Laking F. A Record of European Armour and Arms through seven centuries. Vol. II / F. Laking. – London: G. Bell and Sons, 1920. – 347 p.
37. Laking F. A Record of European Armour and Arms through seven centuries. Vol. III / F. Laking. – London : G. Bell and Sons, 1920. – 358 p.
38. Laking F. A Record of European Armour and Arms through seven centuries. Vol. IV / F. Laking. – London : G. Bell and Sons, 1920. – 353 p.
39. Laking F. A Record of European Armour and Arms through seven centuries. Vol. V / F. Laking. – London : G. Bell and Sons, 1920. – 383 p.
40. Lawrinowizc O. Tresciideowebronirycerskiej w Polscewiekowsrednich / O. Lawrinowizc. – Lodz : Acta ArchaeologicaLodziensia, 2005. – 135 s.
41. Mäder, S. Stähle, Steine und Schlangen. Zur kunst-, kultur- und technikgeschichtlichen Einordnung dreier Schwertklingen aus dem alamannischen Siedlungsraum: Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie / Mäder – Berlin, 2001. – 340 c.
42. Malatesta E. Armi Ed Armaioli D' Italia / E. Malatesta. – Florence : Editoriale Olimpia S.p.A., 2003. – 435 p.
43. Maure, M. Les épées de l'époque viking – essai de classification typologique / M. Maure // Universitetets Oldsaksamling Årbok. – 1977. – 1975/1976. – S. 95-116.
44. Meyrick, S. A critical inquiry into antient armour: as it existed in Europe, but particularly in England, from the Norman conquest to the reign of King Charles II, with a glossary of military terms of the middle ages; Vol. I / S. Meyrick. – London : Printed for R. Jennings, sold by J. Gale, 1824. – 206 p.
45. Meyrick S. A critical inquiry into antient armour: as it existed in Europe, but particularly in England, from the Norman conquest to the reign of

King Charles II, with a glossary of military terms of the middle ages; Vol. II / S. Meyrick. – London : Printed for R. Jennings, sold by J. Gale, 1824. – 297 p.

46. Meyrick S. A critical inquiry into antient armour: as it existed in Europe, but particularly in England, from the Norman conquest to the reign of King Charles II, with a glossary of military terms of the middle ages; Vol. III / S. Meyrick. – London : Printed for R. Jennings, sold by J. Gale, 1824. – 280 p.

47. Nagy G.Magyarkardok / G. Nagy. – Budapest: [s. n.], 1896. – 226 s.

48. Oakeshott E. Records of the Medieval Sword / E. Oakeshott. – Suffolk: Boydell Press, 1991. – 306 p.

49. Oakeshott E. The Archaeology of Weapons: Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry / E. Oakeshott. – Suffolk: Boydell Press, 1960. – 416 p.

50. Oakeshott E. The Sword in the Age of Chivalry / E. Oakeshott. – Woodbridge: The Boydell Press, 1998. – 156 p.

51. Origin of Copper Used in Bronze Artifacts from Middle Bronze Age Burials in Sidon: a Synthesis from Lead Isotope Imprints and Chemical Analyses / A. Veron, G. Le Roux, A. Poirier, B. David // Archaeology & History in the Lebanon. – 2012. – № 34. – P. 68-78.

52. Rhonde F. Schmiedetechnik der wurmbunten Klingen des 8-9 jhts / F. Rhonde // ZWK. – 1932. – Bd. 4 (13), H. 2. – S. 38-40.

53. Rupe H. Chemische und metallographische Untersuchungen prähistorischer Eisenfunde / H. Rupe, F. Müller. – Basel: Verhandlungen der naturforschenden Gesellschaft Basel, 1916. – 108 s.

54. Slivka M. Inskripcie v stredovekomarcheologickommateriáli z územiaSlovenska I / M. Slivka // Archaeologiahistorica. – 2017. – 42 (2). – S. 819-847. – DOI: 10.5817/AH2017-2-20.

55. Slivka, M. Symbolika výzbroje a výstroja / M. Slivka // Archaeologia historica : sborník příspěvků přednesených na 33. konferenci archeologů středověku České republiky a Slovenské republiky s hlavním zaměřením na hrady a jejich úlohu ve středověkém vojenství a osídlení. Brtnice a Panská Lhota 17.-21. září 2001. – Brno : Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, 2002. – S. 589-605.

References:

1. Arcixovskij, A. (1944). *Old Russian Miniatures as a Historical Source*. Moscow: Moscow State University Press. [*In Russian*].

2. Arcixovskij, A. (1946). Russian Arms of the 10th – 13th Centuries. *Papers and Reports of the Faculty of History of Moscow State University, 4,* 3-17. [*In Russian*].

3. Berton, R. (2008). *Book of Swords*. Moscow: Central Polygraph. [*In Russian*].

4. Bexajm, B. (2008). *Encyclopedia of Arms*. Saint Petersburg: Orchestra. [*In Russian*].

5. Zhil', F. (1860). *Museum of Arms Collection in TsarskoyeSelo*. Saint Petersburg: A. Bauman's Publishing. [*In Russian*].

6. Kirpichnikov, A. (1966). *Old Russian Arms. Swords and Sabers of the 9th – 13th Centuries*. Leningrad: Science. [*In Russian*].

7. Kirpichnikov, A. (1998). About the Beginning of the Production of Swords in Rus. *Collection of Works of the 6th International Congress for the Archaeology of Slavs, 4,* 246-251. [*In Russian*].

8. Kolchin, B. (1953). *Ferrous Metallurgy and Metalworking in Old Rus (Pre-Mongol Period)*. Moscow: Academy of Sciences of USSR Publishing. [*In Russian*].

9. Lenc, E. (1908). *Index of Medieval and Renaissance Department. Collection of Arms*. Saint Petersburg: Imperial Heritage Museum. [*In Russian*].

10. Musin, A. (2005). *Milites Christi of the Old Rus. The Military Culture of the Russian Middle Ages in the Context of a Religious Worldview*. Saint Petersburg: Oriental Studies. [*In Russian*].

11. Oakeshott, E. (2004). *The Archaeology of Weapons*. Moscow: Central Polygraph. [*In Russian*].

12. Peterson, Ya. (2005). *Norwegian Swords of Viking Era*. Saint Petersburg: Alphared. [*In Russian*].

13. Petrakov, T. (2016). *The History of the Research on Weapons Technology Production in Old Rus*. Unpublished Thesis (PhD in History). S. I. Vavilov Institute for the History of Science and Technology of the Russian Academy of Sciences. [*In Russian*].

14. Baran, V. et al. (1994). *60 Years of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine*. Kyiv: Kyiv Academy of Eurobusiness. [*In Ukrainian*].

15. Ashdown, C. (1925). *Armour& weapons in the middle ages*. London: Harrap.

16. Boeheim, W. (1890). *Handbuch der Waffenkunde. Das Waffenwesen in seiner historischen Entwickelung vom Beginn des Mittelalters bis zum Ende des 18. Jahrhunderts*. Leipzig: Verlag von E. A. Seemann.

17. Boutell, C. (1893). *Arms and armour in antiquity and the Middle Ages: also a descriptive notice of modern weapons*. London: Reeves and Turner.

18. Bruhn-Hoffmeyer, A. (1963). From Mediaeval Sword to the Renaissance Rapier. *Gladius, 2,* 5-39.

19. Bruhn-Hoffmeyer, A. (1954). *Middelalderens tveæggede sværd. Vol. I*. København: København Tøjhusmuseet.

20. Bruhn-Hoffmeyer, A. (1954). *Middelalderens tveæggede sværd. Vol. II*. København: København Tøjhusmuseet.

21. Burton, R. (1884). *Book of the Sword*. London: Chatto and Windus.

22. Demmin, A. (1877). *An illustrated history of Arms and Armour from the earliest period to the present time*. London: Georg Bell & Sons.

23. Fairholt, F. (1896). *Costume in England: a history of dress to the end of eighteenth century*. London: John Wiley and Sons.

24. Ffoulkes, C. (1912). *The Armourer and His Craft from the 11th to the 15th Century*. London : Methuen & Co LTD.

25. Geibig, A. (1989). Zur Formenvielfalt der Schwerter und Schwertfragmente von Haithabu. *Offa. Berichte und Metteilungen zur Urgeschichte, Frügeschichte und Mittelalterarchäologie, 46,* 223-268.

26. Glosek, M. (1984). Miesze srodkowoeuropejskie z X-XV w. Warczawa: Wydawnictwo Geologiczne.

27. Glosek, M. (1973). Znaki i napisy na mieczach sredniowieczniech w Polsce. Wroclaw: Widawnictwo Polskiej Academii Nauk.

28. Glosek, M. &Nadolski, A. (1970). *Miecze sredniowiecznie z ziempolskich*. Lodz: Acta Archaeologica Lodziensia.

29. Goranov, A. (n. d.). The Bruhn-Hoffmeyer Typology of Medieval Swords. *My Armoury*. URL: http://myarmoury.com/feature_hoffmeyer.html.

30. Hewitt, J. (1855). *Ancient Armour and Weapons in Europe: from the Iron period of the Northern Nation to the end of the seventeenth century. Vol. I*. London and Oxford: John Genry and James Parker.

31. Hewitt, J. (1855). *Ancient Armour and Weapons in Europe: from the Iron period of the Northern Nation to the end of the seventeenth century. Vol. II*. London and Oxford: John Genry and James Parker.

32. Hewitt, J. (1855). *Ancient Armour and Weapons in Europe: from the Iron period of the Northern Nation to the end of the seventeenth century. Vol. III*. London and Oxford: John Genry and James Parker.

33. Hewitt, J. (1855). *Ancient Armour and weapons in Europe: From the Iron Period of the Northern Nations to the End of the seventeenth Century*. Oxford and London, J. Henry and J. Parker.

34. Jakobsson, M. (1922). *Krigarideologi och vikingatida svärdstypologi*. Stockholm: Stockholms Universitet.

35. Laking, F. (1920). *A Record of European Armour and Arms through seven centuries. Vol. I*. London: G. Bell and Sons.

36. Laking, F. (1920). *A Record of European Armour and Arms through seven centuries. Vol. II*. London: G. Bell and Sons.

37. Laking, F. (1920). *A Record of European Armour and Arms through seven centuries. Vol. III*. London: G. Bell and Sons.

38. Laking, F. (1920). *A Record of European Armour and Arms through seven centuries. Vol. IV*. London: G. Bell and Sons.

39. Laking, F. (1920). *A Record of European Armour and Arms through seven centuries. Vol. V*. London: G. Bell and Sons.

40. Lawrinowizc, O. (2005). *Tresci ideowe broni rycerskiej w Polsce wiekow srednich*. Lodz: Acta Archaeologica Lodziensia.

41. Mäder, S. (2001). *Stähle, Steine und Schlangen. Zur kunst-, kultur- und technikgeschichtlichen Einordnung dreier Schwertklingen aus dem alamannischen Siedlungsraum*: Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Philosophie. Mäder – Berlin.

42. Malatesta, E. (2003). *Armi Ed Armaioli D' Italia*. Florence: Editoriale Olimpia S.p.A.

43. Maure, M. (1977). Les épées de l'époque viking – essai de classification typologique. *Universitetets Oldsaksamling Årbok, 1975/1976,* 95-116.

44. Meyrick, S. (1824). *A critical inquiry into antient armour: as it existed in Europe, but particularly in England, from the Norman conquest to the reign of King Charles II, with a glossary of military terms of the middle ages; Vol. I*. London: Printed for R. Jennings, sold by J. Gale.

45. Meyrick, S. (1824). *A critical inquiry into antient armour: as it existed in Europe, but particularly in England, from the Norman conquest to the reign of King Charles II, with a glossary of military terms of the middle ages; Vol. II*. London: Printed for R. Jennings, sold by J. Gale.

46. Meyrick, S. (1824). *A critical inquiry into antient armour: as it existed in Europe, but particularly in England, from the Norman conquest to the reign of King Charles II, with a glossary of military terms of the middle ages; Vol. III*. London: Printed for R. Jennings, sold by J. Gale.

47. Nagy, G. (1896). *Magyarkardok*.Budapest: [s. n.].

48. Oakeshott, E. (1991). *Records of the Medieval Sword*. Suffolk: Boydell Press.

49. Oakeshott, E. (1960). *The Archaeology of Weapons: Arms and Armour from Prehistory to the Age of Chivalry*. Suffolk: Boydell Press.

50. Oakeshott, E. (1998). *The Sword in the Age of Chivalry*. Woodbridge: The Boydell Press.

51. Veron, A. et al. (2012). Origin of Copper Used in Bronze Artifacts from Middle Bronze Age Burials in Sidon: a Synthesis from Lead Isotope Imprints and Chemical Analyses. *Archaeology&History in theLebanon, 34,* 68-78.

52. Rhonde, F. (1932). Schmiedetechnik der wurmbunten Klingen des 8-9 jhts. *ZWK, 4(13),* 38-40.

53. Rupe, H. & Müller, F. (1916). *Chemische und metallographische Untersuchungen prähistorischer Eisenfunde*. Basel: Verhandlungen der naturforschenden Gesellschaft Basel.

54. Slivka, M. (2017). Inskripcie v stredovekom archeologickom materiáli z územia Slovenska I. *Archaeologia historica, 42(2),* 819-847. DOI: 10.5817/AH2017-2-20.

55. Slivka, M. Symbolika výzbroje a výstroja. *Archaeologia historica: sborník příspěvků přednesených na 33. konferenci archeologů středověku České republiky a Slovenské republiky s hlavním zaměřením na hrady a jejich úlohu ve středověkém vojenství a osídlení. Brtnice a Panská Lhota 17.-21. září 2001*. Brno: Muzejní a vlastivědná společnost v Brně, 2002. S. 589-605.

Надійшла до редколегії 02.03.20

K. Valentyrova, Ph Dstudent
Taras Shevchenko National University of Kiyv, Kyiv, Ukraine

SCIENTIFIC STUDY OF MEDIEVAL EDGED WEAPONS: A HISTORIOGRAPHY

The history of scientific study of medieval edged weapons dates back over 200 years. During this time a lot of information has been accumulated and this knowledge is a necessary basis for further research. However, the methods and approaches by which that data was obtained deserve special attention. Traditions to collect ancient artifacts significantly influenced the formation of scientific interest in bladed weapons. The first attempts to analyze the material were related the need to catalog it. For the 19th century, we can talk about different scientific works in which the main or significant attention was paid to edged weapons. Shaping of approaches to the study of ancient weapons which are central today developed gradually. Standards of description of items, typology, and technology and material analysis, studying of artifacts in a broad cultural context became the main vectors of work with medieval edged weapon. At the turn of the 20th – 21st centuries development of chemical and physical sciences, the complication of the methodological apparatus and the accumulation of archaeological material narrowly focused works built on in-depth analysis of small groups of artifacts and use of specific research methods. The interdisciplinary approach, which involves the research of one problem by specialists in different fields of science, has taken a significant place in the edged weapon studying. Thus, the further development of the classical approaches, combined with the new ones emerging at the boundaries of the disciplines, opens up new opportunities for gaining the most accurate knowledge about past through the study of blade weapons.

Like any part of the past, blade weapons as a source can be perceived by the researcher entirely subjectively, so it is important to understand the limits of this perception and the accents it provides. The analysis of the process of formation of research strategies and methods which widely used today makes it possible to determine further optimal ways of their development. As well as it allows assuming which previously obtained ideas and assertion require verification.

Key words: Middle Ages, edged weapon, historiography, method, approach.

УДК: 94(477):930.2:821.161.2-5
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.3

Т. Василик, здобувачка
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ ("СКИТАЛЬЦІВ") У ПРОПОВІДЯХ МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПИСУ "СЛОВО ІСТИНИ" 1947–1951 рр.)

Важливою для вивчення історії української спільноти є діаспорна періодика, що містить різного типу джерельну інформацію: суспільно-політичну, наукову, технічну, культурну, релігійну та ін. У статті мова йде про маловивчену частину проповідницької спадщини митрополита Іларіона (Івана Огієнка). Розглянуто проповіді Митрополита Іларіона, виголошені у перші роки архієрейського служіння в Канаді й опубліковані на сторінках канадського україномовного часопису "Слово істини", що виходив з 1947 р. по 1951 р. Авторка акцентує увагу на проповідях, у яких митрополит Іларіон зачіпає актуальні питання важкого існування українських емігрантів поза межами Батьківщини, що є вагомою частиною джерельної інформації для відтворення історичного минулого закордонних українців.

Ключові слова: емігранти, проповідь, часопис "Слово істини", духовне життя, діаспора.

Після закінчення Другої світової війни почалася третя хвиля української еміграції. Зокрема, за різними даними, до Канади в той час виїхали понад 30 тисяч українців. Серед емігрантів було багато діячів культури, літератури, науковців, політиків, представників духовенства. Це дало новий поштовх до розвитку українського громадського, політичного, культурного та релігійного життя в діаспорі. Дослідник Манітобського університету Я. Розумний зазначає: "…третя хвиля (1947–1955) нараховувала в Канаді близько 34,000 і у своїй перевазі була еміґрацією політичною, освіченішою і з культурно-громадським досвідом. Це були втікачі від російських та німецьких погромів – люди, що в нормальних обставинах своєї самостійної держави, батьківщини не покидали б. На еміґрації вони були мінісуспільством, що складалося з усіх суспільних верств – від хлібороба й робітника до кваліфікованого спеціяліста й академіка та від дошкільної дитини, яка з батьками покидала рідну землю, до учня середньої школи й студента університету. Ця хвиля ґрунтовно змінила громадський і культурний вигляд і стиль канадської української спільноти та, до значної міри, зупинила асиміляцію молодого покоління попередніх двох хвиль. І, вкінці, створила золоту добу в житті українців у Канаді" [10, с. 30].

Церква відіграла важливу роль в організації громадського життя канадських українців, збереженні їхнього національного духу та національної свідомості, сприяла національно-культурному розвитку. Зокрема, О. Ручко, досліджуючи українські інституції західної діаспори, підкреслює: "Значно сприяла розбудові українського громадського життя у Північній Америці церква, у Західній Європі вона не мала такого впливу" [11, с. 48].

Особливу роль у різних сферах життєдіяльності українців в еміграції завжди відігравало духовенство. Вивчаючи історію українців у зарубіжних країнах, вітчизняні науковці все частіше вдаються до аналізу творчої спадщини церковних діячів, дослідження якої у радянський час практично не проводилися.

Забороненим був у ті часи і творчий доробок видатного українського діяча Івана Огієнка (митрополита Іларіона), а його ім'я заборонялося згадувати у будь-якому контексті. Завдяки дослідженням М. Тимошика, А. Марушкевич, В. Ляхоцького, І. Тюрменко, Є. Сохацької, Ю. Мицика, З. Тименника, в яких розглядаються різноманітні аспекти дослідницької, науково-освітньої, громадсько-політичної, епістолярної, архівної, релігійної, педагогічної діяльності, твори Івана Огієнка повертаються до українського читача. "Постать Івана Огієнка вже реабілітована історією. Але вона ще не пізнана, глибинно не поцінована в Україні", – наголошує М. Тимошик [13, с. 16]. Варто зазначити, що зусиллями М. Тимошика перевидано чимало творів І. Огієнка, що побачили світ на еміграції і донедавна були невідомі українському читачеві.

Маємо на меті розглянути проповіді митрополита Іларіона (І. Огієнка), опубліковані на сторінках канадського україномовного часопису "Слово істини", який він видавав у Вінніпегу з листопада 1947 р. по жовтень 1951 р. Його полум'яні проповіді порушували актуальні питання важкого існування наших співвітчизників у зарубіжних країнах, вони є важливим історичним джерелом для вивчення життя української діаспори, проте не ставали темою окремої наукової розвідки.

Українська діаспорна преса – невід'ємна складова української культури. Однак з ідеологічних причин у

© Василик Т., 2020

XX ст. ця потужна частина національної періодики майже не досліджувалась, оскільки оригінальна творча спадщина українців за кордоном багато років зберігалась у спецфондах бібліотек і архівів. М. Палієнко у своїх працях "Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)" [9], "Архіви української еміграції в радянських книгосховищах (переміщення, опрацювання, використання)" [7] зазначає, що архівні колекції, утворені в результаті громадсько-політичної, наукової, культурної діяльності українських емігрантів у багатьох країнах світу є одним із важливих, невід'ємних компонентів національної історико-культурної спадщини. Також підкреслює, що "останнє двадцятиліття актуалізувало необхідність вивчення різноманітних комплексів зарубіжної україніки як у теоретичній, конкретно-історичній, так і в практичній площині", а також наголошує, що засновані українськими емігрантами на різних континентах у XX ст. архіви, музеї, бібліотеки відігравали і продовжують відігравати важливу роль у збереженні національної пам'яті та у вивченні історії України [8, с. 11].

"Слово Істини" – народний християнський місячник, головним завданням якого було "сіяти по світу правдиве Слово Божої Істини, щоб глибше виявити церковну Божу правду та українську церковну ідеологію" [12, с. 32]. Зважаючи на його релігійне спрямування, жанрову палітру видання доповнювали: проповідь, промова, звернення, послання, слово, тощо. Проповіді митрополита Іларіона, опубліковані в часописі, – це результат копіткої праці на ниві духовного відродження самобутньої і самодостатньої української нації.

Архімандрит Лаврентій (Живчик) у статті "Етимологія та історичний підхід у з'ясуванні православного розуміння проповіді" зазначає, що: "Найголовніша властивість проповіді у тому, що вона є живим і дієвим словом. Основний обов'язок проповідника – передати іншим те, що він вважає потрібним та корисним, щоб сприйняті ним самим погляди і життєві вподобання, які він отримав із джерела церковного вчення, увійшли в життя інших людей та були реалізовані в практичній діяльності" [**1**].

Митрополит Іларіон провів багато років свого життя у вигнанні. Він, як ніхто інший, розумів актуальні проблеми емігрантів."Перебуваючи сам у притулку "Бетані", без засобів на існування, хворий, Іларіон дбав про долю українських культурних діячів, які потребували невідкладної допомоги", – підкреслює у своїх дослідженнях І. Тюрменко [14, с. 25].

У своїх архіпастирських проповідях митрополит закликав допомагати своїм співвітчизникам, які опинилися у скрутному становищі. 21 вересня 1947 року в Митрополитальному Соборі він виголосив проповідь "До всіх людей доброї волі. Творімо опікунства для наших скитальників**"**, яку опублікував у першому числі заснованого ним місячника "Слово істини" [3]. У проповіді йдеться про надзвичайно нужденне існування українських емігрантів, про те, що багато відомих, талановитих учених, письменників, поетів, інженерів, митців через непристосованість до нових умов життя та від систематичного недоїдання почали глухнути, сліпнути, хворіти на сухоти, вмирати.

Митрополит висловив припущення, що в разі ненадання допомоги українській творчій інтелігенції загальмується або й зупиниться розвиток духовної культури українців у еміграції. Щоб запобігти такому фатальному розвитку подій, Іларіон закликав "рятувати своїх знедолених, приречених на жебрацьке поневіряння братів".

На думку І. Огієнка (Іларіона), один із найдієвіших способів порятунку – опіка кожної родини або дорослого громадянина над скитальником і "щомісяця буде висилати йому живностеву пачку, одяг чи грошову допомогу". "На власному прикладі митрополит показує, що до справи рятування українських емігрантів потрібно братись невідкладно. З його ініціативи у Вінніпезі організовується Митрополитальний комітет опіки над скитальниками" [**2**]. За час роботи Митрополитального комітету опіки над скитальниками тисячі українців у Європі отримали допомогу: речами, харчами, грошима. "Нужденних було надзвичайно багато. Але Іларіон намагався надати кожному хоча б невелику допомогу. Лист-подяка Українського допомогового комітету в Швейцарії від 17 грудня 1947 р. свідчить, що 10 канадських доларів, які "Митрополитальний комітет опіки над скитальниками" вислав у Швейцарію для лікування хворих на сухоти українців, були вагомими для людей, які терміново потребували медичної допомоги" [14, с. 25], – зазначає І. Тюрменко, аналізуючи документи фонду митрополита Іларіона в Архіві Української Православної Церкви в Канаді.

У проповіді "Милосердний самарянин" митрополит Іларіон підкреслює: "Я знаю, що українці в Канаді розбиті на партії та групи, які не все живуть по-братньому між собою. Як рідний батько всіх, я не належу до жодної партії, але всі мені милі, всі мені рідні, всі мені близькі й зо всіма я хочу тісно співпрацювати. Усіх закликаю до любові, до братнього співжиття, бо тільки в одності наша правдива сила" [4, с. 4]. Як бачимо, виголошена проповідь дає нам реальну картину історії життя українців в еміграції. Проте, незважаючи на певні суперечності, митрополит Іларіон закликав до єдності, любові, толерантності та співпраці.

Слово Високопреосвященного митрополита Іларіона, виголошене в неділю 11-го січня 1948 року в Митрополитальному Соборі у Вінніпегу й надане по радіо на всю Канаду "Не можу мовчати!", наскрізь проникнуте турботою про емігрантів. Описуючи їхнє життя, Іларіон поділяє емігрантів на дві групи. До першої він зараховує селян і робітників, які заробляють собі на життя фізичною працею. Зокрема це "остарбайтери", яких німці вивозили з окупованих територій на примусові роботи. Іларіон вважав, що ця група перебуває у кращому становищі, оскільки ці люди спроможні заробити собі на життя. Друга група – українська інтелігенція в еміграція, на думку митрополита, перебувала у значно тяжчому стані. За його словами, хоч їх і було всього 5% від загальної кількості емігрантів, але "це серце і мозок України, це найцінніші люди. Це той цвіт нації, що вирощується багатьма поколіннями". Митрополит Іларіон у своїй проповіді зазначав: "Я глибоко вірю, – і віру свою щоденно складаю до стіп Всевишнього при Його Святому престолі – я глибоко вірю, що незабаром постане Україна, Україна вільна й соборна, яка потребуватиме в першу чергу своєї творчої інтелігенції, – і де ми її візьмемо, коли не бережемо й тієї жменьки, що тепер страждає й гине на скитальщині…" [5, с. 2].

Звертаючись до народу, митрополит наводить конкретні факти про тяжке становище емігрантів, зокрема повідомляє про те, що помер один з кращих синів України – письменник Юрій Клен на чужині від голодування, а за ним підуть десятки і сотні наших українських обранців, еліти. Також наголошує, що не може мовчати, бо "завтрашній день для українського скитальника-інтелігента темний, як могила" [5, с. 3].

Владика у своєму слові звернувся і до греко-католиків з тим самим благанням рятувати українську інтелігенцію. Митрополит Іларіон зазначив, що покійний незабутній митрополит Андрій Шептицький у своєму листі до нього від 21-го жовтня 1941 року відкрито назвав його приятелем. І тому він, "як приятель Славного

Покійника, що сам вже не може сказати це, благає всіх греко-католиків рятувати українську інтелігенцію. Також Іларіон інформує, що коли він, бувши 11 місяців Головноуповноваженим Міністром України, фактично – її президентом, то видав десятки мільйонів на утримання поселення греко-католиків, які 1919 року опинилися за Збручем внаслідок виселення, тим самим врятувавши його інтелігенцію" [5, с. 4].

Митрополит також просить багато різних релігійних груп (протестантів, євангелістів, баптистів та ін.) допомогти українській інтелігенції і сподівається на допомогу, оскільки вони знають його релігійну толерантність при всій його чистоті своїй вірі.

У своїй проповіді, що транслювалася також по радіо, він звертався по допомогу й до тих скитальників (переміщених осіб), що вже виїхали з Німеччини й опинилися в кращих умовах. Митрополит особливо турбувався про скитальників-інтелігентів старшого віку, оскільки до Канади та інших держав впускають молодих і здорових, а треба просити, щоб приймали й старих. Він зазначав, що треба просити уряди держав, громадськість усунути цю несправедливість. Пропонував також залучати до цієї роботи і впливові українські Організації і Комітети: "Досі різні держави впускають до себе тільки самітних, молодих та здорових, а всі ті, що найбільше потребують допомоги, особи старші позостаються на поталу чорної безнадії, бо їх ніхто не хоче приймати. Це не по-християнському, це не поміч обездоленим, і цю велику несправедливість мусіли б у першу чергу направити наші впливові Організації та Комітети. І про це не можу мовчати" [5, с. 5].

Інформує митрополит Іларіон громадськість й про те, що "на скитальщині утворилося чимало цінних наукових установ і було б непрощенною кривдою проти нашої культури, коли б наші Комітети не перенесли їх цілими в кращі нові умовини. По цих же установах працюють не звичайні люди, а самовіддані герої науки, що у голоді й холоді не кидають своєї праці" [5, с. 6].Майбутнє духовне життя української еміграції він бачив стратегічно і докладав усіх зусиль для розвитку рідного народу.

Добре розуміючи роль інтелігенції в житті народу, владика повсякчас підкреслював це у своїх проповідях: "Серед нашого скитальництва є значні групи осіб, яких мусимо рятувати в першу чергу, бо самі вони не врятуються. Це наша українська еліта, наша духова творча інтелігенція: науковці, письменники, поети, мистці й т. ін., – самі просити вони не стануть і руки за поміччю не простягнуть… Вони будуть тихо гинути, але просити не стануть… Навпаки, їх треба розшукати й любовно допомогти їм, і власне я в свойому цьому Слові й звертаюся до всього заокеанського громадянства: рятуйте нашу еліту, вибрану нашу творчу інтелігенцію, коли не хочемо, щоб спинилася наша культура, наш духовний розвій!" [3, с. 6].

Проповіді митрополита Іларіона позитивно впливали на життя розпорошених по світу українців, вселяли їм віру у завтрашній день, наснажували серця надією на краще. Це підтверджують листи читачів "Слова істини". До прикладу, Йосип Біденко пише: "До Вашого заклику всі ми тут, у таборах, уже стратили були всяку надію не тільки на матеріяльну допомогу, а навіть на добре слово до нас, і тому всі ми тут уже готовились до повільного фізичного скону. Після ж Вашого заклику дух наш ожив і почав боротись із завмиранням тіла" [6, с. 31].Протоієрей С. Смерека у своєму дописі в рубрику "Митрополитальний комітет опіки над скитальниками" зазначає: "Дуже велике й миле враження зробила тут скрізь Ваша проповідь "До всіх людей доброї волі". Надією заповнюються серця всіх, що є ще люди світлі й гуманні, що таки думають над незавидною долею скитальників та хочуть їм допомогти" [6, с. 31].

За твердженням деяких дописувачів "Слова істини", митрополит Іларіон був першим, хто порушив питання порятунку української інтелігенції на шпальтах тогочасної періодики: "В заклику "До всіх людей доброї волі" Ви перші, Ексцеленціє, заговорили про рятунок скитальників-інтелігентів на сторінках американських часописів. Мгр. Вол. Залуський" [6, с. 31].

Підсумовуючи, варто зазначити, що проповіді митрополита Іларіона знайшли відгуки в серцях багатьох людей і відіграли важливу роль у житті українців у діаспорі. Розглянувши проповіді митрополита Іларіона, опубліковані на шпальтах "Слова істини" в 1947–1951 рр. XX ст., маємо всі підстави стверджувати, що вони є цінним джерелом для вивчення історії життя українців в діаспорі. У проповідях порушено актуальні питання важкого існування наших співвітчизників поза межами України. Чітко виражено повчальний характер та національна спрямованість проповідей. Ураховуючи тогочасні реалії та важке становище емігрантів, митрополит Іларіон закликав до єдності навколо питання національної ідентичності задля розвитку українського суспільства. З огляду на те, що проповідницька спадщина митрополита Іларіона мало досліджена, розглянуті у статті проповіді доповнюють історію української еміграції та є невід'ємним компонентом національної духовно-культурної спадщини України.

Список використаних джерел:

1. Архімандрит Лаврентій (Живчик). Етимологія та історичний підхід у з'ясуванні православного розуміння проповіді [Електронний ресурс] / Архімандрит Лаврентій (Живчик) // Київська православна богословська академія. – Режим доступу: http://bit.ly/3382zq4.

2. Воротняк Т. Народний християнський часопис "Слово істини" та його роль в організації допомоги українським емігрантам /Т. Воротняк // Вісник книжкової палати. – 2012. – № 2. – С. 37-40.

3. Іларіон. До всіх людей доброї волі. Творімо опікунства для наших скитальників / Іларіон // Слово істини. – 1947. – №1. – С. 5-8.

4. Іларіон. Милосердний самарянин / Іларіон // Слово істини. – 1947. – № . – С. 1-4.

5. Іларіон. Не можу мовчати / Іларіон // Слово істини. – 1948. – №3. – С. 1-7.

6.Митрополитальний комітет опіки над скитальниками // Слово істини. – 1947. – № 2. – С. 29-32.

7. Палієнко М. Архівна спадщина української еміграції як складова зарубіжної україніки: основні етапи формування / М. Палієнко // Архіви України. – 2011. – Вип. 6 (276). – С. 10-20.

8. Палієнко М. Архіви української еміграції в радянських книгосховищах (переміщення, опрацювання, використання) / М. Палієнко // Український історичний журнал. – 2006. – № 1. – С. 196-213.

9. Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / М. Палієнко. – К. : Темпора, 2008. – 688 с.

10. Розумний Я. Українська діаспора в Канаді / Я. Розумний // Наукові записки Національного університету "Острозька академія": Історичні науки. – 2007. – Вип. 9. – С. 27-35.

11. Ручко О. Роль українських інституцій західної діаспори у процесі зміцнення геополітичного становища України / О. Ручко // Вісник Львівського університету. Сер. філософсько-політологічні студії. – 2017. – Вип. 9. – С. 44-58.

12. Слово істини // Слово істини. – 1949. – № 5 (17). – С. 32.

13. Тимошик М. "Лишусь навіки з чужиною". Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / М. Тимошик. – К. : Наша культура і наука ; Вінніпег : Український православний Собор Св. Покрови, 2000. – 548 с.

14. Тюрменко І. Становище Української еміграції у повоєнній Швейцарії (за документами фонду митрополита Іларіона в Архіві Української Православної Церкви в Канаді) / І. Тюрменко // Пам'ятки: археографічний щорічник. – № 7. – 2007. – С. 23-40.

References:

1. Archimandrite Lawrence (Zhyvchyk). (n. d.). Etymology and Historical Approach to Clarifying an Orthodox Understanding of the Sermon. *Kyiv Orthodox Theological Academy.* http://bit.ly/3382zq4. [*In Ukrainian*].

2. Vorotniak, T. (2012). The Christian Word Magazine "The Word of Truth" and Its Role in Helping Ukrainian Emigrants. *Bulletin of the Book Chamber, 2*, 37-40. [*In Ukrainian*].

3. Ilarion. (1947). To allPeople of Good Will. Let's Create Guardianships for Our Expatriates. *The Word of Truth, 1*, 5-8. [*In Ukrainian*].

4. Ilarion. (1947). A Merciful Samaritan. *The Word of Truth, 1*, 1-4. [*In Ukrainian*].
5. Ilarion. (1948). I Cannot Remain Silent. *The Word of Truth, 3,* 1-7. [*In Ukrainian*].
6. Metropolitan Committee of Trustees over Expatriates. (1947). *The Word of Truth, 2,* 29-32. [*In Ukrainian*]
7. Paliienko, M. (2011). The Archival Heritage of Ukrainian Emigration as a Component of Foreign Ukrainian Studies: The Main Stages of Formation. *Ukrainian Archives, 6 (276)*, 10-20. [*In Ukrainian*].
8. Paliienko, M. (2006). Archives of Ukrainian Emigration in Soviet Book Stores (Moving, Processing, Use). *Ukrainian Historical Journal, 1,* 196-213. [*In Ukrainian*].
9. Paliienko, M. (2008). Archive Centers of Ukrainian Emigration (Creation, Functioning, Fate of Documentary Collections). Kyiv: Tempora. [*In Ukrainian*].
10. Rozumnyi, Ya. (2007). Ukrainian Diaspora in Canada. *Scientific Notes of the Ostroh Academy National University: Historical Sciences, 9,* 27-35. [*In Ukrainian*].
11. Ruchko, O. (2017). The Role of Ukrainian Institutions of the Western Diaspora in the Process of Strengthening the Geopolitical Position of Ukraine. *Bulletin of the University of Lviv. Philosophical and Political Series, 9,* 44-58. [*In Ukrainian*].
12. The Word of Truth. (1949). *The Word of Truth, 5,* 32. [*In Ukrainian*].
13. Tymoshyk, M. (2000). *"I am Forever in the Foreign Country". Metropolitan Ilarion (Ivan Ohiienko) and Ukrainian Revival*. Kyiv: Our Culture and Science. [*In Ukrainian*].
14. Tiurmenko, I. (2007). The Status of Ukrainian Emigration in Post-War Switzerland (According to the Documents of the Metropolitan Hilarion Foundation in the Archives of the Ukrainian Orthodox Church in Canada). *Memorials: Archaeographic Yearbook, 7,* 23-40. [*In Ukrainian*].

Надійшла до редколегії 02.03.20

T. Vasylyk, Doctoral Candidate
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

POSITION OF UKRAINIAN EMIGRANTS ("EXPATRIATES") IN THE SERMONS OF METROPOLITAN ILARION (ON THE MATERIALS OF "THE WORD OF TRUTH" MAGAZINE, 1947–1951)

The periodical press is rightly called a treasure trove of diverse information from the life of a particular historical era. Important for the study of the history of Ukrainian society is the periodical press of Ukrainian diaspora, which contains different types of source information: socio-political, scientific, technical, cultural, religious etc. The article deals with the poorly studied part of the preaching heritage of Metropolitan Ilarion (Ivan Ohiienko). The main attention is paid to the sermons of Metropolitan Ilarion, declared in the early years of bishops' service in Canada and published in "The Word of Truth" magazine, which had been publishing in Winnipeg during the 1947-1955 by the Ukrainian diaspora in Canada.

Sermons of Metropolitan Iilarion (Ivan Ohiienko) are a significant source of information for the reproducing the historical past of Ukrainians. The author discovered 21 of his sermons that have been published in "The Word of Truth" magazine. The author focuses on the sermons in which the Metropolitan touches upon the pressing issues of the difficult existence of Ukrainian emigrants. According to the Metropolitan Ilarion, there were two groups of Ukrainian emigrants after the Second World War:the so-called "Ostarbeiters" and intellectuals. The status of the second group was harder

Metropolitan Ilarion (Ivan Ohienko) called for mutual respect and assistance, and unity around the issue of national identity and development of Ukrainian society. Given that the preaching legacy of Metropolitan Ilarion (Ivan Ohiienko) is poorly researched, the sermons discussed in this article supplement the history of Ukrainian emigration and are an integral component of Ukraine's national spiritual and cultural heritage.

Key words: emigrants, sermon, "Word of Truth" magazine, spiritual life, diaspora.

УДК 94(477):82.091:2-18
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.4

А. Григорак, асп.
ORCID:0000-0001-7643-070X
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ОБРАЗ СТРАШНОГО СУДУ У ВІТЧИЗНЯНИХ ЛІТЕРАТУРНИХПАМ'ЯТКАХ XII–XVIII ст. ЯК КЛЮЧ ДО ПОЯСНЕННЯ ПАНІВНИХ СВІТОГЛЯДНИХ УСТАНОВОК НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА РАННЬОМОДЕРНОГО ЧАСУ

Здійснено систематизацію та аналіз оригінальних літературних текстів XI–XVIII ст. вітчизняного походження, що присвячені тематиці Страшного Суду. Охарактеризовано основні ідеї, які побутували у свідомості вірян про Страшний Суд. Виявлено еволюцію есхатологічних уявлень – наявність чи відсутність змін у розумінні вірянами суті Страшного Суду, а також "суду при житті". Охарактеризовано найактуальніші моральні проблеми, які гостро непокоїли соціум: проблема падіння духовності, соціальна нерівність, занепад моралі. Верифіковано зовнішні впливи на українську есхатологічну літературу, а також вплив тогочасних проповідників і письменників-полемістів на суспільну думку про ознаки кінця світу.

Ключові слова: есхатологія, Страшний Суд, історія релігії, світогляд, писемні джерела.

Постановка проблеми. В історіографії існує думка про те, що кожна епоха шукає в минулому відповіді на актуальні для неї питання. Тому серед популярних напрямів сучасної світової та вітчизняної гуманітаристики важливе місце належить історії ментальностей. Вона покликана дослідити ідеальний світ людини попередніх століть – ті уявлення, що були невід'ємною частиною життя тогочасного суспільства та впливали на реальний вимір його буття та хід історії.

Особливе значення для вивчення в цьому контексті становлять візії, пов'язані з життям людини, його якісною складовою і відповідальністю за неї – як на земному шляху, так і після його завершення. Із входженням України-Русі в коло християнської цивілізації на наших землях почали поширюватися перекладні тексти (богослужбові, четії та тлумачні), які доносили до неофітів істини віри, у тому числі есхатологічні ідеї. Відтак, під впливом цієї літератури з'являється й оригінальна вітчизняна література, непоодинокі твори якої так само мають есхатологічний характер. В останніх відбилася як православна традиція, так і тогочасні суспільні реалії. Зафіксовані в них погляди щодо кінця людської історії – як в особистому аспекті, так і в загальносвітовому – мають виняткове значення. По-перше, без їхньої реконструкції неможливо відтворити цілісну картину минулого. І навпаки, у комплексі з іншими історичними джерелами через вивчення названих творів можна здійснити таку реконструкцію, у тому числі виявити книжні знання про Страшний Суд, проблематику розуміння богословсько-есхатологічних творів, засвоєння есхатологічних ідей на давньоруському та українському ґрунті. По-друге, ці візії розкривали мету життя людини й таким чином указували на те, яким воно має бути. По-третє, названі уявлення були актуальними для середньовічної та ранньомодерної епохи, на що вказує чисельність творів названої тематики і ступінь популярності відповідного типу джерел серед українського соціуму. Усе це засвідчує важливість дослідження есхатологічних текстів і своєчасність пропонованої розвідки.

© Григорак А., 2020

Аналіз джерел і літератури. В основі джерельної бази дослідження – оригінальні тексти вітчизняного походження XII-XVIII ст., інформація яких пов'язана зі страшносудною тематикою. Це – численні проповіді, житія, а також барокова поезія. Вони дозволяють простежити есхатологічні уявлення та їх еволюцію впродовж досить тривалого хронологічного проміжку, що охоплює Середньовіччя та Ранньомодерний час. З метою виявлення витоків ідей, представлених у цих творах, а також виявлення ступеню традиційності чи оригінальності цих візій була залучена й перекладна література (Святе Письмо, агіографія, повчання, пророцтва). Задля верифікації висновків, сформульованих на основі оригінальних писемних джерел вітчизняного походження, у роботі використано також результати епіграфічних досліджень – інформацію про графіті Софії Київської.

Література, що була покладена в основу цієї розвідки, представлена працями, присвяченими історії літератури [6, 14, 15, 16], культури [5, 7, 8], книги [19, 10], Церкви та релігійної думки [12, 18], а також іконопису [13, 17] досліджуваного періоду. Їхня інформація сприяла кращому тлумаченню досліджуваних джерел на тлі соціального та культурного контексту епохи. Проблема ідей, пов'язаних із великою та малою есхатологією, а також карою за гріхи ще в цьому світі, порушена в працях Є. Акимовича [5], В. Корнієнка [11], Л. Неживої [14], Ю. Пелешенка [15], Г. Подскальски [16].

Постановка завдання. *Метою* пропонованої статті є реконструкція образу Страшного Суду в давньоруській та українській літературних традиціях. Її реалізація можлива через послідовне розв'язання таких *завдань*: 1) виявлення в середньовічній та ранньомодерній українській літературі творів, присвячених страшносудній тематиці; 2) аналіз їх змісту на предмет відображення в них есхатологічних ідей; 3) систематизація головних уявлень, пов'язаних із відповідальністю за земне життя; 4) порівняння цих візій із тими, що представлені в перекладній літературі; 5) розгляд виявлених ідей на тлі загального культурного та історичного контексту досліджуваних епох. *Об'єкт* дослідження становлять оригінальні есхатологічні тексти, поширені на українських землях в XII–XVIII ст. *Предметом* дослідження є джерельна інформація писемних джерел вітчизняного походження щодо Страшного Суду.

Виклад основного матеріалу. Ураховуючи прийняття християнства Україною із Візантії, саме традиція останньої попервах була визначальною у сприйнятті та тлумаченні богословських сюжетів на наших теренах. Одне з чільних місць у цих сюжетах належало кінцю світу та подальшому Суду. До VIII ст. у Візантії словесно формується закінчена богословська ідея та мистецька композиція іконографії Страшного Суду. Про Друге Пришестя Христа повідомляє низка середньовічних християнських пам'яток (включаючи апокрифи). Однак серед них першорядне значення належить двом – "Видіння пророка Даниїла" у Старому Завіті та Одкровення Іоанна Богослова – у Новому. Масштабно змалював ознаки "Кінця віків" євангеліст Матвій у 24-му розділі свого Євангелія [8, с. 513]. Це – найдавніші тексти, що сповіщають про Друге Пришестя. Далі, на основі відомостей зі Святого Письма, створювалися різноманітні трактування цих подій, де есхатологічні уявлення розгортаються і тлумачаться. Таким чином, названі біблійні тексти є першоосновою візуальної есхатології, головними складовими якої є: Чотири Царства (Видіння пророка Даниїла), передумови Страшного Суду, його ознаки та сам опис пришестя Христа (Євангеліє від Матвія), Прихід Антихриста, Тисячолітнє царство і Страшний Суд (Одкровення Іоанна Богослова).

Найдавніші вітчизняні списки євангельських текстів це – Остромирове Євангеліє (1056–1057), уривки Турівського Євангелія (XI ст.), Мстиславове Євангеліє (XII ст.), Галицьке Євангеліє (1144 р. і 1301 р.). Уже з кінця XV–XVI ст. з'являються повні зібрання біблійних книг: рукописний звід – Геннадіївська Біблія, друкована Острозька Біблія [3, с. 52]. У 1581 р. з'являється Новий Завіт, написаний староукраїнською мовою [6, с. 285]. Проте всі вони не були оригінальними текстами, але склали основу для створення оригінальних трактувань Страшного Суду на вітчизняному ґрунті.

Аналізуючи оригінальну есхатологічну літературу вітчизняного походження у хронологічній послідовності, слід назвати твір "Слово про вихід душі своєї", який часто зустрічається під назвою "Слово про митарства". На думку дослідника С. Шевирьова, цей твір належить авторству Авраамія Смоленського (1150–1220) й увійшов до першої редакції ІзмарагдаXIV ст. Авраамій Смоленський і справді був відомий як проповідник-екзегет, якого, подібно до Іоанна Златоуста та Єфрема Сирина, хвилювала тема Страшного Суду. Окрім того, його вважають (згідно з Житієм Авраамія Смоленського) автором ікон, пов'язаних із цією тематикою: "Страшний Суд" і "Випробування митарств". Але чи справді він був автором "Слова"? Досі це питання залишається відкритим, хоча й існують певні гіпотези. У більшості з ранніх списків ці "Слова" підписані іменем св. Кирила, але якого саме – Кирила Турівського чи Кирила Філософа – невідомо. Якщо проаналізувати підписи авторів редакцій твору в різні періоди, складається помилкове враження, що твір писали обоє авторів. Так, якщо в XVI ст., у 1-й і 2-й редакціях річного "Златоуста" побутує згадка "Отця нашого Кирила", то вже у стародрукахXVIII ст., наприклад у Супрасльському виданні 1797 р., автор закріплюється під іменем Кирила Філософа. Слід згадати, що заголовок "Слова" може взоруватися на "Слово про вихід душі і Друге Пришестя" Кирила Александрійського, адже попри певні змістові розходження (у Кирила Александрійського подано 5 митарств, а не 20) обидва твори об'єднують загальна структура й тематика [12, с. 92]. Отже, "Слово про вихід душі своєї" – фраза, якою починається більшість апокаліптичних збірників. Про те, що пам'ятка мала неабияку популярність, свідчить велика кількість списків – приблизно декілька сотень [1]. При цьому, незалежно від часу створення – друга половина XII ст. чи перша половина XIII ст., але спільними для цих періодів є політична дестабілізація та поступовий занепад України-Руси. А це пояснює які обставини сприяли активізації відповідних сюжетних ліній.

Головна ідея "Слова про вихід душі своєї" полягає в тому, щоб людина не захоплювалася земними благами, адже – що означає це тимчасове життя проти вічності? Автор намагається направити читача до життя за Божими заповідями, протиставляючи муки у вогняній ріці грішників радості в Раю праведників [1].

На історію тексту "Слово про Страшний Суд", або "Слово про вихід душі своєї", вплинули переклад Житія св. Василія Великого, твори Єфрема Сирина, Палладія Мніха, Житіє Андрія Юродивого тощо. Зокрема, подібність між Житієм Василія Великого і "Словом про вихід душі своєї" простежується в описі смерті та ін. В останній частині розповіді з посиланнями на Кирила Філософа йдеться про можливі есхатологічні біди: подані гріхи, названі двадцять митарств, перелічені добрі й погані справи. Описуються головні вади земного буття: кривда, заздрість, блуд, убивство, крадіжка, перелюбство, користолюбство тощо. Таким чином, автор намагається донести не загальне для всіх,

а деталізоване значення поняття "гріх". У "Слові" представлені всі атрибути Суду, які запозичені зі Слів та Повчань Отців Церкви. Твір так само розрізняє Велику есхатологію і Малу, причому в даному контексті описуються два види смерті: перша смерть не наділена негативними рисами, оскільки вона сприймається лише як процес розлучення душі з тілом. Зовсім іншою зображена друга смерть (геєна вогняна). У цьому контексті представлені наступні протиставлення: Бог є життя, а диявол – батько смерті, адже істинна смерть не та, що розлучає душу і тіло, а та, яка віддаляє душу від Бога.

Проповіді Авраамія Смоленського про Страшний Суд не завжди сприймалися з розумінням, і проти нього були висунуті обвинувачення в єресі із забороною проповідувати. Лише згодом, як повідомляє Житіє, Авраамія було виправдано, після того як він своїми молитвами врятував урожай від засухи.

Великий вплив на свідомість вірян мали "Слова" та "Повчання" Кирила Турівського (близько 1130 – після 1182 рр.) – єпископа Турівського, блискучого проповідника. Для аналізу теми, особливо цікавий його твір "Притча про душу і тіло". У даному творі гостро прослідковується проблема соціальної нерівності, автор протиставляє духовне багатство матеріальному, розум істинний – марнославству. У контексті опису діянь людини, проповідник наводить притчу "Про кульгавого і сліпого", де кульгавий – це тіло людини, а сліпий – це душа. Кирило Турівський закликає не піддаватися мирським спокусам, бо все це не вічне. Опис Страшного Суду, зокрема його ознак, написаний із залученням послань Апостола Павла. У даному творі індивідуальна кара розвинена не дуже добре, натомість Кирило Турівський ділить людей на дві групи: перша – мертві народи, які заслуговують вічної муки, і друга – живі народи (ті, що прийняли хрещення), які отримають у винагороду вічне життя [14].

Наступний давньоруський проповідник XIII ст. – Георгій Зарубський – висвітлює ідею есхатологічних очікувань у своєму "Повчанні". Існує лише один список "Повчання", адресований якомусь юнакові, що обрав чорноризця своїм духовним наставником. Тут висвітлено проблеми належного способу життя, його мети, аргументовано розкривається проблема життя і смерті, влади і багатства, довершеного і недосконалого, висловлено ставлення до певних виявів дохристиянських вірувань та звичаїв. Автор наголошує на раптовості смерті, тому потрібно за життя шукати спасіння в молитві і добрих справах, допомагати сиротам, бідним, вдовам. Таким чином, Георгій Зарубський іще раз підкреслює слова Іоанна Златоуста про найбільшу нужденність бідняка, що постає перед нами найбеззахиснішим. Особливо серйозно автор виступає проти спілкування з музикантами і скоморохами; протиставляє язичницькі ігрища християнським гуслям. Так Георгій Зарубський звертає увагу на дванадцяте митарство (єресі) з Видіння Григорія, учня Василія Нового, називаючи такі розваги поганськими, а не християнськими. Гуслі, з одного боку, були як символ Голосу Духа Святого, з іншого – їх часто використовували для язичницького ритуалу [4, с.123].

У проповідях використовуються як Житіє Василія Великого, Бесіди Іоанна Златоуста, так і Житіє Авраамія Смоленського. Георгій Зарубський порівнює своє творіння із бджолами, які збирають нектар. У творі автор дотримується ідеї апостольських послань, Іполита Римського, де пояснюється причина таємниці дати Страшного Суду [5].

Тематика Страшного Суду присутня і в творах архімандрита Києво-Печерського монастиря, згодом єпископа Володимирського (1274–1275) Серапіона. Метою Серапіонових проповідей було сприяння досягненню істинної християнізації своїх парафіян. Саме це, на думку проповідника, і відведе гнів Божий [10, с. 11]. Поштовхом до цього стало нашестя монголо-татар. Автор наголошує, що "це кара за гріхи, послана Богом". Серапіона вважають автором п'яти повчань, він будує свої слова у вигляді послань вірянам [15; 19, с. 59–61].

Серапіон Володимирський щодо апокаліптичного сюжету прямо посилається на "трьох святителів": Василія Великого, Григорія Назіанзіна, Іоанна Златоуста. Його перша проповідь виголошена з приводу землетрусу 3 травня 1230 р. в Києві, за яким настали й інші біди: "голод, мор через гріхи наші, тому є ще час опам'ятатися". Серапіон закликав до покаяння й страху Божого, він перераховує всі знаки, які давалися від Бога, з нагадуванням про суд. Четверте і п'яте повчання присвячуються осудженню язичницьких звичаїв, але автор наголошує, що поганські вірування діють тільки на тих, хто не сильний у своїй вірі в Бога та вірить у забобони [15; 11, с. 174–178]. Виходячи з сучасних єпископу Серапіону подій, він наголошує, що лише покаяння є шляхом до спасіння, а невіра – навпаки, шляхом до загибелі [15].

Взагалі, саме у творах Серапіона Володимирського давньоруська теорія Божої кари набула свого класичного вигляду. Він зміг особливо добре передати дух епохи. Провідною ідеєю усіх п'яти слів Серапіона Володимирського є страх перед гнівом Божим, що нагадує про себе різними страшними подіями, насамперед монголо-татарським нашестям, пам'ять про яке проходить через усі Серапіонові проповіді.

Отже, у XIII ст. есхатологічні мотиви охопили значну частину оригінальної книжності, не оминувши ні літописи, ні житійну, ні ораторсько-учительну літературу. Поява величезного грізного поганського війська на Сході навівало книжникам згадки про похмурі пророцтва Мефодія Патарського, пов'язані з кінцем світу. Цей мотив повторювався в "Житії Михайла Чернігівського", "Слові про загибель Руської землі", у творах митрополита Кирила II [10, с. 10].

Коли ж розглядати поширення "Малої есхатології", відповідно до сучасних поглядів учених, то виходить, що такі ідеї теж набули популярності лише з часу пізнього Середньовіччя. "...Ідея про приватний суд над померлим, яка визначала тимчасове місце перебування душі до Страшного Суду не була "популярна" в домонгольській Русі... "Мала есхатологія" була цікавою лише в період пізнього Середньовіччя з посиленням індивідуалізації особистості". В історіографії зустрічається думка про те, що в XI–XIV ст. у духовному світогляді населення України-Руси панував релігійний оптимізм, обумовлений незавершеністю процесів християнізації. І цей світогляд не міг сприяти розробленню системи заупокійного-поминального культу аж до XIV ст. [7, с. 383].

Проте існує принципово інша позиція стосовно есхатологічних поглядів давньоруської людини, яка базується на нових дослідженнях і відкриттях. Новітні дослідження Софії Київської дозволили виявити цикл взаємопов'язаних у смисловому відношенні датованих написів-графіті, що становлять своєрідний епіграфічний календар есхатологічного змісту. Мова йде про п'ять датованих написів, чотири із яких видряпані у вівтарі Георгіївського приділу на фресці з образом св. Василія Великого, п'ятий – у верхній арці віми в проході з головного вівтаря. Це найдавніші датовані записи, у яких зазначено роки 6530 (1022), двічі 6541 (1033), 6544 (1036), а також більш пізній 7000 (1492) р. Узагалі, написи числового змісту у графіті є рідкісними, а відразу чотири й на одній фресці – явище унікальне.

У контексті графіті слід згадати й про ідеї Малої есхатології. Написи пам'ятні та поминальні у відношенні з

іншими категоріями написів-графіті (молитовних записів, написів-прокляття, цитат творів книжної писемності, записів лічби) посідають у відсотковому співвідношенні третє місце (9,96 %). Як слушно зауважив С. Висоцький, формула "Господи, поможи рабу своєму" набула широкого розповсюдження, слідом за Візантійською імперією, на Русі. Загалом, у зверненнях до Господа або святих молитовних записах, крім дієслова "поможи", найчастіше вживаються слова-прохання "помилуй" і "пом'яни", однак у кількісному аспекті вони значно поступаються місцем традиційному "поможи".

Серед графіті приділу зустрічається значна кількість записів імен у родовому відмінку: Іоанна, Філіпа, Прокопія, Уляни, Христини, Марії. С. Висоцький у коментарі до напису № 155 зазначив, що в цьому графіті йде мова про поминання давно померлих осіб, дата смерті яких була забута. Родовий відмінок імен вказує на його найвірогідніше співвідношення з дієсловами "помилуй", "спаси" або "пом'яни". Формула "Пом'яни Господи" застосовувалася при укладанні поменників приблизно з XVI ст., яка витісняє традиційне "Господи поможи". Отже, автори молитов, виявлених у приділі св. Георгія Великомученика, найчастіше застосовують формулу "Господи помози рабоу своєму...". Доволі численною є група записів, що мають вигляд рядка або рядків вертикальних засічок. На думку Т. Рождественської, подібні записи могли мати зв'язок із поминанням, водночас дослідниця не виключала можливості їхнього практичного значення для навчання лічбі [7, с. 381].

Таким чином, писати про Страшний Суд руські проповідники почали не випадково, більшою мірою причиною цього послужили соціальні негаразди, природні лихоліття, напади татар – тобто саме в названих подіях вбачалися ознаки кінця світу. Але водночас можна стверджувати, що ці потрясіння сприяли активізації Страшносудних настроїв у суспільстві. Отже, ця група творів відображає те, що найбільше хвилювало священнослужителів та й соціум загалом. І тому, незважаючи на використання учень святих Отців, опис Другого пришестя подається крізь призму зазначених вище бід.

Оригінальна література другої половини XIII ст. – першої половини XIV ст. розвивається як продовження традицій попередньої епохи (XII ст. – першої половини XIII ст.), хоча все ж нова доба, яка настала після монголо-татарського нашестя, вплинула на проблематику тогочасного письменства. Відтак, у більшості оригінальних творів другої половини XIII ст. так чи інакше зачіпається вороже нашестя, посилюються покаянні та есхатологічні настрої [10, с. 5].

Так, Київський митрополит Кипріан, пророкуючи близький апокаліпсис, прямо пов'язував його із занепадом моралі. Наступник Кипріяна – митрополит Фотій майже в кожній свої проповіді натякає на близький кінець світу. Іще один богословський твір-повчання, теж стосується проблеми суспільної поведінки. Митрополиту Київському і всієї Русі Феогносту (1328–1353) належить авторство "О смиреннолюбии, яко не подобати грати и сміятися бещинно крестьяном и якоже недостоин приходить к Божественним Тайнам...". Цей твір зберігся в кодексі 1498 р. [17, с. 19].

Таким чином, так само, як і в попередній період, занепад моралі в тогочасній уяві наближає появу антихриста і його правління.

У другій половині XIV – на початку XV ст. українська культура вступає в наступний етап свого розвитку, що характеризується появою передренесансних тенденцій у різних галузях духовного життя. Цей період, якому властиве пожвавлення культурних зв'язків з Болгарією, Македонією, Сербією, дістав назву другого південнослов'янського впливу, хоча й кардинально не охопив жодну галузь культури. Із другим південнослов'янським впливом пов'язане поширення в Україні ісихазму. Репертуар творів перекладного письменства свідчить, що з XV ст. географія літературних зв'язків України стає значно ширшою. Поряд із візантійськими та південнослов'янськими творами українська література збагачується пам'ятками західноєвропейського та східного походження [10, с. 13].

XV ст. для України – час прилучення до фундаментальної богословської течії Православної Церкви – ісихазму. Центром ісихазму в XVI ст. став Києво-Печерський монастир. Ісихазм виявив інтерес до особистості людини та її індивідуальних переживань, душевних і тілесних страждань [17, с. 8, 12].

Проте в цілому дослідники констатують, що в першій половині XV – на початку XVI ст. українська Церква створила обмаль оригінальних богословських творів і використовувала здебільшого перекладну літературу. Про це свідчить, опис бібліотеки Троїцького Слуцького монастиря 1494 р., де серед книг есхатологічного спрямування зазначені: Апокаліпсис, писання Єфрема Сирина, збірники – Ізмарагд, Пісна Тріодь; богослужбові книги – Євангеліє, Апостол, Тріоді тощо [17, с. 13]. Як результат відсутності нових оригінальних творів на тлі активізації есхатологічних настроїв нової популярності в українських збірниках XVI–XVIII ст. набувають старі твори Феодосія Печерського. В одному зі своїх творів, розрахованих на широке коло читачів – "Про кари Божі" – Феодосій вважає суспільні нещастя (холод, хвороби, нашестя ворогів) наслідком гріхів християн, які й спричиняють кару небесну. Він ганьбить різні язичницькі забобони серед суспільства, котре недавно прийняло християнство. Феодосій не схвалює також вірування в чари, ворожбу, зловісні знаки; засуджує світські забави, поганський звичай цілування з жінками під час бенкетів. Більш за все Феодосій осуджує пиятику. Він був переконаний, що багата людина ніколи не буде праведною, бо багатство рано чи пізно стане поперек дороги до Бога. Життя в бідності в очах Феодосія прирівнювалося до випробування на міцність сили духу й волі справжньої людини [18; 2, с. 74].

З кінця XVI ст. можна вести про новий етап у розвитку есхатологічної літератури на українських землях, що був пов'язаний зі зміною вектору зовнішньої загрози – відтепер поряд із кочовими ордами загрозою номер один (у тлумаченні православних ортодоксів) стає загроза з боку Римо-Католицької Церкви, що доповнювалась падінням моральних чеснот цілого українського суспільства. У цій площині особливо відзначився Іван Вишенський, чиї полемічні твори стали помітним явищем у вітчизняній суспільній думці кінця XVI – початку XVII ст. Викривальний пафос його текстів став причиною того, що вони своєчасно не потрапляли до друку й поширювалися у списках. Будучи аскетом, автор викриває падіння моралі та церковного життя. Він бачить порятунок не в панах і не в духовних ієрархах, а в "хлопах" та міщанах, згуртованих у церковні братства [2, с. 148].

Отже, проблема падіння духовності життя та відхід від "батьківської" віри стають найважливішою темою українських богословських творів кінця XVI – початку XVII ст.

На зламі Середньовіччя і Нового часу започатковується процес розмежування філософії з теологією: "царство Бога" поступалося місцем "царству людини". Відповідно, посилюються світські тенденції [16, с. 29].

Оцінюючи українську культуру XVII ст., Н. Яковенко стверджує, що "саме тоді українці пережили воістину революційні потрясіння, остаточно попрощавшись зі

своєю понадетнічною, візантійсько-руською спадщиною і набули виразно індивідуальних "модерних" прикмет. Вступною фазою цієї "націоналізації", що розпочалася наприкінці XVI ст. з повороту освіти, писемності та політичної культури "обличчям на Захід", став період світоглядної розтятости, спричинений паралельним побутуванням старосвітської та нової системи цінностей. Козацька революція, розламавши старий світ … водночас підготувала простір для остаточного утвердження нових культурних вартостей, які б виправдали та морально скомпенсували соціяльні катаклізми…" [20, с. 428].

У першу чергу, слід згадати про твори видатного церковного діяча, проповідника і богослова другої половини XVII – початку XVIII ст. Дмитра Туптала. Святитель був занепокоєний складною ситуацією в середині українського соціуму. В одній із своїх проповідей він нагадує мирянам слова, які сказав янгол до жінок-мироносиць при гробі Спасителя-Христа: "Возста, нестьзде"! Збираються люди на молитву, а тим часом розмовляють про мирське та гріховне, "інший дрімає, стоячи в церкві, а інший знов думає про крадіжку, убивство, перелюб, або думає про воздачу над своїм ближнім... Многі, – говорить Дмитро, – хрещені й освічені правдивою вірою, та мало таких, у котрих би Бог поселився, як у своїм храмі: і злодій хрещений, і тать, і розбійник, і прелюбодій, і кожний лиходій освячений вірою, та Христа в нім не гляди... Багато із них тільки по імені християни, а живуть як скотина, як свині" [2, с. 164].

Бачимо, що й у XVIII ст. український проповідник так само, як і богослови часів України-Руси, намагається навернути людей до духовного життя, до покаяння, наголошуючи на їхніх повсякденних гріхах. У системі моральних цінностей, він виокремлює любов, яку проповідник розуміє як принцип діяльності, що визначає ставлення людини до Бога та інших людей і уможливлює спасіння. Окрім цього, соціяльна диференціація української нації виступала чи не найбільш вагомим внутрішнім чинником, який обумовив деформацію суспільної свідомості на користь панування в ній на кінець XVIII ст. цінностей негативного характеру. Вже перші місяці національно-визвольного повстання засвідчили, що величезні маси українського селянства прагнуть "навіки не мати панів", "воліють усі загинути, ніж панам звикле послушанство віддавати".

Іще одним із найяскравіших богословів, поетів доби бароко є церковний діяч Лазар Баранович (1620?–1693). Він був автором богословських проповідей "Меч духовний", "Труби словесних проповідей", а також полемічних трактатів, духовних і світських поезій. Його вірш "Та ознака в Україні, що земля її в руїні" сповнений глибокими переживаннями, розпачем викликаним розрухою та бідами, принесеними війною, релігійними конфліктами та зовнішньою експансією [9, с. 74].

Л. Баранович писав про свій час наступне: "Світ стрясають грози на людськії сльози" – природні катаклізми, війни, соціальні та релігійні конфлікти [9, с. 9].

Так само, як і Дмитро Туптало, Лазар Баранович звертає увагу на соціальну нерівність, суперечки та несправедливість в українському соціумі. В українського поета XVII ст. є вірш "Один багатий – на другому лати", рядки якого немов ілюструють іконописні сцени:

Полинув Лазар – янголи забрали,
Багач – у пеклі, мучиться немало,
На лоні вклався Лазар у Авраама,
А багачеві викопана яма [13, с. 23].

Як бачимо, побутування таких мотивів як у літературних творах, так і в малярстві, було виразом протесту простого народу проти соціальної несправедливості.

Ще один видатний діяч зазначеної епохи Іван Величковський (1651–1701) – автор збірок "Зегар з полузегарком" і "Млеко". Імовірно, І. Величковський був ще й художником. Такі висновки зроблені на підставі відповідних записів у літописі Самійла Величка, віршів поета для іконописців, які нагадують своєрідну програму для художньої школи [9, с. 77].

Великим філософським змістом пронизаний вірш Величковського "Минути", складений зі спільних життєвих хвилин усіх, а також зі злих, добрих, страшних "минут". Поет називає минущі якості людини, указує на минущість принад людського життя й спокус, що підстерігають людину слабку духом, зокрема "багатство", "гордість", "марнославство", "зрада", "заздрість" тощо. Тут дещо прослідковується аналогія з митарствами блаженної Феодори й мотивами Малої есхатології – тобто гріхами, які ознаменують Першу смерть для людини. У наступній частині вірша йдеться про звільнення від "хвороб", "мук", "бід" тощо. Імовірно, ця думка перегукується з пророцтвом Євангелія від Іоанна, коли після Справедливого Суду не буде вже ні плачу, ні горя, ні хвороб. До того ж, саме так Величковський і уявляє "добро", проте це стане можливим тільки після неминучої смерті: "Бо промовить Господь: "Небо і земля мимо ідуть".

У творах барокових авторів визріває ідея "золотої середини", що добре проілюстована у вірші І. Величковського:

Трохи, Нічого, Надміру, Досить.
У вбогого трохи є, в жебрака – нічого,
Понадміру у багатого, а досить ні в кого [9, с. 48].

Великий внесок у розвиток української богословської літератури XVIII ст. зробив Григорій Сковорода (1722–1794) – великий філософ, талановитий письменник. Його поетична збірка "Сад Божественних пісень", створювалася протягом 1753–1785 рр., поросла із зерен Святого Письма. Збірка створена автором у традиціях української барокової поезії і може розглядатися як "єдиний твір, що складається з частин, зв'язаних між собою". Кожен вірш супроводжується цитатами з Біблії. Поет закликає жити за Божими заповідями. Сама ж людина постає у своєму виборі на перехресті двох шляхів: добра, що важко здобувається, проте дарує душевну радість, та зла, що стає ілюзією тимчасового задоволення, а потім викликає сум, тривоги. Справжній порятунок від гріховності поет бачить в усамітненні. Традиційний бароковий мотив смерті постає в поезіях Г. Сковороди як поборення страху. Адже смерть є наслідком гріхів, відтак, звільнившись від пристрастей і спокус, людина одягає "плоть небесну". У людину з небесною плоттю має вселитися Христос. І тому смерть для цієї людини не буде страшною:

Знаю, що смерть, як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона,
Байдуже смерті мужик то чи цар,
Все пожере, як солому пожар.
Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
*Той, в кого совість, як чистий кришталь [*9, с. 146–148].

Звідси, смерть праведника протиставляється смерті грішника.

Пісню 10-у зі збірки "Сад божественних пісень" присвячено саме темі порятунку душі людини від гріховних спокус мирського життя. І справді, у вірші ніби перегукуються ідеї митарств (обман, наклеп, жадоба), до того ж на визначений гріх автор наводить і певну професію (обман – купець). У поезії Сковороди відтворюються майстерно риси суспільства в різних людських типажах, відтворюючи роди занять: купецтво, мисливство, чинов-

ництво, медицина. У повсякденній турботі, пристосовуючись до дійсності, людина стає рабом матеріальних цінностей, сліпо наслідує сучасну моду заради створення розкішних будинків, витрачає час у розвагах. Таким чином, поет створює універсальний образ світу, в якому людина в ненаситному накопиченні матеріального марнує своє життя, втішаючись дріб'язковими здобутками.

Підсумовуючи аналіз творів есхатологічної літератури, поширеної на українських землях у XVII–XVIII ст., стає помітним протистояння світського і релігійного мислення, яке досить рельєфно відбилося в літературі. Суспільна функція літературних творів проявляється в оспівуванні сюжетів реальної історичної дійсності: думи, поезії, історичні пісні. Загалом, у другій половині XVII ст. в Україні спостерігається тенденція наближення літератури до потреб народних мас, що свідчило про можливе поступове становлення ментальності української нації з її самобутнім поглядом на світ. Особливістю періоду є те, що релігійні твори есхатологічного характеру, переглядалися крізь призму філософії (твори І. Величковського, Г. Сковороди та ін.) І тому потойбічна доля душі, на відміну від попередніх періодів, не викликала такого страху і занепокоєння. Навпаки, вважалося, що звільнення від "хвороб", "мук", "бід" настане саме після смерті. Ця думка була суголосною Святому Письму. Окрім того, продовжується тенденція до змін, конкретизації, розширення переліку гріхів.

Висновки. Аналіз оригінальних літературних текстів вітчизняного походження XII–XVIII ст. дає підстави робити висновки про те, що весь комплекс писемних есхатологічних джерел подає нам лінійний розвиток ідеї Страшного Суду, починаючи від поширення есхатологічних ідей від часів України-Руси до їхньої конкретизації, розвитку, популяризації з кожним новим періодом. А така цілісність та логічна послідовність в еволюції цього сюжету засвідчує і безперервний культурний розвиток (а отже і розвиток суспільства загалом) на українських теренах упродовж усього досліджуваного періоду.

Перспективами подальшого дослідження може стати комплексний аналіз есхатологічних текстів з іконографією, що допоможе осягнути прихований зміст і символічне значення українських ікон Страшного Суду, особливості візуалізації есхатологічних поглядів.

Список використаних джерел:

1. Інститут Рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, Ф. 304, Дис. 609. – Поучение о последних временах мира и Страшном Суде (в старинних рукописних сборниках Киевской академической библиотеки).

2. Акимович Є. Українська культура в історичному вимірі (IX–XVII століття) / Є. Акимович. – Одеса : Маяк, 2009. – 495 с.

3. Білоус П. Історія української літератури XI–XVIII ст. / П. Білоус. – К. : Академія, 2009. – 424 с.

4. Войтович В. Українська міфологія / В. Войтович. – К. : Либідь, 2002. – 664 с.

5. Георгій, чорноризець Зарубський. Од грішного Георгія, чорноризця Зарубської печери, повчання духовному чаду [Електронний ресурс] // Тисяча років української суспільно-політичної думки. Т. 1. – К. : [б. в.], 2001. – С. 487-490. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr69.htm.

6. Іванова О., Гальченко О., Гнатенко Л. Слов'янська кирилична рукописна книга XVI ст. з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: наук. кат.: палеогр. альбом / О. Іванова, О. Гальченко, Л. Гнатенко. – К. : Інститут рукопису, 2010. – 791 с.

7. Корнієнко В. Корпус графіті Софії Київської (XI – початок XVIII ст.). Ч. 1: Приділсв. Георгія Великомученика. / В. Корнієнко. – К. : [б. в.], 2010. – 467 с.

8. Майорова Н. Русская иконопись: сюжеты и шедевры / Н. Майорова. – М. : Белый город, 2007. – 539 с.

9. Нежива Л. Українське літературне бароко / Л. Нежива. – Луганськ : Знання, 2011. – 180 с.

10. Пелешенко Ю. Українська література пізнього середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції: Автореферат дис. … д-ра. філол. наук: спец. 10.01.00 – Літературознавство. – К., 2004. – 35 с.

11. Подскальски Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.) / Г. Подскальски. – СПб. : Византинороссика, 1996. – 573 с.

12. Полянский Т., игумен. К вопросу об авторстве "Слова о Небесных Силах" / Тихон (Полянский), игумен // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2009. – 3(37). – С. 92–93.

13. Свєнцицька В. Українське народне малярство XIII–XX століть. Світ очима народних митців. Альбом / В. Свєнцицька. – К. : Мистецтво, 1991. – 304 с.

14. Слова и поучения Кирилла Туровского [Электронный ресурс] // Библиотека литературы Древней Руси. Т. 4 (XII век). – СПб. : Наука, 1997. – С. 142-205. – Режим доступа: http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4936.

15. Слова и Поучения Серапиона Владимирского [Электронный ресурс] // Библиотека литературы Древней Руси.Т. 5 (XIII век). – СПб. :Наука, 1997. – С. 370-385. – Режим доступа: http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4963.

16. Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості / А. Гурбик, О. Гуржій та ін. – К. : Інститут історії України НАН України, 2001. – 318 с.

17. Ульяновський В. Історія Церкви та релігійної думки в Україні. Кн. 2 : Середина XV – кінець XVI століття. / В. Ульяновський. – К. : Либідь, 1994. – 254 с.

18. Феодосій Печерський. Про кари Божії [Електронний ресурс] // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. – К., 2001. – Том І. – С. 285–302. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr59.htm

19. Фрис В. Історія кириличної рукописної книги в Україні X–XVIII ст. / В. Фрис. – Л. : Львівський національний університет, 2003. – 188 с.

20. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2005. – 584 с.

References:

1. Institute of Manuscript of the Vernadsky National Library of Ukraine, F. 304, Dis. 609. – The doctrine of the last times of the world and the Last Judgment (in the old manuscripts of the Kiev Academic Library).

2. Akimovich, E. (2009). Ukrainian Culture in the Historical Dimension (IX–XVII Centuries). Odessa: Lighthouse. [*In Ukrainian*].

3. Belous, P. (2009). History of Ukrainian Literature of the XI-XVIII Centuries. Kyiv: Academy. [*In Ukrainian*].

4. Voitovych, V. (2002). Ukrainian Mythology. Kyiv: Lybid. [*In Ukrainian*].

5. Black Robe Heorhii of Zarub. (2001). The Sermon of Sinful Heorhii Black Robe from the Cave in Zarub to Spiritual Child. Retrieved from: http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr69.htm. [*In Ukrainian*].

6. Ivanova, O. & Halchenko, O. & Hnatenko, L. (2010). *Slavic Cyrillic Manuscript Book of the 16th Century from the Institute of Manuscript of the Vernadsky National Library of Ukraine: Scientific Catalog and Paleographic Album*. Kyiv: Institute of Manuscript. [*In Ukrainian*].

7.Korniienko, V. (2010). *Graffiti of SophiaCathedral in Kyiv (11th – early 18th Century)*. Part 1. Chapel of Saint George Megalomartyr. Kyiv: [s. n.]. [*In Ukrainian*].

8. Maiorova, N. (2007). *Russian Icon Painting: Plots and Masterpieces*. Moscow: White City. [*In Ukrainian*].

9. Nezhyva, L. (2011). *Ukrainian Literary Baroque*. Luhansk: Knowledge. [*In Ukrainian*].

10. Peleshenko, Yu. (2004). *Ukrainian Literature of Late Middle Ages (the 2nd Half of the 13th – 15th Centuries): Sources. Genre System. Spiritual Intentions.* Abstract of *Unpublished* Doctoral Thesis (Philology), Taras Shevchenko Institute of Literature of the NAS of Ukraine, Kyiv. [*In Ukrainian*].

11. Podskal'ski, G. (1996). *Christianity and Theological Literature in Kievan Rus (988-1237)*. Saint Petersburg: Byzantinorossica. [*In Russian*].

12. Polianskyi, T. (2009). The Problem of the Authorship of "A Word about Heavenly Powers". *Old Rus. Issues of Medieval Studies, 3(37),* 92-93. [*In Russian*].

13. Svientsytska, V. (1991). *Ukrainian Popular Painting of the 13th – 20th Centuries. The World through the Eyes of Folk Artists*. Kyiv: Art. [*In Ukrainian*].

14. Words and Teachings of Cyril of Turov. (1997). In *Library of the Old Rus Literature. Volume 4: 12th Century*. Saint Petersburg: Science. Pp. 142-205. Retrieved from: http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4936. [*In Russian*].

15. Words and Teachings of Serapion of Vladimir. (1997). In *Library of the Old Rus Literature. Volume 5: 13th Century*. Saint Petersburg: Science. Pp. 370-385. Retrieved from: http://lib.pushkinskijdom.ru/Default.aspx?tabid=4963. [*In Russian*].

16. Hurbyk, A. et al. (2001). *Ukrainian Society at the Turn of Middle Ages and Early Modern Times: Essays on the History of Mentality and National Consciousness*. Kyiv: Institute of the History of Ukraine. [*In Ukrainian*].

17. Ulianovskyi, V. (1994). *The History of Church and Religious Thought in Ukraine. Volume 2: Mid 15th – Late 16th Centuries*. Kyiv: Lybid. [*In Ukrainian*].

18. Theodosius of the Caves. (2001).Divine Retribution. In *A Thousand Years of the Ukrainian Social and Political Thought. Vol. 1*. Pp. 285-302. Retrieved from: http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr59.htm. [*In Ukrainian*].

19. Frys, V. (2003). *The History of Cyrillic Manuscripts Books in Ukraine, 10th – 18th Centuries*. Lviv: National University of Lviv. [*In Ukrainian*].

20. Yakovenko, N. (2005). *Essay of the Medieval and Early Modern History of Ukraine*. Kyiv: Critics. [*In Ukrainian*].

Надійшла до редколегії 07.02.20

A. Hryhorak, PhD student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE IMAGE OF THE LAST JUDGMENT IN THE UKRAINIAN LITERARY TRADITION OF THE 12th–18th CENTURIES AS A KEY TO EXPLANATION OF THE WORLDVIEW OF UKRAINIAN POPULATION OF THE MIDDLE AGES AND EARLY MODERN TIMES

The article deals with the systematization and analysis of authentic ancient Ukrainian texts dedicated to the topic of the Last Judgment with the author's purpose to reconstruct the worldview of Ukrainian population of the Middle Ages and the Early Modern Times. The source base of the study included eschatological literature as the most popular and numerous during that ages as well as Holy Bible, hagiographic works, prophecies and the graffiti of St. Sophia Cathedral of Kyiv. The dominant idea in the works found was the idea of the Last Judgment. Through the prism of this idea the most urgent moral problems, which were of acute concern to society, are recovered: the problem of the fall of spirituality, social inequality, the decline of morality etc.

The author also verified the foreign influences on Ukrainian eschatological literature as well the influence of preachers and polemicists of that time on public opinion about the signs of the end of the world. Revealing works in the medieval and early-modern Ukrainian literature devoted to the most fateful subjects, analyzing their content for reflection of eschatological ideas, systematizing the main ideas related to responsibility for terrestrial life, comparing these visions with those translated in literature, revealed the presence of the eschatological ideas on the common background of the general cultural and historical context of the studied ages. A study of Ukrainian eschatological literature led the author to the conclusion that the whole range of written eschatological sources gives us a linear development of the idea of the Last Judgment, from the dissemination of eschatological ideas of the 12th century to their concretization, development, popularization with each new period. Summing up the analysis of the works of eschatological literature, distributed on Ukrainian lands in the 17th–18th centuries, the opposition of secular and religious thinking becomes noticeable, which is quite clearly reflected in the literature.

Keywords:eschatology, Last Judgment, history of religion, outlook, written sources.

УДК 94(477):341.43
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.5

А. Когут, здобувач
ORCID: 0000-0001-5524-3171
Галузевий державний архів Служби безпеки України
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФЕНОМЕН "ЦИВІЛЬНОГО ЗАРУЧНИЦТВА" В ДЕПОРТАЦІЙНИХ ПРАКТИКАХ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ В 1944–1952 РОКАХ

Розглянуто використання принципів заручництва в депортаційних практиках на території Західної України у 1944–1952 рр. на основі аналізу нововиявлених нормативних актів радягських спецслужб зазначеного періоду. Здійснено аналіз застосування сталінською репресивною системою принципів солідарної відповідальності до місцевого мирного населення та верифіковано можливість використання терміну "сімейного заручництва" щодо депортацій із Західної України.

Ключові слова: депортації, цивільне заручництво, Західна Україна, радянські спецслужби, сім'ї оунівців, операція "Запад".

З поверненням Червоної Армії на територію Західної України весною 1944 р. відновилася й кампанія депортації місцевого населення, яке підтримувало український національно-визвольний рух. Передусім у фокус репресій шляхом примусового виселення потрапляли родини членів ОУН, вояків УПА та їхніх симпатиків.

Примусове виселення сімей оунівців було розпочате ще на першому етапі Другої світової війни у 1941 р.: спочатку як метод щоденної чекістської діяльності, а пізніше й як окрема депортаційна операція, проведена 22 травня 1941 р. [21, s. 173–175].

Початком відновлення депортаційної кампанії стало видання Директиви НКВД СССР № 122 від 31 березня 1944 р. Цей нормативний акт став ключовим розпорядчим документом для примусових виселень українського населення впродовж 1944–1946 рр. Під час цієї трирічної кампанії було депортовано 14 729 сімей або 36 609 осіб [7, арк. 4–10].

Загальні риси сталінських депортацій після 1944 р. в історіографії були відомі ще з початку 1990-х років. Перша "архівна революція" дала можливість встановити порядки цифр депортованих та ключові групи, що підпадали під репресії шляхом примусового виселення. З'явилася низка публікацій збірників архівних документів як фокусованих на території Західної України [20], так і узагальнюючого характеру [1; 24], а також узагальнюючих наукових досліджень [23]. Разом з тим подальше поступове обмеження доступу до архівів комуністичних спецслужб, особливо в Росії, фактично призупинило розвиток досліджень сталінських депортацій. Це зробило неможливим встановлення всіх особливостей депортаційних практик спецслужб СРСР.

Відкриття архівів репресивних органів комуністичного тоталітарного режиму, яке відбулося в Україні завдяки прийняттю "декомунізаційних законів" 9 квітня 2015 р., дозволяє докладніше дослідити депортації на основі архівних документів радянських спецслужб у декількох різних вимірах: як інструменту соціальної інженерії, як форми репресій "ворогів народу" та як методу діяльності спецслужб.

Примусові виселення активно використовувалися сталінським режимом та радянськими спецслужбами як метод роботи, яким можна було забезпечити досягнення доволі різних цілей. Залежно від мети, яку прагнули досягнути репресивні органи СССР, депортації могли стосуватися різних груп, набувати специфічних форм проведення і застосовуватися постійно чи разово.

Феномен заручництва є однією з важливих дослідницьких перспектив, яка дозволяє більш глибоко та докладно вивчити природу та характер комуністичних репресій, зокрема й примусових виселень.

Депортації українського населення з території Західної України під час та відразу після Другої світової війни історик Тамара Вронська вважає прикладом "чистого" "сімейного заручництва" [2, с. 430]. Це поняття дослідниця тлумачить як "*цілеспрямовані заходи державних органів, що супроводжуються тиском на дійсних та уявних опонентів, психологічним впливом на людей (чи групи осіб), погрозами застосування репресій чи дискримінації їхніх родичів, що підштовхує до*

© Когут А., 2020

обрання тих чи інших моделей суспільної поведінки (виконання певних дій чи бездіяльності)" [2, с. 19].

Т. Вронська вважає початком активізації позасудових репресій шляхом примусового виселення весну 1945 р., коли на території Західної України тривала інформаційна кампанія, спрямована на добровільну явку з повинною українських повстанців. Публічну погрозу виселяти сім'ї тих, хто не з'явиться добровільно, дослідниця характеризує як тактику заручництва, що стосувалася мирних громадян [2, с. 344]. Початком наступного етапу, коли відбулося юридичне оформлення "дій у відповідь", тобто депортації сімей – заручників як реакції на дії українських повстанців, Т. Вронська визначає 1948 р. [2, с. 370–373]. Аналіз депортаційних практик радянської влади історик здійснює переважно на матеріалах комуністичної партії та Галузевого державного архіву Міністерства внутрішніх справ.

Відкриття в Україні повного доступу до архівів репресивних органів Радянського Союзу дає можливість проаналізувати нормативні акти комуністичних спецслужб та співвіднести їх із дослідницькими гіпотезами, сформованими Т. Вронською щодо феномену заручництва в депортаційних практиках сталінського режиму в 1944–1950-х рр.

Ця розвідка присвячена дослідницьким питанням: чи присутні в нормативних актах радянських спецслужб положення щодо застосування принципів заручництва, чи можемо ми підтвердити сімейний його характер, чи, можливо, констатувати більш широке застосування принципу колективної відповідальності місцевого цивільного населення за антирадянські дії українських повстанців.

Депортаційна кампанія так званих "сімей оунівців" складалася із чотирьох етапів: (1) операції 22 травня 1941 р., коли було виселено 3 079 сімей або 11 329 осіб; (2) кампанії 1944–1946 рр. – 14 726 сімей або 36 609 осіб; (3) операції "Запад" 21–26 жовтня 1947 р. – 26 332 сім'ї або 77 791 особу та (4) кампанії 1948–1952 рр. – 22 308 сімей або 80 209 осіб. Загалом, зі Західної України було депортовано в рамах цієї кампанії 205 938 осіб. Головною метою зазначених заходів радянських спецслужб була боротьба проти українського антирадянського повстанського руху, у першу чергу проти ОУН та УПА [22, с. 58, 64–65].

Аналіз фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України дозволив встановити, що впродовж депортаційної кампанії 1944–1946 рр. було видано щонайменше 29 нормативних актів радянських спецслужб, які передбачали застосування примусових виселень як методу протиповстанської боротьби через репресії сімей підпільників та прихильників українського визвольного руху.

Це були як спеціальні акти, які безпосередньо передбачали застосування депортацій, так і документи союзного та республіканського рівня, які загалом стосувалися протиповстанської боротьби і при цьому наголошували на потребі застосування примусових виселень як одного із елементів чекістської роботи.

Майже третина з виявлених нормативних актів, 8 із 29 документів, містять елементи безпосередньо пов'язані з феноменом заручництва. Усі вони були видані на республіканському рівні. Два нормативні акти регламентують застосування комуністичними спецслужбами депортаційних практик. У решті шести – примусові виселення є одним із елементів протиповстанської боротьби.

Хронологічно першим нормативним актом, в якому безпосередньо фіксується принцип заручництва, є Директива № 2027/ш, видана 28 серпня 1944 р. у Львові. Її було розіслано начальникам УНКВД Західних областей України з метою пришвидшити поборення оунівського підпілля та збройного повстанського руху. В акті поряд із проведенням агентурної, оперативно-слідчої роботи, чекістсько-військових операцій, створенням бойових (легендованих) груп задля ліквідації керівного складу ОУН та УПА також пропонувалося приділити особливу увагу проведенню заходів із деморалізації ("разложенческих мероприятий") [5, арк. 22].

З цією метою Директива вимагала, щоб чекісти взяли на облік усі сім'ї, члени яких перебували на нелегальному становищі чи брали участь в підпільній боротьбі. НКВД мав зібрати обліковані родини та зробити їм пропозицію під розписку. Сім'ї членів українського підпілля повинні були вплинути на своїх близьких ("*батько, брат, чоловік*") та змусити їх упродовж 5–10 днів повернутися з лісів, інакше їх буде репресовано – вислано до Сибіру з конфіскацією майна. Директива також вимагала швидко оформлювати матеріали на депортацію сімей та зазначала, що така чекістська діяльність матиме велике значення для "розкладання" повстанських груп.

20 травня 1945 р. датовано публічний наказ НКВД УССР за підписом наркома Василя Рясного, в якому встановлено остаточний термін добровільної здачі та явки з повинною українських повстанців на 20 липня 1945 р. [6, арк. 11]. Наказ українською мовою був розтиражований накладом у 7000 листівок та 5000 плакатів тільки для однієї Станіславської області [3, арк. 142].

Зазначений наказ публікувався і в місцевій радянській пресі обласного та районного рівнів, а також тиражувався в інших обласних друкарнях Західної України. Так, наприклад, у фонді управління "Боротьби з бандитизмом", ключового підрозділу, який боровся з українськими повстанцями, зберігаються примірники місцевих газет зі Станіславівщини із опублікованим наказом [3, арк. 87, 121].

У пунктах 4 та 5 публічного наказу, які стосувалися відповідно повстанців та їхніх прихильників, які не з'являться добровільно в "органи Радянської влади", було зазначено, що окрім арешту українських підпільників будуть також застосовані репресії й щодо їхніх сімей – виселення.

Видання публічних наказів та розпоряджень практикувалося і раніше. Зокрема, в архіві СБУ зберігаються копії розпоряджень начальника Львівського обласного управління НКВД (листопад-грудень 1944 р.). В акті окремим пунктом йшлося про те, що "*Сім'ї всіх осіб, які ухилятимуться від явки до органів радянської влади, а також і окремі члени їхніх сімей будуть негайно заарештовані і виселятимуться до Сибіру, а їхнє майно буде конфісковано*" [3, арк. 29].

Надзвичайно важливою для розуміння феномену заручництва є спільна Директива НКВД та НКҐБ УССР № 48/д/31 від 24 травня 1945 р., яка є на зберіганні в Архіві СБУ у декількох примірниках [4, арк. 49–50; 12, арк. 31–32; 13, арк. 149–150]. Попри те, що документ стосується протиповстанської боротьби, ключовим методом, який мали застосовувати чекісти, були примусові виселення цивільного населення. Використання такого методу боротьби було передбачено у трьох з п'яти пунктах директивної вказівки.

У цій Директиві безпосередньо вказано про необхідність негайного застосування висилки сімей підпільників та їхніх симпатиків у відповідь на повстанську активність. Фактично йдеться про застосування практики заручництва, коли у відповідь на здійснену повстанцями акцію необхідно було не тільки виявити та арештувати підпільників, але й негайно, у 3–5-денний термін, репресувати їхні сім'ї.

Поряд з арештом та репресіями родин безпосередніх учасників диверсійних чи бойових акцій українського підпілля, чекісти також мали арештовувати так званих поплічників, ув'язнювати їх і виселяти їхні сім'ї.

У випадку, коли встановити безпосередньо причетних до повстанських акцій було неможливо, в населеному пункті, де відбулася повстанська акція, мав заарештовуватися антирадянський та націоналістичний елемент, відомий за агентурними даними. У цьому випадку сім'ї арештованих також підлягали негайному примусовому виселенню. Про проведені арешти органи НКВД–НКҐБ були зобов'язані публічно повідомляти місцеве населення.

Важливо зазначити, що напередодні видання спільної Директиви за № 48/д/31, а саме 15 травня 1945 р., на нараді секретарів обкомів КП(б)У, начальників обласних управлінь НКВД і НКҐБ західних областей України Микита Хрущов виступив з промовою, присвяченою питанням поборення українського підпілля. Одна з пропозицій була практично аналогічною змісту зазначеного нормативного акту [1, с. 602–603]. Інша теза з виступу М. Хрущова стосувалася запланованого чергового звернення уряду та ЦК КП(б)У до населення з установленням кінцевого терміну явки з повинною. Найімовірніше, публічний наказ НКВД УССР від 20 травня 1945 р. також був реалізацією саме цих планів.

12 липня 1945 р. заступник наркома НКВД УССР видав наступну вказівку за № 8/252 всім начальникам УНКВД Західних областей, в якій вимагав подавати в оперативних зведеннях інформацію щодо кожного факту активних дій українських повстанців та конкретні чекістські заходи, що були здійснені у відповідь. Зокрема, обов'язково необхідно було надавати інформацію про кількість виселених сімей активних оунівців [4, арк. 99].

24 липня 1945 р. начальникам УНКВД–УНКҐБ Західних областей України надійшли дві вказівки. Перша – наркома внутрішніх справ за № 8/555 стосувалася УНКВД і вимагала провести низку заходів задля посилення кампанії явки з повинною [4, арк. 113]. До 1 серпня 1945 р. чекісти на місцях мали скласти списки сімей вояків УПА та членів ОУН, що продовжують перебувати на нелегальному становищі. До 5 серпня того ж року розпочати масове затримання поданих сімей для виселення. Ті ж родини, що вже перебувають на збірних пунктах, та члени яких прийдуть з повинною, мали бути звільнені та направлені за місцем проживання. Наступна спільна вказівка наркомів внутрішніх справ та державної безпеки за № 8/558 роз'яснювала, що всіх, хто з'явиться з повинною до 1 серпня 1945 р., не мають арештовувати, а також установлювала перелік заходів, які мають здійснити чекісти в цьому випадку (взяти таких осіб на оперативний облік та забезпечити агентурним обслуговуванням) [4, арк. 114].

У дев'ятисторінковій Директиві НКВД УССР за № 110 від 24 вересня 1945 р., яка стосувалася перевірки та покращення роботи агентурно-інформативної мережі, нарком внутрішніх справ УССР В. Рясной указує також і на необхідності використання методу примусових виселень. Зокрема, чекісти повинні були при оцінці оперативної ситуації: розшукати сім'ї облікованих повстанців, оформити на них справи та провести їхню депортацію, після затвердження постанови НКВД та прокуратурою УССР. При роботі з особами, які прийшли з повинною – звільняти їхні сім'ї з-під варти, але лише за умови здачі зброї та надання допомоги органам НКВД [12, арк. 118–126].

Необхідність застосування примусових виселень також згадана і в рішенні щодо покращення діяльності так званих груп самоохорони сіл або "винищувальних" (истребительных) батальйонів. Директива НКВД УССР за № 8/156936 від 13 листопада 1945 р. встановлювала одним із пунктів (п. 10), що сім'ї "зрадників-бійців" винищувальних батальйонів повинні бути негайно репресовані, зокрема вислані до Сибіру, незалежно від того, чи вдалося затримати зрадника, чи ні [5, арк. 214].

Упродовж 1946 р. та 1947 р., попри те, що не тільки продовжувалася депортаційна кампанія, але й була проведена спеціальна операція примусового виселення під криптонімом "Запад", у виявлених нормативних актах не зафіксовано посилань до прямого застосування принципів заручництва.

Депортація "Запад" стала найбільш масштабним примусовим виселенням, проведеним у форматі спеціальної операції, спрямованої на придушення українського антирадянського збройного руху опору на території Західної України. Операція розпочалася 21 жовтня 1947 р. Її результатом стало примусове виселення до Сибіру та Казахстану 26 332 сімей – 77 791 особи.

Операція "Запад" стала логічним продовженням депортаційної кампанії на території Західної України у 1944–1946 рр. Нормативні акти з проведення примусового виселення як одномоментного масового заходу не містили безпосередніх елементів цивільного заручництва. Водночас, сама операція мала справити враження відплатних дій сталінських спецслужб проти мирного населення, яке підтримувало чи було лояльним до українського визвольного руху.

Реакція місцевого населення на операцію "Запад" засвідчує те, що депортація розглядалася як акція помсти на дії українських повстанців. Так, наприклад, органи зафіксували розмову молодшого наукового співробітника Етнографічного музею Львівського філіалу Академії наук Данила Фіголя, в якій він заявив, що "*якщо Совєти незадоволені бандерівцями, нехай ідуть у ліс, ловлять їх і знищують, це буде закономірно, а то приходять вночі до беззбройних людей, до беззахисних старих та вивозять їх*" [8, арк. 158].

Аналогічно українські повстанці розглядали депортації як відплатні акції, вони безпосередньо пов'язували примусові виселення з принципом заручництва. Так, наприклад, керівник СБ ОУН міста Дрогобича заявляв, що "*через мене Совєтська влада вивозить багато сімей із села Трускавець в Сибір. Численні мешканці цього села просили мене явитися з повинною, але я цього не зробив, так як мене Совєтська влада ніколи не пробачить і розстріляє*" [9, арк. 101–102].

У листі міністра державної безпеки УССР від 6 лютого 1948 р. до міністра державної безпеки СССР керівництво союзного рівня інформувалося про те, що станом на 10 січня того ж року взято на облік 22 765 сімей учасників українського визвольного руху. Зважаючи ж на те, що підпілля активно протистояло колективізації та здійснювало боротьбу з "*партійно-радянським активом*", республіканське керівництво зверталося з проханням санкціонувати продовження виселення "*в тих населених пунктах, в яких бандити, спираючись на свої родинні зв'язки, здійснюють терористичні акти*" [15. арк. 9–10].

У результаті у нормативному акті, який видано у жовтні 1948 р. було чітко зазначено не тільки головну мету, але й базовий принцип на підставі якого чекісти мали відтепер здійснювати депортаційну активність щодо цивільного населення Західної України.

Чекісти сприймали наказ МҐБ СССР № 00386 від 20 жовтня 1948 р. "Про виселення з території західних областей Української ССР сімей бандитів, націоналістів та бандпоплічників, у відповідь на здійснені бандитами диверсійно-терористичні акти" [11, арк. 5-6] як наступ-

ника та своєрідного спадкоємця наказу про проведення операції "Запад". Фактом, який яскраво про це свідчить є запис про реквізити та місце зберігання нового розпорядчого документу, зроблений олівцем на першій сторінці наказу № 00430 [7, арк. 12].

Наказ МҐБ СССР № 00386 від 20 жовтня 1948 р. став ключовим актом, який регламентував продовження депортаційної кампанії "сімей оунівців" у 1948–1952 рр. та повністю базувався на принципах цивільного заручництва.

Примусові виселення українського населення з території Західної України відповідно до наказу № 00386 повинні були проводитися у форматі повсякденної діяльності та у відповідь на активну діяльність українського анти радянського підпілля. При цьому в інструкції про порядок оформлення облікових справ на депортовані сім'ї, яка додавалася до наказу, було зазначено, що райвідділи МҐБ на момент здійснення "терористичних і диверсійних актів" уже повинні були мати повний облік усіх сімей, що підпадали під виселення та мали вести за цими сім'ями агентурне спостереження [11, арк. 7].

У наступному додатку до наказу – Інструкції про порядок проведення виселення сімей від 20 жовтня 1948 р. зазначалося, що "*з метою своєчасного й успішного проведення виселення, районні відділи МҐБ заздалегідь виявляють сім'ї бандитів, націоналістів і бандпоплічників-куркулів, оформлюють на них облікові справи, використовуючи при цьому всі можливості для їхньої документації*" [11, арк. 12].

Кількість сімей, які підлягали репресіям через примусове виселення в населених пунктах, де повстанцями було здійснено той чи інший акт, визначалася відповідно до вказівки Міністра держбезпеки УССР чи його заступника. У населених пунктах, де повстанці перебували під час підготовки, чи після проведення антирадянської акції, виселенню підлягали тільки сім'ї близьких родичів або безпосередніх поплічників [11, арк. 12–13].

Про те, що та чи інша сім'я депортується у відповідь на повстанську активність, чекісти повинні були озвучити в момент виселення з помешкання. Депортації "сімей оунівців" у 1948–1952 рр. здійснювалися на базі спеціально створених збірних пунктів.

Те, що під примусове виселення підпадали не тільки сім'ї безпосередніх учасників тих чи інших повстанських дій свідчать доповідні записки та спеціальні повідомлення про повстанські акції або так звані "бандпрояви", як їх фіксували в документах НКВД-МҐБ, та реакцію на них радянських спецслужб.

Наприклад, у спеціальному повідомленні від 17 березня 1949 р. про повстанські акції в с. Кропивник Калуського району Станіславської області 16 березня того ж року, коли було вбито шість солдат та поранено ще двох – членів чекістсько-військової групи зі складу 215 стрілецького полку військ МҐБ, на адресу ЦК ВК(б)У повідомлялося, що "*разом із заходами, що проводяться з розшуку і ліквідації терористів, які втекли, в порядку дій у відповідь на здійснений бандпрояв, по с. Кропивник готується виселення 15 сімей учасників оунівського підпілля*", зокрема планувалося здійснити депортацію і сімей двох безпосередніх учасників повстанської акції [16, арк. 44–47].

"Дії у відповідь" здійснювалися не лише за людські втрати, яких зазнавала радянська сторона (чекісти, солдати, партійні активісти тощо), але й за нищення колгоспного майна. Так, у відповідь за спалену в ніч на 21 червня 1950 р. конюшню, в якій згоріло 19 коней, племінний бик та 18 голів дрібної рогатої худоби в с. Білашівка (тепер Білашів) Мізоцького району Рівненської області МҐБ було проведено чекістсько-військову операцію зі застосуванням літака ПО-2. У результаті було вбито трьох підпільників, окрім того, було оформлено та 26–27 червня 1950 р. виселено з указаного та сусідніх сіл 78 сімей активних учасників підпілля, прихильників українських повстанців та куркулів кількістю 299 осіб [17, арк. 57–59].

У доповідній про результати боротьби з оунівським підпіллям у західних областях УССР за липень 1950 р., поміж іншою звітною інформацією МГБ повідомляло, що у відповідь на 54 повстанські акції було виселено 774 сім'ї загальною кількістю 3045 осіб [18, арк. 39]. Практично у кожному другому щоденному спеціальному повідомленні та в кожному щомісячному зведенні інформації про результати боротьби органів МГБ з українським антирадянським рухом опору подавалися кількісні показники виселень – "дій у відповідь".

Так, наприклад, у доповідній записці, яка підсумовувала 1950 р., зазначалося, що у відповідь на 518 повстанських акцій було депортовано 12 076 сімей загальною кількістю 45 004 особи [19, арк. 39, 41]. За період від 1 серпня 1951 р. до 20 лютого 1952 р. у відповідь на 75 операцій українських підпільників на території західних областей УССР було виселено 615 сімей загальною кількістю 2337 осіб [14, арк. 61, 66].

Аналіз даних про кількість повстанських акцій та відповідно кількість депортованих сімей дає можливість встановити коефіцієнт співвідношення "дій у відповідь" впродовж кінця жовтня 1948–1952 рр., з кількістю повстанських акцій, зафіксованих статистикою органів НКВД-МҐБ [14, арк. 335, 337]. У результаті бачимо, що найбільш репресивними були 1950 та 1951 роки. Так, упродовж 1950 р. в середньому за одну повстанську акцію примусово депортували 21 сім'ю або 79 осіб. У наступному 1951 р. "ціна", яку сплачувало місцеве населення, що де-факто опинилося в масовому заручництві, ще більше зросла і за одну операцію, здійснену антирадянським підпіллям, під примусове виселення в середньому підпадало 27 сімей або ж майже сотня осіб (детальніше див. Табл. 1).

***Таблиця* 1. Коефіцієнт співвідношення кількості депортованих "у відповідь" на повстанські акції в 1948–1952 рр.**

Дата	Кількість повстанських акцій	Кількість виселених		Співвідношенняакцій	
		сімей	осіб	до кількості сімей	до кількості осіб
1948 р.	1907	240	817	8:1	2:1
11-12.1948 р.	251			1:1	1:3
1949 р.	1211	7665	25527	1:6	1:21
1950 р.	518	11033	41149	1:21	1:79
1951 р.	189	5021	18523	1:27	1:98
1952 р.	71	854	3229	1:12	1:45

Загалом, відповідно до наказу № 00386, упродовж 1948–1952 рр. було депортовано з території Західної України 22 308 сімей або 80 209 осіб [10, арк. 389]. Серед примусово виселених були не тільки члени сімей чи родин українських підпільників, але й куркулі та загалом ті, хто мав антирадянську позицію. Усі вони були примусово виселені у відповідь на активні дії українських повстанців. Депортації, що проводилися відповідно до

наказу № 00386, мали безсумнівний характер репресій за принципом колективної відповідальності.

Міжнародне законодавство чітко визначає заборону застосування принципу солідарної відповідальності населення за дії окремих осіб. Зокрема, безпосередньо про це зазначено у ст. 50 Конвенції про закони і звичаї війни на суходолі, учиненої в Гаазі 18 жовтня 1907 р. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими, переукладена 27 липня 1949 р., у ст. 3 також забороняє захоплення заручників з числа тих осіб, які не беруть активної участі у збройному конфлікті.

Таким чином, проаналізувавши нормативні акти радянських спецслужб упродовж 1944–1952 рр., можемо констатувати застосування ними принципу колективної (солідарної) відповідальності до мирного, цивільного населення Західної України.

Визначення та облік осіб, які підпадали під репресії шляхом депортацій, здійснювалося з числа цивільного населення та стосувалося не лише сімей українських повстанців чи осіб, які брали безпосередню участь в антирадянському русі опору. Ці заходи реалізовувалися радянськими спецслужбами як постійна, щоденна чекістська діяльність. Коло осіб, які мали бути репресовані у відповідь на дії українських повстанців, визначалося завчасу, ще до самого моменту проведення таких антирадянських акцій.

Як місцеве населення, так і учасники антикомуністичного підпілля та УПА були поінформовані про принцип застосування колективної відповідальності за продовження визвольної боротьби. Більше того, нормативні акти вимагали від чекістів інформувати депортованих та місцеве населення про причини репресій шляхом примусового виселення.

Сукупність заходів радянських спецслужб, а саме застосування принципу солідарної (колективної) відповідальності, репресивний тиск на мирне населення з метою змусити учасників українського визвольного руху скласти зброю та припинити антикомуністичний збройний рух опору із застосуванням чекістами депортацій цивільного населення як дій у відповідь, може бути визначене як цивільне заручництво.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що подальші дослідження депортаційних практик радянського режиму на території Західної України потребують ширшого аналізу щодо місця та ролі феномену "цивільного заручництва" у масових примусових виселеннях українського населення у 1944–1952 рр. Це дозволить не тільки краще зрозуміти природу сталінських депортацій, але також наблизить нас до надання правової оцінки репресивним діям комуністичного режиму відповідно до міжнародних нормативних актів.

Список використаних джерел:

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. Книга 2 / І. Білас. – К. : Либідь, 1994. –688 с.
2. Вронська Т. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній практиці радянської влади (1917–1953 рр.): наукове видання / Т. Вронська. – К. : Темпора, 2013. – 624 с.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 2, оп. 1, спр. 198.
4. ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 213.
5. ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 392.
6. ГДА СБУ, ф. 2. оп. 1, спр. 533.
7. ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 674.
8. ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 676.
9. ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 677.
10. ГДА СБУ, ф. 2, оп. 1, спр. 1905.
11. ГДА СБУ, ф. 9, оп. 1, спр. 163-сп.
12. ГДА СБУ, ф. 9, оп. 2, спр. 80.
13. ГДА СБУ, ф. 9, оп. 2, спр. 88.
14. ГДА СБУ, ф. 13, оп. 1, спр. 372, т. 74.
15. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 674.
16. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 723.
17. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 754.
18. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 759.
19. ГДА СБУ, ф. 16, оп. 1, спр. 791.
20. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.: Документи. Матеріали. Спогади: у 3 т. / Відп. ред. Ю. Сливка. – Л. : Місіонер, 1998–2002.
21. Когут А. Витоки депортаційної операції "Запад" / А. Когут // Український альманах. – 2019. – С. 171-182.
22. Когут А. Операція "Захід" у контексті радянських депортацій із Західної України. 1940–1950-ті рр. / А. Когут // Вирване коріння: дослідження, документи, свідчення / Ред. кол.: Л. Легасова (кер. проекту) та ін. – К. : Національний музей історії України у Другій світовій війні, 2020. – С. 51-68.
23. Надольський Й. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в Західних областях України (1939-1953 рр.) : монографія / Й. Надольський. – Луцьк : РВВ "Вежа", 2008. – 260 с.
24. Сталинские депортации. 1928-1953 / Сост. Н. Поболь, П. Полян. – М. : МФД: Материк, 2005. – 904 с.

References:

1. Bilas, I. (1994). *Repressive and Punitive System in Ukraine. 1917-1953. Social, Political, Historical and Juridical Analysis. Vol. 2.* Kyiv: Lybid. [*In Ukrainian*].
2. Vronska, T. (2013). *Pacification with a Fear: Family Hostages in the Punitive Practice of the Soviet Power (1917-1953): Scientific Edition*. Kyiv: Tempora. [*In Ukrainian*].
3. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 2, list 1, file 198.
4. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 2, list 1, file 213.
5. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 2, list 1, file 392.
6. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 2, list 1, file 533.
7. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 2, list 1, file 674.
8. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 2, list 1, file 676.
9. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 2, list 1, file 677.
10. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 9, list 1, file 1905.
11. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 9, list 1, file 163.
12. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 9, list 2, file 80.
13. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 9, list 2, file 88.
14. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 13, list 1, file 372, vol. 74.
15. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 16, list 1, file 674.
16. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 16, list 1, file 723.
17. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 16, list 1, file 754.
18. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 16, list 1, file 759.
19. SectoralStateArchiveoftheSecurityServiceofUkraine, fund 16, list 1, file 791.
20. Slyvka, Yu. (1998-2002). Deportations. Western Ukraine of the Late 30's – Early 50's: Documents. Materials. Memories. In 3 Volumes. Lviv: Missionary. [*In Ukrainian*].
21. Kohut, A. (2019). The Origins of the Deportation Operation "West". *Ukrainian Almanac,* 171-182. [*In Ukrainian*].
22. Kohut, A. (2020). Operation "West" intheContextofSovietDeportationsfromWestern Ukraine. 1940's – 1950's. In L. Lehasova et al. (Eds.), *Pulled Up Roots: Researches, Documents, Evidence.* Kyiv: National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Pp. 51-68. [*In Ukrainian*].
23. Nadolskyi, I. (2008).*Deportation Policy of Stalin Totalitarian Regime in the Western Regions of Ukraine (1939-1953): AMonograph*.Lutsk: Tower. [*In Ukrainian*].
24. Pobol, N. &Polian, P. (2005). Stalin's Deportation's. 1928-1953. Moscow: Mainland. [*In Ukrainian*].

Надійшла до редколегії 24.02.20

A. Kohut, Doctoral Candidate
Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PHENOMENON OF "CIVILIAN HOSTAGE" IN THE DEPORTATION PRACTICES OF SOVIET SPECIAL SERVICES IN WESTERN UKRAINE IN 1944–1952

In 1944, with the beginning of the re-occupation of Western Ukraine by the Soviet Union, the practice of using forced evictions of local civilians as a method of repression and combating against anti-Soviet organizations and movements was restored. In fact, the deportation campaign against the "OUN families" was continued, which began on May 22, 1941 and lasted, with a break for the German occupation, until 1952.

The deportation campaign included four stages: (1) operation on May 22, 1941, when 3 079 families or 11 329 persons were evicted; (2) campaigns of 1944–1946 – 14 726 families or 36 609 persons; (3) operation "Zapad" ("West") on October 21–26, 1947 – 26,332 families or 77,791 persons; and (4) 1948–1952 campaigns – 22,308 families or 80,209 persons. In total, 205,938 people were deported from Western Ukraine as part of this campaign. Counterinsurgency against the Ukrainian anti-Soviet Resistance movement (primarily the OUN and the UPA) was the main purpose of these measures of the Soviet special services.

Initially, the use of mass deportations was aimed at destroying the base of the Ukrainian anti-Soviet resistance movement and focused primarily on the families of the killed, arrested and active members of the underground. With the resumption of the deportation campaign in 1944, the application of the principle of hostility began to become dominant. Initially as a "family hostage" (since August 1944), and soon as civilian hostage – when the principle of collective responsibility of the local civilian population start used.

The first detected order of the Soviet special services, which provided the application of the principle of civil hostage, was issued on May 24, 1945 jointly by the NKVD and the NKGB of the Ukrainian SSR. Despite the absence of any direct reference to the principle of hostage in the regulatory acts of operation "Zapad", civilians and members of the anti-Soviet resistance movement perceived it as a "response" to the activity of Ukrainian insurgents.

On October 20, 1948, the USSR Order No.00386 was issued, which was based directly on the principles of civil hostage. For more effective implementation of the Chekist "retaliatory actions" a special logistic infrastructure of special assembly points was created.

Based on this analysis, it was established that the Stalinist repression system used the principles of joint and several liabilities for the local civilian population of Western Ukraine in 1944–1952. It can be qualified as a violation of the rules of international conventions by the Soviet special services that prohibit the practice of hostage among civilian persons who are not involved in armed conflicts.

Keywords: deportations, civilian hostage, Western Ukraine, Soviet Special Services, OUN families, operation "Zapad".

УДК [001.4+94(477)]"1932/1933"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.6

Є. Кравченко, асп.
ORCID: 0000-0001-9735-4144
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро, Україна

ПОНЯТТЯ ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ У ДОСЛІДЖЕННІ ГОЛОДОМОРУ 1932-1933 рр.

Досліджено значення терміну "демографічні втрати" при вивченні соціальних катастроф минулого. Висвітлено стан розвитку та недоліки українського термінознавства, його вплив на творення вузькоспеціальних демографічних понять. Розглянуто використання терміну демографічних втрат у середовищі вітчизняної та зарубіжної історіографії. Проаналізовано семантику поняття та головні його складові: дефіцит народжуваності, надмірна смертність та міграційні втрати. Методологія визначення втрат визнана як одна з ключових проблем у дослідженні демографічної історії Голодомору 1932 –1933 рр.

Ключові слова: термінознавство, Голодомор 1932 – 1933 рр., демографічні втрати, демографія, населення, методологія.

Постановка проблеми. Демографічні втрати – важлива частина історіографії соціально-політичних катаклізмів. Війни, репресії, Голодомор 1932 – 1933 рр. стали предметами обрахунків декількох поколінь істориків та демографів. Особливу увагу дослідники приділяють періоду перших сталінських п'ятирічок, який негативно вплинув на демографічний розвиток населення УСРР – УРСР. Одним з найбільш дискусійних питань стала кількість демографічних втрат. Проте в складному міждисциплінарному просторі нерідко залишається поза увагою термінологічний апарат досліджень. Так доктор економічних наук, заступник директора Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України імені М. В. Птухи О. Гладун наводить приклади використання деякими науковцями доволі різних, не визначених понять: померлі, втрати, жертви, додаткові смерті, загиблі [5].

Аналіз джерел та літератури. Історіографічний напрям дослідження зумовлює використання широкого кола спеціальної наукової літератури. До неї можна залучити декілька критеріїв класифікації. Наприклад, поділ історіографії за рівнями: перший репрезентує власне історичні або демографічні дослідження (В. Марочко, В. Сергійчук, Я. Валлін, Ф. Месле, В. Дробижев), а до другого належить історіографія теми (В. Гудзь, Н. Араловець, М. Тольц, Ф. Геран). Також літературу можна розглядати у двох дисциплінарних площинах: термінознавчій (Ю. Шевельов, І. Кочан, Н. Маслова, К. Сегіда) та історико-демографічній (С. Кульчицький, С. Пирожков, О. Гладун, В. Романцов, Н. Левчук). Окремо слід виокремити словники (Л. Рибаковський, М. Корольов) та навчальні курси, необхідні для висвітлення стану загального і спеціального термінознавства.

Постановка завдання. Метою даної розвідки став аналіз використання терміну "демографічні втрати" під час досліджень наслідків деструктивних подій для кількості та структури населення, зокрема Голодомору 1932 – 1933 рр. Окремо поставлено декілька додаткових завдань. По-перше, вивчення сучасного стану вітчизняного термінознавства. По-друге, розгляд вузлових проблем для спеціального демографічного термінознавства, зокрема функціонування та призначення поняття "демографічні втрати".

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення науки про українську терміносистему відбулось до відновлення незалежності. Так історик та відомий мовознавець Юрій Шевельов висвітлював багатство термінологічних словників, появу яких зумовили визвольні змагання протягом 1917 – 1919 рр. [29, с. 112]. На сучасному етапі наука про терміни має дисциплінарне впровадження у сфері лінгвістики. Наявні окремі спеціальні курси для викладання цієї дисципліни. Одним із завдань вітчизняного термінознавства визначають уніфікацію та стандартизацію існуючої багатоманітності термінів [26]. Також лінгвісти виділяють різні типи термінологічних одиниць: прості, складні та складені;

© Кравченко Є., 2020

загальнонаукові і вузькоспеціальні тощо [4]. Окрім навчальних дисциплін стан сучасного термінознавства детально проаналізовано на сторінках розвідки львівської дослідниці Ірини Кочан. Об'єктом вивчення стала така проблематика: порівняння теоретичного і практичного термінознавства, хронологія розвитку термінологічних осередків, поява наукових та науково-навчальних матеріалів протягом 2000 – 2016 рр. [11, с. 94-97]. Окрім позитивних здобутків вітчизняного термінознавства І. Кочан виявила значні недоліки його розвитку. Це відсутність нового єдиного правопису, невелика кількість виданих словників та волонтерські засади термінологічних розвідок [11, с. 99-100].

Окремою сферою досліджень стала розробка термінологічних аспектів розвитку української демографії. Так розвідка вітчизняної вченої Наталі Маслової "До питання географічного трактування окремих категорій демографії" розглядає не лише специфічну сферу вітчизняного термінознавства, а й надає короткий екскурс до проблематики визначення понять. Ціллю статті є адаптація таких термінів як "демографічна ситуація" та "демографічний процес" до простору географії та геодемографії [18, с. 17]. Також дослідниця зазначає особливості творення понятійного апарату науки про населення:

"Демографія як, більшою мірою, статистичне вчення, головну увагу приділяє вивченню „закономірностей відтворення населення в суспільно-історичній зумовленості цього процесу", а це означає, в першу чергу, розгляд основних статистичних закономірностей демографічних процесів на певний момент часу для певної території" [18, с. 19].

Термінознавчі та теоретико-методологічні аспекти демографії розглядаються у локальних дослідженнях структури та процесів відтворення населення. Так колективна монографія "Демографічний розвиток харківського регіону" розкриває особливості використання таких термінів як "демографічна ситуація", "демографічна обстановка", "демографічний розвиток", "форми демографічного відтворення", "розвиток народонаселення" тощо [20, с. 11-17]. Власне населення та його стан визначається через поняття "соціогеосистеми"[20, с. 8].

Щодо розгляду впливу подій минулого на відтворення і структуру населення, то в історіографії особливо вирізняється вивчення деструктивних подій. За свідченням відомого ізраїльського історика та демографа Марка Тольца, більшість досліджень, присвячених розвитку статистики населення СРСР, фокусуються саме на 1930-х рр. [27]. Тому пов'язані з подібною проблематикою розвідки нерідко залучають до термінологічного апарату поняття втрат (кількісних, демографічних, померлих і т. д.). У рамках дослідження доцільно розглянути дві групи історіографічних джерел: словникова та інша наукова література, яка вивчає поняття демографічних втрат; історико-демографічні візії подій 1930-х рр. у СРСР і радянській Україні зокрема.

Репрезентативним прикладом сучасної термінознавчої розробки в галузі демографії може стати стаття "The Vocabulary of Demography, from its Origins to the Present Day: A Digital Exploration" французького філософа та соціолога Франсуа Герана. До однієї з головних цілей роботи автор відносить розкриття трактування тих чи інших демографічних термінів різними мовами [30, с. 497]. Джерелами дослідження став масив текстів електронного ресурсу "Google books". Зокрема щодо історичної демографії, французький соціолог зазначає збільшення вживання понять "жертви" і "вбивства" у зв'язку з вивченням наслідків двох світових воєн [30, с. 512]. На основі обробки великого масиву текстів зарубіжної науки про народонаселення, Ф. Херан вказує на існування значного інтересу до проблем смертності в історичній демографії [30, с. 522]. Цю дисципліну нерідко пов'язують з "серійною" історією [30, с. 523]. Автор приходить до висновку, що сучасні дослідження історії народонаселення переходять від проблем смертності та її чинників до показників здоров'я суспільства та епідеміології [30, с. 524].

Демографічні втрати – відносно нове поняття для історіографії. Так у виданому радянськими вченими "Статистическом словаре" термін "втрати" вживається виключно щодо виробничих сил і продукції [25, с. 375]. Траплялися спроби впровадження терміну "демографічні втрати" до спеціальних словників на теренах пострадянського наукового простору. Так "Демографический понятийный словарь" визначає "людські втрати" як "смертність, обумовлену екстремальними факторами". Вони можуть бути прямими (безпосередня загибель людей) та побіжними або непрямими (втрати через порушення нормального режиму відтворення населення) [10, с. 147]. Подібне розуміння поняття нерідко зустрічається у розробках вітчизняних демографів щодо сучасного стану народонаселення України. Так монографічне дослідження колективу Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України "Населення України: демографічні складові людського розвитку" виділяє втрати населення протягом XX ст. як етапи суспільного процесу, що безпосередньо вплинули на шлюбно-сімейні процеси [19, с. 52].

Згаданий вище Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України проводить активну практичну термінознавчу діяльність, зокрема щодо впровадження поняття "демографічні втрати" до аналітичних розробок про стан населення. Доволі репрезентативним прикладом став журнал "Демографія та соціальна економіка", друкований орган цього наукового закладу. Наприклад, багаторічний директор інституції академік Сергій Пирожков у статті "Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України" використовував термінологію на кшталт "прямі (безпосередній убуток тих, хто живе)" і "опосередковані (ненароджені діти) втрати населення", а також "втрати демографічного потенціалу" [21, с. 5 – 6]. Інший дослідник інституту Леонід Черенько залучав до наукової лексики поняття "втрати людського капіталу" [28, с. 143].

Подібні визначення прямих і непрямих демографічних втрат у 2007 р. було опубліковано в "Енциклопедії сучасної України" за авторством знаного дослідника Станіслава Кульчицького [12]. Дефініція поняття також активно використовується іноземною історіографією щодо соціальних катаклізмів [31, с. 29].

Незважаючи на словникове закріплення терміну та його активну розробку головною демографічною інституцією країни, "демографічні втрати" не увійшли до теоретико-концептуального апарату першого підручника з історичної демографії. Так посібник київського історика Володимира Романцова містить лише поняття "зниження" та "зменшення" кількості населення [22, с. 58-59].

Значний науковий і суспільний інтерес до теми демографічної катастрофи 1930-х рр. на території УСРР – УРСР призвів до актуалізації термінологічної розробки та поширеного вжитку поняття "демографічні втрати". Певним проривом для історіографії питання був період радянської перебудови з його викриттям "білим плям" історії. Підрахунок кількості втрат від голодів та репресій, відкриття архівів, співпраця з зарубіжними вченими значно пожвавили інтерес до демографічних процесів Радянського Союзу. Одним з перших історіографічних фактів розкриття цієї теми став випуск збірника статей зарубіжних дослідників за редакцією В. Дробижева [9].

На думку укладачів збірника, поняття втрат населення використовується у всіх присутніх розвідках [9, с. 121]. Під час аналізу спадщини зарубіжної історіографії, висвітлено питання термінологічної плутанини за допомоги ремарки Барбари Андерсон і Браяна Сільвера. Підміна поняття "дефіцит населення" словосполученням "вимушена смертність" призводить до отримання невірних даних [9, с. 121].

Про втрати як центральне поняття історії демографічної системи СРСР 1930-х рр. свідчить ревізія радянської та пострадянської історіографії Наталею Араловець [1]. Подібне дослідження через десятиліття провів інший представник російської науки Євгеній Баранов, в аналізі якого присутній широкий діапазон термінології: "втрати", "загальні втрати" [2, с. 256], "прямі втрати" [2, с. 257], "дефіцит народжуваності (непрямі втрати)" [2, с. 258]. У вітчизняних історіографічних розвідках, присвячених демографії Голодомору 1932 – 1933 рр. також простежується дана термінологія. Так стаття мелітопольського історика Віктора Гудзя містить поняття "демографічні втрати", "людські втрати", "прямі втрати", "сумарні демографічні втрати", "перевищення природного рівня смертності", "дефіцит народжуваності", "кумулятивні демографічні втрати" [8, с. 264 –265].

За рівнем розробки термінологічного апарату демографічні та історичні розвідки про стан населення УРСР протягом 1930-х рр. можна умовно розподілити на декілька груп. Одна з них характеризується використанням математичного коригування переписів, детальною розробкою статево-вікової піраміди, відновленням стану смертності і народжуваності за кожним досліджуваним роком. Чітка демографічна методологія зумовлює вживання цією історіографією поняття "демографічні втрати" з доволі вузькою семантикою.

Репрезентують групу в основному напрацювання Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України імені М. В. Птухи (далі Інститут – Є. К.). Так у нещодавній колективній розвідці інституції відсутність оцінки прямих і непрямих демографічних втрат виділялась як провідна проблема демографічної історії Голодомору 1932 – 1932 рр. [23, с. 15]. Причина її існування – слабка методика і обмежене коло введених до обігу джерел [23, с. 15]. Чітке визначення демографічних втрат з розподілом на прямі і непрямі присутнє у статті "Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки":

"Під демографічними втратами внаслідок голоду ми розуміємо різницю між реконструйованими реальними числами народжень і смертей (що зазнали впливу голоду) в 1932–1934 рр. та нормальними, гіпотетичними числами народжень і смертей за умови, якби голоду не було. Таким чином, ми диференціюємо втрати населення від голоду на прямі, спричинені надмірною смертністю, та непрямі, пов'язані з дефіцитом народжень." [14, с. 90].

Такі ж поняття присутні в монографії заступника директора Інституту, доктора економічних наук Олександра Гладуна "Нариси з демографічної історії України XX століття" [7, с. 150]. До прямих і непрямих демографічних втрат дослідник додає міграційні, що визначені як різниця між тими хто виїхав під час катастрофи, та тими хто в'їхав [7, с. 151]. Колектив Інституту наголошував на коректному розумінні понять під час "Наукових дебатів з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні" у вересні 2018 року [5]. Протягом 2000-х рр. до співпраці з головною демографічною інституцією країни долучилися французькі демографи Жак Валлін та Франц Месле, які у спільній розвідці виокремили загальні втрати, ефект втрати народжень, наслідки міграції та оцінку надмірної смертності [3, с. 8-12]. Використання понять, затверджених розробками Інституту сприйнялось частиною історіографії Голодомору 1932 – 1933 рр. Наприклад, знаний представник Holodomor studies С. Кульчицький залучав розрахунки і понятійний апарат демографів до своїх розвідок [13, с. 51].

Інша група дослідників демографічної історії Голодомору 1932 –1933 рр. оперувала розлогим колом понять для визначення демографічних втрат. Репрезентують її дослідники, що є опонентами демографічної інституції з багатьох кейсів Holodomor studies, насамперед щодо кількості демографічних втрат. Один з редакторів "Енциклопедії Голодомору" історик Василь Марочко застосовує поняття "смертність", "кількісна динаміка населення", "померлі від наявного населення" [17, с. 67], "втрати", "зменшення народжуваності" [16, с. 34], "демографічні втрати" і "демографічні наслідки" [16, с. 38], "втрати в абсолютних цифрах" [16, с. 57]. До досліджень демографічного Інституту історик відноситься зі значним скепсисом, критикуючи саму методику розподілу демографічних втрат. Так у статті "Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс" В. Марочко називає дещо "футуристиною фразу про методологічну основу дослідження", а поняття "«надсмертність» виглядає абстрактним" [15, с. 132]. Причина такого судження, на думку історика, була у множинності причин смертності і запереченні демографами законів формальної логіки [15, с. 132].

Широкої семантики поняттю демографічних втрат надає київський історик Володимир Сергійчук. До термінологічного апарату дослідника входять "жертви" [24, с. 228], "померлі", "житті" [24, с. 235], "прямі втрати" [24, с. 258]. Слід зробити уточнення, що історик визначив прямі втрати у кількості 7-10 мільйонів осіб, коли у більшості історіографії вони набагато менші (у діапазоні 2,5 – 5 млн осіб) [6]. Про неправильність методики визначення великої кількості втрат через надсмертність свідчив вже згаданий доктор економічних наук Олександр Гладун. На основі побудови статево-вікової піраміди демограф наголошує, що за такої кількості прямих втрат стався б сплеск народжуваності після Голодомору 1932 – 1933 рр.. Причина – компенсація кількості населення, щоб наздогнати цифру перепису 1939 р. [6].

Висновки. На сучасному стані історіографічної розробки демографічної історії Голодомору 1932 – 1933 рр. вузловою стала термінологічна проблематика. Вона відноситься до галузі спеціального вітчизняного термінознавства, що фігурує у міждисциплінарній історико-демографічній площині. Поширеним поняттям для Holodomor studies є "демографічні втрати". Зазвичай його розподіляють на дві ключових частини: "прямі втрати" (перевищення рівня смертності) та "непрямі втрати" (ненароджені особи). До розробки цього поняття активно долучився Інститут демографії та соціальних досліджень НАН України імені М. В. Птухи. Використання дефініції прямих і непрямих демографічних втрат присутнє у вітчизняній та зарубіжній історіографії соціальних катастроф у СРСР протягом 1930-х рр. Проте частина українських дослідників заперечують використання спеціальної демографічної термінології до подій минулого. Вони залучають до власних розвідок розлоге синонімічне коло понять, зрідка пояснюючи їх значення. Це призводить до плутань і методологічних помилок під час розрахунку демографічних втрат. Тому в подальшому існує необхідність досліджень, присвячених міждисциплінарним аспектам розвитку вітчизняної історіографії. Адже методологічні та термінологічні питання визначають найбільш дискусійні проблеми на кшталт кількості демографічних втрат від соціальних катастроф.

Список використаних джерел:

1. Араловец Н. А. Потери населения советского общества в 1930-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии: [Електронний ресурс] / Н. А. Араловец – Режим доступу: http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5758
2. Баранов Е. Ю. Демографические последствия голода начала 1930-х годов в СССР (историографический аспект) / Е. Ю. Баранов // Институты развития демографической системы общества: V Уральский демографический форум: сборник материалов. – Екатеринбург: Институт экономики УрО РАН, 2014. – С. 253-260.
3. Валлін Я. Нова оцінка втрат населення України протягом криз 1930-х та 1940-х років / Я.Валлін, Ф. Месле, С. Адамець, С. Пирожков. // Демографія та соціальна економіка. – 2005. – №2. – С. 7–29.
4. Вступ. Термінознавство як наука. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://vlp.com.ua/files/161526_vstup.pdf.
5. Гладун О. Дебати з історичних та демографічних питань висвітлення Голодомору 1932 – 1933 (м. Київ, 2018, 13 вересня) [Електронний ресурс] / О. Гладун – Режим доступу до ресурсу: https://www.facebook.com/hrec.ukraine/videos/1175207022666813/
6. Гладун О. Дискусія в Україні щодо втрат населення внаслідок Голодомору: наука чи ідеологія?: Виступ на Міжнародній науково-практичній конференції "Проблеми дослідження Голодомору у XXI ст.: цифри, джерела, висновки [Електронний ресурс] / О. Гладун – Режим доступу до ресурсу: http://resource.history.org.ua/cgibin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file_name=book/001396 2.pdf&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=0 11.
7. Гладун О.М. Нариси з демографічної історії України XX століття/ О. М. Гладун, НАН України, Ін-т демограф. та соціальн. дослідж. ім. М.В. Птухи. – Київ, 2018. – 224 с.
8. Гудзь В. В. Проблема демографічних наслідків Голодомору 1932–1933 рр. в Україні у сучасній світовій історіографії/ В. В. Гудзь // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2015. – Вип. 43 – С. 263-268.
9. Демографические процессы в СССР: 20-80-е гг. (современия зарубежная историография): сб. статей / под ред. В. З. Дробижева. – М.: Наука, 1991. – 127 с.
10. Демографический понятийный словарь/ под ред. Л.Л. Рыбаковского / В. Н. Архангельский, А. Г. Гришанова, Р. А. Варданян и др. – Центр Социального прогнозирования Москва, 2003. – 352 с.
11. Кочан І. Українське термінознавство сьогодні. / І. Кочан. // Філологічні студії. Збірник наукових праць. – 2017. – Вип. 9. – С. 93–101.
12. Кульчицький С. В. Демографічні втрати України [Електронний ресурс] / С. В. Кульчицький // Енциклопедія сучасної України. – 2007. – Режим доступу до ресурсу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id =21468.
13. Кульчицький С. Український Голодомор: оцінка втрат / С. Кульчицький // Краєзнавство. – 2013. – № 4. – С. 37-54.
14. Левчук Н. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–1934 рр.: нові оцінки / Н. М. Левчук, Т. Г. Боряк, О. Воловина, О. П. Рудницький, А. Б. Ковбасюк// Український історичний журнал. – 2015. – № 4. – С. 84–112.
15. Марочко В. І. Статистика жертв Голодомору: антропологічно-демографічний дискурс / В. І. Марочко // Український історичний журнал. – 2017. – № 5. – С. 112 – 132.
16. Марочко В. Територія Голодомору 1932–1933 рр. / В. Марочко // – Київ: Вид. ПП Наталія Брехуненко, 2014. – 64 с.
17. Марочко В. Територія Голодомору в Україні / В. Марочко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2008. – Випуск 18. – С. 51–70.
18. Маслова Н. М. До питання географічного трактування окремих категорій демографії / Н. М. Маслова. // Культура народов Причерноморья. – 2007. – № 118. – С. 17–22.
19. Населення України: демографічні складові людського розвитку / за ред. О.М. Гладуна. – Умань: Видавець "Сочінський", 2015. – 180 с.
20. Нємець Л. М. Демографічний розвиток Харківського регіону / Л. М. Нємець, К. Ю. Сегіда, К. А. Нємець. – Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. – 199 с.
21. Пирожков С. І. Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України / С. І. Пирожков. // Демографія та соціальна економіка. – 2004. – №1. – С. 5–20.
22. Романцов В. О. Історична демографія України XVIII – початку XXI ст (спецкурс для студентів вищих начальних закладів) / В. О. Романцов. – Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 2010. – 160 с.
23. Рудницький О. П. Демографія штучно викликаної людської катастрофи: масовий голод 1932–1933 рр. в Україні / О. П.Рудницький, Н. М. Левчук, О. Воловина, П. Є. Шевчук, Ковбасюк А. Б. // Демографія та соціальна економіка. – 2015. – № 2 (24). – С. 11–30.
24. Сергійчук В. Голодомор 1932 – 1933 років як геноцид українства / В. Сергійчук. – Вишгород: ПП Сергійчук М. І., 2016. – 320 с.
25. Статистический словарь/ гл. ред. М. А. Королев. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 623 с.
26. Стаховська Н. Ф. Конспект лекцій з дисципліни "Термінознавство" для студентів напряму 6.020303 "Філологія" [Електронний ресурс] / Н. Ф. Стаховська // Дніпродзержинськ. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: http://www.dstu.dp.ua/Portal/Data/7/12/7-12-kl50.pdf.
27. Тольц М. Тайны советской демографии: [Електронний ресурс] / М. Тольц – Режим доступу до ресурсу: http://www. demoscope.ru/weekly / 2004/017 1/analit06.php.
28. Черенько Л. М. Сучасні особливості формування рівня життя населення України / Л.М. Черенько // Демографія та соціальна економіка. – 2007. – № 2. – С. 140-154.
29. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус / Ю. Шевельов. – Торонто: Сучасність, 1987. – 295 с.
30. Héran F. The Vocabulary of Demography, from its Origins to the Present Day: A Digital Exploration / F. Héran. // Population-F. – 2015. – №70(1). – С. 497–536.
31. Radivojević B. Demographic losses of Serbia in the first world war and their long-term consequences / B. Radivojević, G. Penev. // Economic annals. – 2014. – №203. – С. 29–54.

References:

1. Aralovets, N. (n.d.). Population losses of Soviet society in the 1930s: problems, sources, methods of study in Russian historiography. Retrieved from http://www.fedy-diary.ru/?page_id=5758. [*In Ukrainian]*.
2. Baranov, Y. Y. (2014). Demographic consequences of the famine of the early 1930s in the USSR (historiographic aspect). *Institutes for the Development of the Demographic System of Society: V Ural Demographic Forum: a Collection of Materials*, 253–260. *[In Russian]*.
3. Vallin, J., Mesle, F., Adamets, S., & Pyrozhkov , S. (2005). New estimation of Ukraine population losses during the crises of the 1930s and 1940s. *Demography and Social Economy*, 2, 7–29. *[In Ukrainian]*.
4. Introduction. Terminology as a science. (n.d.). Retrieved from http://vlp.com.ua/files/161526_vstup.pdf. *[In Ukrainian]*.
5. Hladun, O. (n.d.). Debate on the historical and demographic issues of the coverage of the 1932-1933 Holodomor (Kyiv, 2018, September 13). Retrieved from https://www.facebook.com/hrec.ukraine/videos/ 1175207022666813/. [*In Ukrainian]*.
6. Hladun, O. (n.d.). Discussion in Ukraine on Holodomor Population Losses: Science or Ideology? Speech at the International Scientific and Practical Conference "Problems of Holodomor Research in the 21st Century: Figures, Sources, Conclusions. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgibin/eiu/history.exe?C21COM=2&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&Image_file _name=book/001 3962.pdf. [*In Ukrainian]*.
7. Hladun, O. (2018). *Essays on the demographic history of Ukraine of the twentieth century*. Kyiv. [*In Ukrainian]*..
8. Gudz, V. V. (2015). The Problem of Demographic Consequences of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine in Contemporary World Historiography. *Scientific Papers of the History Faculty of Zaporizhzhya National University*, 43, 263–268. [*In Ukrainian]*.
9. Drobizhev, V. Z. (Ed.). (1991). *Demographic processes in the Ussr: 20-80s. (modern foreign historiography): Sat. Articles*. Moscow: Nauka [*In Ukrainian]*.
10. Arkhangelsky, V. N., Grishanov, A. G., & Vardanyan, R. A. (2003). *Demographic Conceptual Dictionary* (L. L. Rybakovsky, Ed.). Moscow: Center for Social Forecasting. [*In Russian]*.
11. Kochan, I. (2017). Ukrainian terminology today. *Philological Studios. Collection of Scientific Works*, 9, 93–101. [*In Ukrainian]*.
12. Kulchytskyi, S. V. (2007). Demographic losses of Ukraine. *Encyclopedia of Modern Ukraine*. Retrieved from http://esu.com.ua/search_ articles.php?id =21468. [*In Ukrainian]*.
13. Kulchytskyi, S. V. (2013). The Ukrainian Holodomor: Estimation of Losses. *Local History*, 4, 36–54. [*In Ukrainian]*.
14. Levchuk, N. M., Boriak, T. H., Volovyna, O., Rudnytskyi, O. P., & Kovbasiuk, A. B. (2015). Urban and rural population losses of Ukraine as a result of the Holodomor in 1932-1934: new estimates. *Ukrainian Historical Journal*, *4*, 37–54. [*In Ukrainian]*.
15. Marochko, V. I. (2017). Statistics of victims of the Holodomor: an anthropological and demographic discourse. *Ukrainian Historical Journal*, *5*, 112–132. [*In Ukrainian]*.
16. Marochko, V. I. (2014). *The territory of the Holodomor 1932–1933*. Kyiv: Natalia Brehunenko. [*In Ukrainian]*.
17. Marochko, V. I. (2008). The territory of the Holodomor in Ukraine. *Problems of Ukrainian History: Facts, Judgments, Searches*, (18), 51–70. [*In Ukrainian]*.
18. Maslova, N. M. (2007). Geographical interpretation of certain demography categories. *Black Sea Nations Culture*, *118*, 17–22. [*In Ukrainian]*.
19. Hladun, O. (Ed.). (2015). *The population of Ukraine: demographic components of human development*. Uman: Sochinskiy. [*In Ukrainian]*.
20. Niemets, L. M., Sehida, K. U., & Niemets, K. A. (2012*). Demographic development of Kharkiv region*. Kharkiv: Karazin KhNU. [*In Ukrainian]*.
21. Pyrozhkov, S. I. (2004). *Demographic factor in Ukraine's global development strategy*. *Demography and Social Economy*, *1*, 5–20. [*In Ukrainian]*.
22. Romantsov, V. O. (2010). *Historical demography of Ukraine in the 18th – early 21st centuries (special course for university students)*. Kyiv: Olena Teliha Publishing House. [*In Ukrainian]*.
23. Rudnytskyi, O. P., Levchuk, N. M., Volovyna, O., Shevchuk, P. Y., & Kovbasiuk, A. B. (2015). Demography of artificially triggered human catastrophe: mass famine of 1932-1933 in Ukraine. *Demography and Social Economy*, *2(24)*, 11–30. [*In Ukrainian]*.
24. Serhiichuk, V. (2016). *The Holodomor of 1932 – 1933 as the genocide of Ukraine*. Vyshgorod: Serhiichuk M. I. [*In Ukrainian]*.
25. Korolev, M. A. (Ed.). (2016). *Statistical Dictionary*. M.: Finance and statistics. [*In Russian]*.

26. Stakhovska, N. F. (2010). *Synopsis of lectures in the discipline "Terminology" for students of 6.020303 "Philology"*. Dniprodzerzhinsk. [*In Ukrainian]*.
27. Tolts, M. (n.d.). Secrets of Soviet demography. Retrieved from http://www. demoscope.ru/weekly /2004/017 1/analit06.php. [*In Russian]*.
28. Cherenko, L. M. (2007). Modern features of the standart formation standard of the Ukrainian population living. *Demography and Social Economy*, *2*, 140–154. [*In Ukrainian]*.
29. Shevelov, Y. (1987). *Ukrainian in the first half of the twentieth century (1900-1941). State and status*. Toronto: Publisher. [*In Ukrainian]*.
30. Héran, F. (2015). The Vocabulary of Demography, from its Origins to the Present Day: A Digital Exploration. Population-F, 70(1), 497–536.
31. Radivojević, B., & Penev, G. (2014). Demographic losses of Serbia in the first world war and their long-term consequences. *Economic Annals*, *203*, 29–54.

Надійшла до редколегії 18.02.20

Ye. Kravchenko, PHD student in History
Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro, Ukraine

THE CONCEPT OF DEMOGRAPHIC LOSSES IN THE HOLODOMOR STUDIES

The main purpose of the article is to analyze the use of the term "demographic losses" in the study of the destructive events consequences for the population number and structure, in particular, the Holodomor of 1932 – 1933. Research methods: comparative, logical, historical, analysis and synthesis, systematic, historical-genetic, method of historiographical image. The paper studies leading concepts of demographic terminology. It is specially noted on little-known aspects of Ukrainian terminology legacy as like Yuriy Shevelov researches. The problems of modern Ukrainian and world terminology are described. The article reports on methodological toolkit for the creation of terms by domestic and foreign demographics. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine has been recognized as the leading scientific center for the demographic terms creation. Special demographic terminology, including functioning and purpose of the "demographic losses" concept is considered. The article is concerned with a significant tradition of the population history. The meaning of the "demographic losses" concept for studying past social disasters is investigated. The author outlines the main components of the term: the death rate and birth deficiency. The article reveals this concept and scrutinize it critique in historiography. The semantics of the term in scientific literature and demographic dictionaries is covered. Special attention is given to replace the notion of demographic losses with similar indefinite terms: victims, deaths, deaths, etc. The use of the term in the study of the demographic history of Ukraine during the Holodomor of 1932-1933 is emphasized. Practical significance: recommended for use by authors of articles about the population history.

Keywords: terminology, Holodomor of 1932-1933, demographic losses, demography, population, methodology.

УДК 94(477)+94(47+57)+94(8)"1972"Шелест/Щербицький/Ніксон
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.7

Ю. Латиш, канд. іст. наук, доц.
ORCID: 0000-0001-5884-5522
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПЕТРО ШЕЛЕСТ, ВОЛОДИМИР ЩЕРБИЦЬКИЙ І РІЧАРД НІКСОН: АМЕРИКАНСЬКИЙ "СЛІД" У ВІДСТАВЦІ ПЕРШОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ

Розглянуто вплив суперечок серед керівників СРСР довкола візиту Президента США Р. Ніксона на долю першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Проаналізовано публікацію в газеті "Вашингтон пост" статті Д. Андерсона, у якій на основі таємних матеріалів ЦРУ містилася інформація про конфлікт між Л. Брежнєвим і П. Шелестом щодо візиту Р. Ніксона та підтримки генсека В. Щербицьким. Розкрито позицію П. Шелеста в Політбюро ЦК КПРС щодо політики розрядки, візиту Р. Ніксона та його оцінки зовнішньополітичного курсу Л. Брежнєва. Висвітлено позиції інших членів Політбюро. З'ясовано причини та обставини зростання впливу Л. Брежнєва на зовнішню політику СРСР і поразки прибічників жорстокої лінії та класового підходу. Установлено роль міжнародного чинника в завершенні політичної кар'єри П. Шелеста та сходження на вершину владного олімпу УРСР В. Щербицького.

Ключові слова: війна у В'єтнамі, дипломатія, Комуністична партія України, міжнародні відносини, Політбюро, розрядка, Холодна війна.

Постановка проблеми. Відставка першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста у травні 1972 р. під приводом переведення на посаду заступника голови Ради Міністрів СРСР не стала несподіванкою у партійних колах. Про неї говорили ще з 1971 р., коли голову Ради Міністрів УРСР В. Щербицького було обрано членом Політбюро ЦК КПРС, і в цьому найвищому органі влади опинилося два представника України. До того ж, П. Шелеста критикували на засіданнях Політбюро ЦК КПРС, звинувачували у втраті пильності, потуранні націоналізму. Одначе той факт, що сама відставка відбулася напередодні запланованого приїзду до Києва президента США Р. Ніксона дає підстави вважати, що така поспішність була якось пов'язана з цим візитом.

Аналіз джерел та історіографії. Основу джерельної бази статті склали мемуари радянських та американських державних діячів і дипломатів, повідомлення преси, документи КПРС та КПУ.

Серед причин відставки П. Шелеста українські історики зазвичай називають підтримку української культури, толерантне ставлення до дисидентів, певний економічний автономізм, вимоги дотримання господарських прав України, інтриги з боку В. Щербицького тощо [3; 17]. Західні автори вказують на посуху 1972 р. і дуже низький урожай в Україні. Зокрема, на Дніпропетровщині, яка зазвичай поставляла понад 1 млн. т зерна, не зібрали й 200 тис. т [18, с. 345]. Питання про вплив міжнародної політики на долю П. Шелеста поки що не ставало предметом наукових досліджень.

Постановка завдання. Оскільки причини відставки з поста першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста залишаються дискусійними, а рішення було ухвалено напередодні візиту до Києва Президента США Р. Ніксона, автор робить спробу розглянути кар'єрні зміни лідера КПУ в контексті міжнародної політики Радянського Союзу, радянсько-американської розрядки та його ставлення до цих процесів.

Виклад основного матеріалу. 20 січня 1980 р. у газеті "Вашингтон пост" з'явилася стаття Джека Андерсона "Вторгнення до Афганістану: кремлівська таємниця", оприлюднена на сайті архіву ЦРУ [1, с. 1]. Автор, посилаючись на таємну інформацію американських спецслужб, повідомляє про наявність в СРСР яструбів – опозиції до взятого Л. Брежнєвим курсу на розрядку, яка свого часу виступала проти візиту до СРСР Р. Ніксона, а також схилила генсека до вторгнення в Афганістан. "Духовним лідером" яструбів названо М. Суслова. Натомість Л. Брежнєв, за даними радянського посла П. Абрасимова, був послідовним прибічником розрядки. У статті також було зроблено екскурс в 1972 р., коли єдиним, хто виступив проти візиту Р. Ніксона, був перший секретар ЦК КПУ П. Шелест. Він начебто "прогарчав", що президенту США не будуть раді в Україні, а він сам не потисне руку, закривавлену

© Латиш Ю., 2020

у В'єтнамі. Тоді Л. Брежнєв звернувся до В. Щербицького, який і підтримав генсека. П. Шелесту отримав відповідь, що він не може говорити за всіх українців, після чого його вивели зі складу Політбюро та звільнили з посади керівника ЦК КПУ. Діалог між ним та генсеком описаний досить яскраво, хоча навряд чи правдоподібно, бо сам П. Шелест не згадував про це у своїх досить детальних мемуарах. До того ж, П. Шелеста було виведено зі складу Політбюро лише у 1973 р. і він брав участь у прийомі американського президента у Москві.

На початку 1970-х рр. визріли умови для розрядки у міжнародних відносинах, де, за словами Г. Кіссінджера, "смертельний ідеологічний конфлікт урівноважувався неминучою стратегічною патовою ситуацією" [8, с. 683]. З одного боку, сторони усвідомили неможливість воєнного вирішення протистояння у Холодній війні після того, як ядерну перевагу США звели нанівець успіхи радянського ВПК. З іншого боку, до влади у провідних країнах світу прийшли люди, здатні до пошуків політичного компромісу. Президент Франції Ш. де Голль та канцлер ФРН В. Брандт розпочали діалог із СРСР. У результаті складних переговорів, влітку 1971 р. було підписано нову угоду чотирьох держав, що гарантувала статус Західного Берліна і доступ західних держав до міста.

У США вважали, що по той бік "залізної завіси" для американської дипломатії відкрилися нові можливості, оскільки з'явилися серйозні тріщини в тому, що раніше виглядало комуністичним монолітом. "*Зроблені Хрущовим у 1956 році викриття жорстокостей сталінського правління і радянське вторгнення до Чехословаччини в 1968 році послабили ідеологічну привабливість комунізму для інших районів світу. Ще більшою мірою цьому послужили претензії Москви на лідерство над усім комуністичним рухом, що його підривав розкол між Китаєм і Радянським Союзом. Усі ці події вказували на виникнення простору для дипломатичного маневру*", – зазначав Г. Кіссінджер [8, с. 639].

В обстановці кінця 1960-х рр. поліпшення китайсько-американських відносин ставало для стратегії адміністрації Р. Ніксона стосовно Радянського Союзу ключовим чинником [8, с. 653]. Г. Кіссінджер згадував, що Москва протягом року заморожувала організацію зустрічі на найвищому рівні. У лютому 1972 р. Р. Ніксон відвідав Пекін. Не минуло й місяця, як Кремль різко змінив свою позицію та запросив президента США до Москви. Радянський Союз опинився перед загрозою виклику на двох фронтах: з боку НАТО на Заході і з боку Китаю на Сході [8, с. 663].

Підготовка до візиту Р. Ніксона в СРСР була тривалою й велася переважно зусиллями Г. Кіссінджера та посла СРСР у США А. Добриніна. 17 березня 1972 р. у Москві й Вашингтоні було опубліковано офіційне повідомлення про те, що президент США відвідає Радянський Союз із візитом 22 травня. Але за кілька днів Р. Ніксон віддав наказ бомбардувати військові об'єкти Північного В'єтнаму. Ввечері 8 травня він виступив по телебаченню, заявивши, що збройні сили США будуть вживати заходів у межах територіальних вод Демократичної Республіки В'єтнам для припинення поставок зброї партизанам, переривання комунікацій, а повітряні удари по військовим цілям триватимуть. За годину до виступу президента Г. Кіссінджер запросив до Білого дому А. Добриніна і передав текст особистого листа, адресованого Л. Брежнєву. Посилаючись на непримиренність ДРВ, президент США висловлював рішучість "позбавити агресора засобів здійснення агресії" і запевняв, що американські заходи буде згорнуто після припинення вогню в усьому Індокитаї за міжнародного спостереження. У листі підкреслювалась важливість збереження американо-радянських відносин у "момент, який вимагає державної мудрості".

А. Добринін згадував: "*Я піддав різкій критиці оголошені президентом заходи, які були прямим порушенням норм міжнародного права. Кіссінджер виправдовував їх, додавши, що радянські судна не будуть піддаватися нападу. В цілому, у нас з ним відбулася досить напружена розмова.*

10 травня відповідно до вказівок Москви я заявив Кіссінджеру (для передачі президенту) рішучий протест "проти злочинних дій американської авіації, що призвели до загибелі членів екіпажів радянських суден"[1]. Одночасно Радянський Союз вимагав гарантувати безпеку радянських суден і членів їх екіпажів.

Через 10 хвилин Кіссінджер повідомив, що Ніксон просив передати Брежнєву: президент висловлює своє глибоке особисте співчуття з приводу того, що сталося, особливо у зв'язку з жертвами серед членів екіпажу; США готові сплатити компенсацію за матеріальну шкоду; президент віддав термінові вказівки військовому командуванню не допустити повторення подібних випадків у майбутньому.

На наступний день я передав лист Брежнєва Ніксону у відповідь на лист президента від 8 травня (де повідомлялося про ескалацію дій США проти ДРВ). Лист Брежнєва, досить критичний за своїм змістом, був цілком присвячений В'єтнаму і небезпечним наслідкам дій США для наших відносин, у тому числі й у зв'язку з заходами наших суден у порти ДРВ. «Я і мої колеги очікуємо, пане президенте, що з американського боку в цей відповідальний момент для радянсько-американських відносин і для світової обстановки в цілому буде зроблено все для того, щоб не було завдано непоправної шкоди сьогоденню та майбутньому цих відносин»" [6, с. 232].

Г. Кіссінджер заявив, що президент хоче зустрічі у визначений термін. Від імені Р. Ніксона він просив передати Л. Брежнєву, що США вживатимуть якнайсуворіших заходів для уникнення нових інцидентів з радянськими суднами у портах ДРВ. Крім того, вони готові значно скоротити бомбардування території ДРВ під час зустрічі, а бомбардування Ханою взагалі припинити.

Згодом Г. Кіссінджер напише: "*… коли Ніксон вирішив замінувати північнов'єтнамські порти і відновити бомбардування Ханоя, Москва у відповідь в основному мовчала*" [8, с. 670], аби не зірвати ратифікацію Бундестагом ФРН угод, що закріплювали повоєнні кордони. Однак із різних джерел відомо, що серед керівників СРСР не було одностайності щодо політики розрядки та доцільності прийому Р. Ніксона. В очах багатьох із них Президент США тривалий час був глашатаєм Холодної війни з давно вкоріненими антирадянськими поглядами, з яким практично неможлива будь-яка домовленість [6, с. 240].

Дослідник міжнародних відносин В. Зубок відзначав, що майже у кожного з членів Політбюро ЦК КПРС були серйозні сумніви щодо розрядки, називаючи О. Косигіна, М. Суслова, М. Підгорного, П. Шелеста, Д. Устінова та А. Гречка. Серед твердих її прихильників були тільки Ю. Андропов та А. Громико, а також генсек, чиї особистий інтерес до зовнішньої політики та здатність досягати "одностайного" схвалення нового міжнародного курсу виявились найважливішими чинниками розрядки з радянського боку [7, с. 322]. Одначе після посилення бомбардувань Ханою, на думку

[1]У порту Хайфону було пошкоджено 4 радянські судна, кілька моряків загинуло.

М. Підгорного, О. Косигіна, П. Шелеста та інших членів Політбюро, зустріч із Р. Ніксоном треба було скасувати [7, с. 315]. Дещо інший розклад сил у Політбюро навів А. Добринін. "*Треба сказати*, – згадував він, – *що у Москві, у Політбюро, у цей час активно обговорювалось питання: чи йти на зустріч з Ніксоном в умовах, коли він бомбить союзника СРСР. Думки розділилися. Сумніви були чималі. Військове керівництво на чолі з Гречком разом з Підгорним було проти зустрічі. Сумнівався головний ідеолог Суслов. Косигін з Громиком виступили за зустріч. Брежнєв коливався, хоча з особистих міркувань йому хотілося провести свою першу зустріч з президентом США. Він добре розумів і негативні наслідки такої відмови для наших майбутніх відносин з Ніксоном* [6, с. 233]".Таким чином, позиції Л. Брежнєва, який щиро хотів досягти угоди з американцями й відвернути загрозу ядерної війни, опинилися під загрозою, як і доля розрядки та перших кроків із обмеження ядерних озброєнь [7, с. 317].

Президент США володів у зовнішньополітичних справах більшою самостійністю, ніж Л. Брежнєв, адже навіть тексти листів іноземним лідерам затверджувались Політбюро [6, с. 232]. Своєю манерою поведінки радянський генсек прагнув підкреслити колективність керівництва на противагу попередникам. На міжнародній арені це іноді виглядало гротескно. Радник єгипетського президента Г. А. Насера М. Хейкал у червні 1970 р. став свідком такого акту колективного керівництва. Під час переговорів до кімнати зайшов чиновник, який передав документ заступнику міністра закордонних справ В. Виноградову. "*Виноградов передав папір Громику, який прочитав його, встав і відніс Косигіну. Той прочитав документ і віддав Брежнєву. Брежнєв прочитав, повернув Косигіну, який передав папір Підгорному. Підгорний прочитав і повернув Косигіну, який знову віддав документ Брежнєву. Брежнєв підписав і передав Косигіну, який також підписав. Потім надійшов підпис Підгорного. Підгорний передав папір Громику, який віддав його Виноградову, а той – чиновнику міністерства. Останній забрав його назад до МЗС*" [18, с. 290]. Поступово Л. Брежнєв виходив на перші ролі у зовнішній політиці. Це проявилося під час візитів до СРСР Ж. Помпіду в 1970 р. та В. Брандта в 1971 р. У 1971 р. генсек здійснив перший державний візит на Захід – у Францію. Його позиції значно посилили зміни у Політбюро в 1971 р., у тому числі й обрання повноправним членом В. Щербицького.

Одначе у квітні-травні 1972 р. М. Підгорний – який, як формальний глава держави, претендував на чільну роль у зовнішній політиці – відчув, що настав час висловитися з приводу міжнародної політики. Його союзником був П. Шелест. Разом вони відстоювали "класовий підхід" у міжнародних відносинах [7, с. 317]. П. Шелест у Політбюро виглядав справжнім яструбом Холодної війни. У 1968 р. він чи не найактивніше наполягав на введенні радянських військ до Чехословаччини. На переговорах із чехословацькими керівниками поводився досить грубо і нетактовно, у спогадах називав Празьку весну "розгулом анархії і соціальної демагогії", підозрював вплив західних розвідок [12, с. 252, 256]. Позиція П. Шелеста стосовно Празької весни була настільки радикальною, що голова КДБ СРСР Ю. Андропов навіть вважав його участь у контактах з керівництвом Чехословаччини "недоречною" і "згубною для процесу переговорів" [10, с. 116]. Щоденник П. Шелеста переповнений зневажливими записами щодо поведінки генсека. Л. Брежнєву партійний лідер України закидав "гнилий лібералізм, політичне сюсюкання, верхоглядство" [12, с. 280]; вважав, що генсек "якось зів'яв, розгубився перед нахабною поведінкою Дубчека" [12, с. 251]; припустився "грубого політичного і тактичного прорахунку", давши згоду на усунення А. Новотного з посади першого секретаря ЦК КПЧ і "своїми неорганізованими діями довів справу до введення військ" [12, с. 252]. Можливо, така позиція була зумовлена побоюванням впливу чехословацьких подій на Україну [5, с. 537].

П. Шелест досить скептично ставився до розрядки, заявляв Л. Брежнєву, що "*наші успіхи у зовнішньополітичних питаннях цілком залежать від нашої внутрішньої фортеці, від віри народу в наші справи, від виконання наших планів і обіцянок, які ми даємо народові. А в цих питаннях у нас далеко не все в порядку*" [12, с. 314]. Після зустрічі Л. Брежнєва з В. Брандтом у Криму перший секретар ЦК КПУ записав: "*Підписано комюніке, і, як завжди, багато шуму навколо цієї історичної події. А шум піднімаємо передчасно. Політичне обличчя Брандта не зовсім чисте. Брежнєв же в особливому захопленні від цієї зустрічі. Він вважає себе непогрішимим, а почуття інтуїції, як він каже, йому правильно підказує. Але ж інтуїція, тим більше в політиці, завжди може обманути*" [12, с. 348–349].

9 січня 1972 р. П. Шелест висловлював неприхований скепсис щодо майбутньої зустрічі з Р. Ніксоном, звинувативши Л. Брежнєва у наївності та марнославстві, які запаморочили голову генсеку напередодні візиту. Він записав: "*Ворожа ідеологія проникає глибоко, диверсія розрахована на сповільнену дію, на багато років, навіть десятиріччя. Тому в нас повинна бути обережність як ніколи. Але, на жаль, вона за останні роки послаблюється під впливом удаваних успіхів міжнародної розрядки. Особливо декому закрутив голову візит Ніксона до нас у країну. Брежнєв у цьому візиті бачить нашу "перемогу". Це, звичайно ж, наївність, але коли наївність і самовпевненість політична, то вона небезпечна наслідками*" [12, с. 357]. 25 січня, під час відпочинку у Трускавці, з'являється наступний запис: "… *є побоювання, що під час зустрічі Брежнєва з Ніксоном ми можемо піти на деякі поступки в ідеологічних питаннях*" [12, с. 359].

Можна припустити, що свої побоювання П. Шелест висловлював кулуарно і не так різко, але вони все одно могли дійти до генсека. До питань зовнішньої політики Л. Брежнєв ставився дуже емоційно, прагнув установити дружні відносини з лідерами Заходу і гарантувати встановлення миру. За словами В. Брандта, його "охоплює тремтіння, коли мова заходить про загальний мир". Майже всі його партнери з переговорів – лідери США, ФРН, Франції – були переконані, що Л. Брежнєв хотів увійти в історію миротворцем [18, с. 461–462]. Разом з тим, радянський генсек намагався використовувати імідж миротворця за кордоном, доводячи через канали таємної дипломатії, що опонентами розрядки були М. Підгорний, О. Косигін, М. Суслов. Одним із таких каналів і був посол П. Абрасимов. Л. Брежнєв постійно давав зрозуміти західним партнерам, що зовнішньополітичний курс цілком залежить від нього, й у випадку втрати ним влади, відбудеться й крах розрядки [18, с. 482].

Щоб "перестрахуватися" та заручитися підтримкою партії, Л. Брежнєв вирішив терміново винести непросте питання про візит Р. Ніксона на закрите обговорення пленуму ЦК КПРС. 19 травня 1972 р. Л. Брежнєв переконував, що погіршення стосунків із США зашкодило б Радянському Союзу, а обмеження озброєнь – ознака не слабкості, а сили. На його думку, з одного боку, СРСР діяв із позиції сили і перевершував США за всіма видами озброєнь, а з іншого – це було вигідно населенню, адже розрядка вивільняла більше коштів для виробни-

цтва споживчих товарів. Водночас, генсеку доводилося представляти себе далеко не "голубом" і заявити, що сила – найкраща мова, яку розуміють "американські імперіалісти". Усе це свідчило, що Л. Брежнєв перебував під значним тиском через необхідність виправдати свій курс на зближення зі США [18, с. 464]. Прикметно, що серед восьми учасників обговорення на пленумі, двоє – перший секретар Дніпропетровського обкому КПУ О. Ватченко і президент Академії наук УРСР Б. Патон – входили до близького оточення В. Щербицького. У Постанові "Про міжнародне становище" зазначалося: "*Пленум ЦК цілком схвалює і підтримує положення доповіді тов. Брежнєва Л. І. і практичну діяльність Політбюро ЦК, спрямовану відповідно до рішень XXIV з'їзду КПРС на розрядку міжнародної напруженості, зміцнення справи миру та міжнародної безпеки*" [9, с. 222]. Пленум, схваливши курс на мирне співіснування, відкрив дорогу для розвитку відносин із США. Ідеологічні міркування поступилися Realpolitik. Діалектичну суперечність між декларованим класовим підходом у зовнішній політиці та реаліями розрядки редакційна стаття у "Правді" виправдовувала тим, що СРСР продовжить надавати допомогу народам Індокитаю, які захищають свою незалежність і арабським країнам у боротьбі проти Ізраїлю. Водночас, Радянський Союз виступив за нормалізацію відносин із США. "*У сучасній світовій обстановці*, – зазначалося у статті, – *радянсько-американські переговори в інтересах нормалізації двосторонніх відносин повністю відповідають інтересам світового соціалізму і зміцнення загального миру. Радянський Союз з ділових реалістичних позицій підходить до наступного візиту президента США Ніксона в СРСР. Ми вважаємо корисним розширяти такі відносини між Радянським Союзом і Сполученими Штатами, які б дали змогу, не відходячи від принципів нашої політики, налагодити взаємовигідне співробітництво на благо народів обох країн і зміцнення миру в усьому світі*" [5, с. 1].

19 травня 1972 р. прямо під час пленуму Л. Брежнєв викликав П. Шелеста у кімнату Президії й шокував пропозицією, від якої не можна було відмовитися: партійний лідер України мав перейти на посаду заступника голови Ради Міністрів СРСР. У той же день було прийнято Указ Президії Верховної Ради СРСР про призначення П. Шелеста на нову посаду, який 21 травня розмістила на першій сторінці головна партійна газета України – "Радянська Україна" [16, с. 1]. Вочевидь, критика П. Шелестом політики розрядки й візиту Р. Ніксона стала останньою краплиною, що переповнила чашу терпіння Л. Брежнєва.

22 травня 1972 р. Р. Ніксон прилетів до Москви. А вже 25 травня П. Шелеста було знято з посади першого секретаря ЦК КПУ. Задля уникнення "ексцесів" до Києва зателефонував М. Суслов і наказав негайно прибути на нове місце роботи. Важко сказати, чого прагнули в Кремлі: запобігти можливій фронді на пленумі ЦК КПУ, чи не допустити зустрічі гострого на язик П. Шелеста з Президентом США у ролі "господаря" республіки. Прощальний обід пройшов офіційно. В. Щербицький сказав кілька побажань, більше ніхто не вимовив ані слова [14, с. 71]. Ввечері 24-го П. Шелест виїхав потягом, а вже вранці 25-го Пленум одноголосно обрав першим секретарем ЦК КПУ В. Щербицького [2, спр. 18, арк. 1].

26 травня П. Шелест згадується серед присутніх при підписанні Л. Брежнєвим і Р. Ніксоном у Кремлі договору про обмеження систем протиракетної оборони і тимчасової угоди про деякі заходи в галузі обмеження стратегічних наступальних озброєнь [13, с. 1]. На фотографії з підписання заключного документа радянсько-американських переговорів "Основи взаємовідносин між СРСР і США" 29 травня, вміщеній наступного дня у радянській пресі, П. Шелест знаходиться в першому ряду присутніх, за спиною американського президента. У той же день він записав: "*Я не вірю жодному слову американському, мабуть, і в них таке ж почуття до нас*" [12, с. 381].

29-30 травня Р. Ніксона приймали в Києві. Ключову роль відігравав голова Президії Верховної Ради УРСР О. Ляшко, який зустрічав високого гостя в аеропорту, давав обід у Маріїнському палаці на його честь від імені Верховної Ради та уряду УРСР, обмінявся з ним промовами. В. Щербицький був присутній на обіді, але не виступав [11, с. 2]. О. Ляшко супроводжував американського гостя під час відвідання Софійського музею-заповідника та покладання вінка на могилу невідомого солдата, а також проводжав його в аеропорту.

Після від'їзду Р. Ніксона відбулося спеціальне засідання Політбюро за підсумками візиту. Оцінки були дуже позитивні. Під час візиту змінилося особисте ставлення радянських керівників до американського президента, досягнуті ж угоди в Москві продемонстрували прагматизм і діловитість Р. Ніксона. "*З Ніксоном можна мати справу*, – так підсумував свої враження Л. Брежнєв. – *Тепер треба готуватися до візиту у відповідь до США*" [6, с. 240]. Однак яструби отримали часткову сатисфакцію. М. Підгорний вирушив до Ханоя довести позицію американської сторони до відома в'єтнамського керівництва.

Своє переведення П. Шелест сприймав дуже болісно. Він неодноразово намагався з'ясувати його причини і зрештою одержав таке пояснення Л. Брежнєва: "*Ти виявляв забагато самостійності у вирішенні питань, часто не рахувався з Москвою. Були елементи місництва й прояви націоналізму*" [12, с. 412]. П. Шелест і надалі залишався критиком розрядки та досягнутих радянсько-американських угод. 20 грудня 1972 р. він записав: "*Порт Хайфон підданий жорстокому бомбуванню ВПС США: у польський корабель два прямі влучення бомб, корабель горить і тоне, є жертви – вбиті й поранені, команда залишила корабель і прийнята на борт нашого судна. Пройшло вже вісім місяців з дня підписання документів зі США. У цьому документі говорилося і про припинення бомбування В'єтнаму. Нічого не варті такі папірці!*" [12, с. 397].

Висновки. Підводячи підсумки, можна зазначити, що П. Шелест займав консервативну позицію щодо зовнішньої політики СРСР, вимагав придушення Празької весни, скептично ставився до розрядки та спроб Л. Брежнєва встановити особисті контакти із західними лідерами. За своїми поглядами він був близьким до М. Підгорного, на якого орієнтувався у Політбюро. Жорстокі бомбардування Північного В'єтнаму і загибель радянських громадян були для них вагомою підставою для перенесення візиту Р. Ніксона, а поведінку Л. Брежнєва вони розглядали як бажання похизуватися своїми дипломатичними талантами і закріпити за собою монополію на міжнародну політику. Натомість Л. Брежнєв особливо болісно сприйняв критику розрядки, в яку щиро вірив, а також і підтримку П. Шелестом замаху М. Підгорного на лідерство генсека у зовнішній політиці СРСР.

Підготовка до усунення П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ велася давно і була зумовлена внутрішніми причинами: його самостійністю, прагненням до економічного автономізму, недостатньо рішучою боротьбою з дисидентами, скаргами інших українських керівників на складні риси характеру "першого". Однак

раптова заміна керівника республіки напередодні приїзду до Києва Президента США могла бути спричинена позицією П. Шелеста щодо розрядки та візиту Р. Ніксона. Хоча, навряд чи викладені діалоги у статті Д. Андерсона мали місце, а критика П. Шелестом розрядки вочевидь була кулуарною і стриманішою, не виключено, що Л. Брежнєв побоювався, щоб лідер КПУ не повторив свого різкого й грубого виступу під час переговорів із керівниками Чехословаччини у 1968 р., за який радянським лідерам довелося вибачатися. Цим можна пояснити і категоричну вимогу М. Суслова, щоб П. Шелест прибув з Києва до Москви, де його присутність на зустрічах з Р. Ніксоном обмежувалася б протокольною участю і виключала можливість виголошувати промови. Непрямим доказом може бути й той факт, що В. Щербицький, на відміну від попередника, намагався максимально дистанціюватися від участі у зовнішній політиці СРСР, а під час візиту Р. Ніксона до Києва тримався на другому плані, зробивши таким чином висновки з долі П. Шелеста.

Введення в обіг нових архівних матеріалів (у тому числі й оприлюднених ЦРУ) здатне пролити світло на взаємини між членами вищого радянського керівництва і дає змогу краще зрозуміти епоху післявоєнної історії СРСР та України.

Додаток

Джек Андерсон. Вторгнення до Афганістану: кремлівська таємниця[2]

"У Москві ширяться чутки, що вторгнення до Афганістану було нав'язане старому і хворому радянському лідерові, Леоніду Брежнєву, який є просто слабким, щоб чинити опір.

*Це було б передвісником розвитку подій; це може означати, що Кремль опинився під контролем яструбів [дослівно: "жорстких голів", "твердолобих" – **авт.**], готових застосовувати військову силу для розширення радянської імперії.*

Їхньою найбільш імовірною метою була б Перська затока – нафтова серцевина, що постачає промислові джерела енергії до західного світу. Це може призвести до найбільш небезпечного протистояння в історії, з наїжаченням ядерною зброєю з обох сторін.

Важко дізнатись, що відбувається в темних глибинах Кремля. Лідери, які населяють його, – темні, огрядні фігури, що сідають і виходять з чорних, завішених лімузинів. Нашим розвідувальним органам, втім, вдалося проникнути в Кремль швидкоплинним поглядом. 263 млн осіб, якими вони правлять, не бачать і не контролюють їхні роздуми.

На основі цілком таємних звітів розвідки і аналізу кращих американських кремленологів я склав розповідь про події, які приховують кремлівські стіни.

Існує згода, що Брежнєв протиставив опозиції яструбів своє лідерство у розрядці. Вирішальне протистояння відбулось 1972 року, коли Брежнєв запросив президента Ніксона до Москви на зустріч на найвищому рівні.

Кремлівські лідери намагаються приховати свої суперечки за завісою непрозорості, але пізніше Брежнєв розповідав вірним партійцям, що були виступи проти візиту Ніксона. Із цілком таємного звіту: "В обговоренні на пленумі ЦК у травні 1972 року, який затвердив візит президента Ніксона, незважаючи на хід війни у В'єтнамі, Брежнєв натякнув, що на цьому "переломному етапі" існує опозиція…."

Опозиція виникла знову після рішення Ніксона замінувати гавань Хайфона, після якого 12 радянських вантажних суден опинились у кільці вибухових зарядів. Яструби сердито вимагали скасувати зустріч на найвищому рівні.

Брежнєв описується аналітиками розвідки як "консенсусний політик", який зумів збалансувати конкуруючі угруповання. Йому вдалося заспокоїти сум'яття.

У підсумковому голосуванні на Політбюро лише український партійний лідер, Петро Шелест, не був заспокоєний. Він прогарчав, що Ніксону не будуть раді в Україні. "Я не потисну руку, закривавлену у В'єтнамі".

Брежнєв звернувся до Володимира Щербицького, іншого українця, який в Політбюро посідав місце нижче за Шелеста. "Ви згодні з товаришем Петром?", – спитав Брежнєв тихо.

Брежнєв знову звернув увагу на Шелеста. "Бачите, товаришу, – сказав він розмірено, – ви можете говорити за себе, але ви не можете говорити за всіх українців".

Відразу після цього Шелест був виключений із Політбюро і замінений як партійний вождь України більш гнучким Щербицьким. Але невдоволення розрядкою продовжувало вирувати під поверхнею. Про це стало відомо американцям від радянського посла у Східній Німеччині Петра Абрасимова в кінці 1975 року. Він розповів американцям про партійну зустріч, у якій брав участь у Москві.

Відповідно до секретної інформації про зауваження Абрасимова, "Брежнєв справді хотів закріпити розрядку з Заходом. Хоча, – сказав Абрасимов, – є інші, які не видаються прихильниками розрядки".

Інші звіти розвідки ідентифікують кремлівського ідеологічного первосвященика Михайла Суслова, як духовного лідера дисидентів. Але Брежнєв обережно і примирливо прагнув збалансувати опозиційні фракції.

У звіті від 26 лютого 1976 року під грифом "Цілком таємно" цитуються брежнєвські аргументи з приватної розмови: "розрядка не перешкодила Радянському Союзу виконати свої міжнародні зобов'язання" і що вона не призвела до "ослаблення ідеологічної боротьби або внутрішньої дисципліни".

Престиж Брежнєва став настільки тісно пов'язаний з розрядкою, що окремі аналітики думають, що вторгнення до Афганістану – це змова задля його дискредитації. Згідно з цією теорією, невгамовні члени Політбюро приєднались до яструбів для повалення Брежнєва.

Але досвідчені аналітики з Центрального розвідувального управління не вірять цьому. Вони переконані, що Брежнєв все ще головна людина в радянських тотемних стовпах".

[2] Переклад з англійської Ю. Латиша.

Список використаних джерел:

1. Архів ЦРУ. – Номер документа: CIA-RDP90-00965R000 100170144-7. [Електронний ресурс] Режим доступу: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIARDP90-00965R000100170144-7.pdf – Дата доступу: 26.11.2018.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1: Центральний комітет Комуністичної партії України. – Оп. 2.
3. Бажан О. Володимир Щербицький та дисиденти (за документами КДБ та ЦК КП України) / О. Бажан // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2018. – № 2 (50). – С. 222–239.
4. Браун А. Взлет и падениекоммунизма / А. Браун. – М. : РОССПЭН, 2014. – 864 с.
5. Великая сила ленинской политики партии // Правда. – 1972. – 21 мая. – С. 1.
6. Добрынин А. Ф. Сугубо доверительно. Посол в Вашингтоне при шести президентах США (1962–1986 гг.) – М. : Автор, 1996. – 688 с.
7. Зубок В. М. Неудавшаяся империя: Советский Союз в холодной войне от Сталина до Горбачева / В. М. Зубок. – М. : РОССПЭН, 2011. – 671 с.
8. Киссинджер Г. Дипломатия / Г. Киссинджер / пер. с англ. В. В. Львова; Послесл. Г. А. Арбатова. – М. : Ладомир, 1997. – 848 с.
9. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986 гг.). – Т. 12. 1971–1975. – 9-е изд., испр. и доп. – М. : Политиздат, 1986. – 573 с.
10. Медведев Р. А. Андропов / Р. Медведев. – М. : Молодая гвардия, 2006. – 434 с.
11. Обід у Маріїнському палаці // Радянська Україна. – 1972. – 31 травня. – С. 1.
12. Петро Шелест: "Справжній суд історії ще попереду". Спогади, щоденники, документи, матеріали / Упоряд.: В. Баран, О. Мандебура; За ред. Ю. Шаповала. – К. : Генеза, 2003.
13. Підписання радянсько-американських угод // Радянська Україна. – 1972. – 28 травня. – С. 1.
14. Погребняк Я. П. Записки секретаря ЦК КП Украины (1971–1987 гг.). – К.: "Профінформ ФПУ", 2006. – 312 с.
15. Президент США Р. Никсон в Киеве // Правда. – 1972. – 30 мая. – С. 2.
16. Указ Президії Верховної Ради СРСР "Про призначення тов. Шелеста П. Ю. заступником Голови Ради Міністрів СРСР" // Радянська Україна. – 1972. – 21 травня. – С. 1.
17. Шаповал Ю.І. Петро Шелест / Ю. І. Шаповал. – Х. : Фоліо, 2013. – 127 с.
18. Шаттенберг С. Леонид Брежнев. Величие и трагедия человека и страны / С. Шаттенберг. – М. : Политическая энциклопедия, 2018. – 623 с.

References:

1. CIA Archive, document: CIA-RDP90-00965R000100170144-7. [Electronic Resource] – Mode of Access: https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIARDP90-00965R000100170144-7.pdf (last access: November 26, 2018).
2. Central State Archives of Public Organizations of Ukraine, fund 1: Central Committee of the Communist Party of Ukraine, list 2. *[in Ukrainian].*
3. Bazhan, O. (2018). Volodymyr Shcherbytskyi and dissidents (according to documents of the Committee for State Security and the Central Committee of the Communist Party of Ukraine). *From the archives of All-Ukrainian Extraordinary Commission – State Political Administration – People's Commissariat for Internal Affairs – Committee for State Security, 2 (50),* 222–239. *[in Ukrainian].*
4. Brown, A. (2014). The Rise and Fall of Communism. Moscow: ROSSPEN. *[in Russian].*
5. The Great Power of Leninist Party Politics (1972). *Pravda, May 21. [in Russian].*
6. Dobrynin, A.F. (1996). *In Confidence: Moscow's Ambassador to Six Cold War Presidents (1962–1986)*. Moscow: Avtor. *[in Russian].*
7. Zubok, V.M. (2011). *A Failed Empire: The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Moscow: ROSSPEN. *[in Russian].*
8. Kissinger, H. (1997). *Diplomacy*. Moscow: Ladomir. *[in Russian].*
9. The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee (1898–1986) (1986), vol. 12: 1971–1975. Moscow: Politizdat. *[in Russian].*
10. Medvedev, R.A. (2006). *Andropov*. Moscow: Molodaya gvardiya. *[in Russian].*
11. Lunch at the Mariinsky Palace (1972). *Radyan'ska Ukrayina, May 31. [in Ukrainian].*
12. *Petro Shelest: "The true court of history is yet to come". Memories, diaries, documents, materials*. (2003). Kyiv: Geneza. *[in Ukrainian].*
13. Signing of the Soviet-American agreements (1972). *Radyan'ska Ukrayina, May 28. [in Ukrainian].*
14. Pohrebniak, Ya. P. (2006). *Notes by the Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine (1971–1987).* Kyiv: "Profinform FPU". *[in Russian].*
15. US President R. Nixon in Kyiv (1972). *Pravda, May 30. [in Russian].*
16. Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR "On the appointment of Comrade P. Shelest Deputy Chairman of the Council of Ministers of the USSR" (1972). *Radyan'ska Ukrayina, May 21. [in Ukrainian].*
17. Shapoval Yu.I. (2013). *Petro Shelest*. Kharkiv: Folio. *[in Ukrainian].*
18. Shattenberg, S. (2018). *Leonid Brezhnev. The greatness and tragedy of man and country*. Moscow: ROSSPEN. *[in Russian].*

Надійшла до редколегії 20.02.20

Yu. Latysh, PHD in History, Associate Professor
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PETRO SHELEST, VOLODYMYR SHCHERBITSKY AND RICHARD NIXON: AMERICAN "TRACE" IN THE FALL OF THE FIRST SECRETARY OF THE CENTRAL COMMITTEE OF THE COMMUNIST PARTY OF UKRAINE

The article deals with the impact of disputes of leaders of the USSR over the visit of US President R. Nixon to the fall of the first secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine P. Shelest. The article was published in the 'Washington Post' by D. Anderson, which based on the CIA's secret materials contained information about the conflict between L. Brezhnev and P. Shelest regarding R. Nixon's visit and the support of General Secretary by V. Shcherbytsky, are analyzing. P. Shelest's position in the Politburo of the CPSU Central Committee on the politics ofDétente, R. Nixon's visit and his assessment of the foreign policy of L. Brezhnev is revealed. The positions of other members of the Politburo have been covered. The reasons and circumstances of the increasing influence of L. Brezhnev on the foreign policy of the USSR and the defeat of the supporters of the hard course and the class approach were found out. The role of the international factor in ending the political career of P. Shelest and ascending to the top of the political Olympus of the USSR V. Shcherbytsky was investigated.

As a result of the study, it became known that P. Shelest was an conservator in the foreign policy of the USSR, demanded the suppression of the "Prague Spring", was skeptical of the Détente and attempts of L. Brezhnev to establish personal contacts with Western leaders. The brutal bombing of North Vietnam and the death of Soviet citizens were a good reason for P. Shelest and N. Podgorny to endure R. Nixon's visit.

P. Shelest's removal was due to internal reasons: his independence position, desire for economic autonomy, insufficiently decisive struggle with dissidents, complaints of other Ukrainian leaders. However, the sudden replacement of the leader of the republic on the eve of the arrival of the President of the United States in Kiev may have been caused by P. Shelest's position regardingDétente and visit of R. Nixon.

Keywords: Vietnam War, Diplomacy, Communist Party of Ukraine, International Relations, Politburo, Détente, Cold War.

УДК:94(477)"1940/1950":[929:355.425.4-057.36]Білінчук Д.
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.8

О. Понипаляк, канд. іст. наук
ORCID: 0000-0002-1391-0770
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДМИТРО БІЛІНЧУК-"ХМАРА" – ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ КОМАНДИРА УПА ГУЦУЛЬЩИНИ

Досліджено діяльність Дмитра Білінчука – командира Української повстанської армії (УПА) і керівника Організації українських націоналістів (ОУН) на території Прикарпатського та Карпатського регіонів України в часи збройної активності українського визвольного руху. Висвітлено історію служби Д. Білінчука в курені "Перемога" Коломийського Тактичного відтинку УПА (ТВ-21 "Гуцульщина") та його роботу в підпіллі ОУН. На прикладі розкриття біографії одного із командирів повстанців УПА й керівника підпільників ОУН, здійснено спробу доповнити раніше не розкриті в історіографії теми з історії змагання українського народу за свою свободу в середині ХХ століття.

Ключові слова: Дмитро Білінчук, "Хмара", ОУН, УПА, ТВ-21 "Гуцульщина", курінь "Перемога".

Історія українського визвольного руху середини ХХ століття досі залишається актуальною темою як в науковій сфері, так і в суспільно-політичній площині. Багато в чому актуалізація даної теми викликана подіями останніх років, що пов'язані із загостренням геополітичних викликів перед нашою державою, яка переживає збройну агресію Російської Федерації та складні внутрішньополітичні перетворення. Військовий, політичний, економічний тиск РФ постійно супроводжується комбінованими атаками й на інформаційному полі, де тема історії УПА і ОУН є однією із найбільш виразних й чітко артикульованих у сфері урядової пропаганди цієї держави проти України. З іншого боку, дана тема повернулася в порядок денний польсько-українських міждержавних стосунків. Відтак, всебічне й неупереджене вивчення історії діяльності українських повстанців та підпільників залишається важливим напрямком для вітчизняної історичної науки.

Дослідження таких багатогранних і складних історичних феноменів в українській історії, як ОУН і УПА, поряд із узагальнюючими роботами, вимагає розкриття даної теми й на місцевому рівні, де рядові учасники та командири безпосередньо чинили опір тоталітарним режимам та боролися за створення незалежної української держави. Без даного аспекту історичних досліджень ми не зможемо реконструювати події цієї боротьби, а отже, і до кінця зрозуміти саму природу українського визвольного руху.

Однією із таких тем локальної історії є діяльність командира УПА та керівника підпілля ОУН на території сучасної Івано-Франківської області – сотенного куреня УПА "Перемога" Коломийського Тактичного відтинку 21 "Гуцульщина", голови районного проводу ОУН Косівщини Дмитра Білінчука-"Хмари" (1919–1953). Завданням статті є дослідження біографії даної постаті в контексті історії ОУН і УПА та визначення вкладу Д. Білінчука в процес змагання українського визвольного руху за відновлення незалежності України у середині ХХ століття.

У 1999 році в с. Яворів Косівського району Івано-Франківської області місцева сім'я Кіщуків знайшла в землі сховок із негативами фотографій і передала їх дослідникам. Прояв знімків продемонстрував, що на них зображено учасників українського визвольного руху, а пізніші вивчення встановили особи більшості сфотографованих та одного із власників фотоапарату – Д. Білінчука-"Хмари" [18]. У подальші роки зображення зосереджених і вольових бійців із Яворівського фотоархіву стали одними з найпопулярніших і найяскравіших образів повстанців та підпільників, які стали використовувати автори й дослідники визвольного руху для наочних ілюстрацій своїх видань. І образ Д. Білінчука був і залишається в них одним із найвиразніших і найбільш яскравих [14, 16].

Попри популярність візуального портрету Д. Білінчука у авторів і видавців [25], діяльність цієї особи, за винятком кількох біографічних розвідок [26], не стала окремим і детальним предметом вивчення у вітчизняній історичній науці. Хоча історія його життя і діяльності багато в чому відображає складний процес змагання українського визвольного руху на прикладі окремого регіону і конкретної персоналії.

Певна біографічна інформація із життя та діяльності Д. Білінчука міститься як у вузькотематичних, так і в загальних працях із історії українського визвольного руху [24]. Серед небагатьох і рідкісних за накладом робіт з біографії цього командира УПА варто виокремити книгу М. Білінчука, у якій він, зокрема, описав і життєвий шлях свого рідного брата Дмитра [15]. У контексті тематичних праць треба наголосити на роботі М. Манзуренка та В. Гуменюка "Рейд УПА в Румунію 1949 р.", де розкрито питання агітаційного переходу підрозділу УПА під командуванням П. Мельника-"Хмари" і Д. Білінчука-"Хмари"* в румунські Карпати [20].

Джерельна база теми життя і діяльності командира УПА "Хмари" репрезентована опублікованими й неопублікованими архівними документами визвольного руху та матеріалами оперативно-розшукових та кримінальних справ спецслужб СРСР. Насамперед, це радянська кримінальна справа Д. Білінчука за номером 9867, яка постановою начальника слідчого відділу УМДБ по Станіславській області від 19 серпня 1952 р. була об'єднана із справами соратників "Хмари": М. Харука, В. Юсипчука, Д. Довганюка та М. Зиняка в одну кримінальну справу – № 9866 [10, Арк. 206]. Після переобліку і передачі томів справи в архів КДБ їй було присвоєно архівний номер 67579. Матеріали справи дають можливість реконструювати основні події повстанської діяльності "Хмари" у визвольному русі, відтворити історію підрозділів УПА під його керівництвом та очолюваної ним місцевої мережі ОУН у взаємодії із іншими ланками підпілля. Цінними є документи про активність Д. Білінчука на посаді субреферента Служби безпеки Косівського надрайонного проводу ОУН. Також слід відзначити, що певна частина кримінальної справи Д. Білінчука була вже опублікована, зокрема, протокол його допиту із кримінальної справи МДБ, який був виданий у Новій серії Літопису УПА. Окрім того, Нова серія Літопису УПА вміщує ін-

*П. Мельник-"Хмара" (1910–1953), діяч українського визвольного руху, командир куреня "Дзвони", командувач ТВ-21 "Гуцульщина" з 1946 по 1949, голова надрайонного проводу ОУН Надвірнянщини 1949–1953. П. Мельник мав однакове псевдо із Д. Білінчуком.

© Понипаляк О., 2020

формацію про діяльність "Хмари" В коломийській окрузі ОУН та референтурі СБ ОУН [13, 14]. Однак значна частина матеріалів справи, пов'язана з його біографією, продовжувала бути неопрацьованою, що й стало предметом нашого дослідження [1, 3–10].

У 1919 р. в гуцульській сім'ї Дмитра та Євдокії Білінчуків народився первісток Дмитро. А в наступні роки їхня сім'я поповнилась ще трьома синами та донькою: брати Михайло (1922–2003), Василь (1926–1952) та Онуфрій (1921–1995), сестра Параска (1924–2008) [1, Арк. 18]. Білінчуки мешкали в с. Ільці, неподалік від Жаб'є (сучасний районний центр Верховина Івано-Франківської області), були селянами, вели власне господарство, У якому було пара коней, декілька корів, кілька десятків овець, близько 3 га землі та ділянка лісу [18, с. 198]. Сім'я Дмитра Білінчука була національно свідомою, його батько відвідував філіал жаб'євської "Просвіти", товаришував із її керівником – відомим місцевим новелістом Онуфрієм Манчуком* [21]. До "Просвіти" ходили й всі діти сім'ї Білінчуків. У 1926 р. Д. Білінчук пішов до місцевої шестирічної школи, яку закінчив у 1932 р. [10, Арк. 282]. Загалом, його подальші юнацькі роки не вирізнялися від звичного життя тодішньої гуцульської молоді: працював в домогосподарстві батьків та на лісозаготівлі, був активною молодою людиною, брав участь у спортивних змаганнях, любив ходити на полювання [15].

Виховуючи п'ятеро дітей, сім'я Білінчуків, за тодішніми мірками міжвоєнної польської держави, вважалися середняками. Але для радянського режиму, який прийшов до їхнього краю восени 1939 р., вони, за більшовицькою класовою теорією, були віднесені до куркулів – ворожого для нової влади соціального елементу. Розгорнувши колективізацію на західноукраїнських землях, радянська влада почала забирати у колгоспи земельну власність місцевих господарів. Під репресії потрапила й родина Білінчуків. У травні 1941 р. у них було відібрано господарство й землю, а самих батьків Д. Білінчука разом із неповнолітніми братами і сестрою депортували до Сибіру в Красноярський край [18, с. 198]. Сам Д. Білінчук уник депортації, оскільки, за матеріалами радянської кримінальної справи, він із березня 1940 р. мешкав окремо від батьків, а у вересні 1940 р. ухилився від мобілізації до РСЧА і перейшов на нелегальне становище, намагався не з'являтися вдома, що й врятувало його від арешту і виселення [10, Арк. 283]. Примітно, що спеціальні служби безпеки радянської влади, мобілізуючи Д. Білінчука в РСЧА В 1940 р., не з'ясували, що він разом із братами Онуфрієм, Михайлом та іншими однодумцями під час колапсу Польщі восени 1939 р. захопив склад зброї польських прикордонників і встановив синьо-жовтий прапор на будівлі місцевої гміни [15].

З початком німецько-радянської війни у 1941 р. Й окупації Гуцульщини Д. Білінчук легалізувався, повернувся до спустілої батьківської домівки й намагався продовжити мирне життя і відродити господарство. Але вже через кілька місяців після початку війни нові окупанти почали зганяти місцевих людей на громадські роботи до с. Яворова Жаб'євського р-н. Представники окупаційної адміністрації прийшли й до Д. Білінчука, однак він відмовився виконувати їхні вказівки. Остерігаючись репресій, восени 1941 р. він покинув рідний дім і втік у гори. За непослух окупанти спалили його хату [15].

Переховуючись у горах, Д. Білінчук зник з поля зору односельчан. Цей період його життя погано висвітлено в документах та історіографії. Дослідник В. Павлів у своїй замітці про родину Білінчуків зазначає, що вже невдовзі після приходу німців Дмитро налагодив контакти із ОУН і вступив до організації [18, с. 198]. Однак у 1952 р. сам Д. Білінчук свідчив про те, що він приєднався до ОУН лише в 1943 р., коли в Карпатському регіоні йшов активний процес формування збройних підрозділів Української національної самооборони (УНС), які стали зав'язкою УПА. Про це він чітко засвідчив у 1952 р.: "Я є учасником ОУН із осені 1943 р." [1, Арк. 63]. У цей же ж період керівництво визвольного руху брало під контроль озброєних нелегалів-одинаків, до яких належав й Д. Білінчук. За матеріалами справи, восени 1943 р. Д. Білінчук налагодив контакти із повітовим провідником ОУН на Косівщині "Курявою" (В. Федяком), який схилив його приєднатися до українського визвольного руху і направив в підпорядкування до повітового референта Служби безпеки ОУН "Крука" (К. Геника) [1, Арк. 63–67].

На нашу думку, з осені 1941 р. по осінь 1943 р. Д. Білінчук перебуваючи на нелегальному становищі, втративши дім, близьких і їхню підтримку, вів спосіб життя, подібний до опришківського. Маючи високий зріст (вище 180 см), і міцну статуру, Д. Білінчук у горах зібрав групу чоловіків (5–10 осіб), які не хотіли прислужувати окупантам чи бути вивезеними на примусові роботи до Німеччини. Група Д. Білінчука роздобула зброю і почала здійснювати напади на склади й магазини німецьких окупантів [1, Арк. 19]. Очевидно, що саме на цей час припадають епізоди з біографії Д. Білінчука, зафіксовані в історіографії, про його розшук німецькими силами безпеки. Наглядною є історія арешту Д. Білінчука поліцією. Так, у червні 1942 р. під час одного із збройних зіткнень з окупаційними силами, Д. Білінчук застрелив у с. Ільці коменданта поліції Пірожека. Листівки про розшук і винагороду за нього були розклеєні по всьому Косівському повіту, та, попри це, він неочікувано з'являвся серед білого дня у Косові, де навідувався до подруги й так само раптово зникав. Коли ж Д. Білінчук врешті потрапив до рук гестапо, то по дорозі в слідчу тюрму до Коломиї побратими вчинили напад на конвоїрів і визволили його [18, с. 198].

Після приєднання Д. Білінчука до українського визвольного руху, керівництво ОУН восени 1943 р. – на початку зими 1944 р. спрямувало його до Української повстанської армії, яка в цей час якраз проходила період свого розгортання у Карпатському регіоні. Д. Білінчук свідчив на допиті: "У січні 1944 р. голова Косівського надрайонного проводу ОУН "Курява", який знав мене по моїй націоналістичній діяльності під час німецької окупації, запропонував вступити в УПА, для цього я з іншими учасниками ОУН мусив іти на Волинь, де в цей період формувались сотні УПА. Я "Куряві" дав згоду і разом із учасниками ОУН "Козаком", "Мамаєм", "Гайдамакою", "Чорним" та іншими, усього 8–10 осіб, пішли на пункт в с. Яворові Косівського р-н. Станіславської області, звідти нас мали спрямувати до місця формування сотні. На озброєнні ми всі мали карабіни." [1, Арк. 30]. Коли новобранці прибули до Яворова посланець від "Лугового" – "Залізняк" передав наказ проводу ОУН про необхідність розгортати сили УПА в Карпатах. Після цієї зустрічі Д. Білінчук був направлений до підрозділу "Лугового", у складі якого проводив бої із підрозділами німецьких збройних сил [1, Арк. 30–31].

Одним із перших командирів і політичних зверхників "Хмари" став Юліан Матвіїв-"Недобитий", який був комендант допоміжної поліції в Кутах і в березні 1944 р., ліквi-

*О. Манчук був убитий карально-репресивними органами СРСР під час першого приходу радянської влади на західноукраїнські землі. Його син – Іван Манчук-"Білогруд" став учасником українського визвольного руху, загинув у 1951 р.

дувавши німецького керівника поліції, перейшов зі зброєю в руках разом зі своїм поліційним відділом до УПА.

У зиму з 1943 на 1944 рік сформувалось ядро майбутнього військового формування повстанців, у якому розпочав службу "Хмара" – курінь "Перемога" під командуванням "Степового" (наддніпрянця Тарасенка). Навесні 1944 р. постала структура УПА Карпатського регіону: у стратегічному командуванні УПА – "Захід" було створено Воєнну округу № 4 під криптонімом "Говерля", її штаб на листопад цього ж року командував усіма підрозділами УПА Дрогобиччини, Станіславщини, Закарпаття та Буковини. У складі ВО-4 на території сучасного Верховинського, Коломийського, Косівського та частини Надвірнянського районів Івано-Франківської області був створений Тактичний відтинок 21 "Гуцульщина", який був сформований на базі чотирьох повстанських куренів. Зокрема, і куреня "Перемога", у якому Д. Білінчук у сотні "ім. Івана Богуна" зимою – на початку весни 1944 р. брав участь у базовій військовій підготовці та бойовому злагодженні підрозділу. На допиті в перші дні полону Д. Білінчук свідчив: "У березні 1944 р. наша група пішла до м. Кути, де встановила зв'язок із сотником "Скубою", окружним військовим референтом ОУН "Книшем" і курінним "Козаком". На цій зустрічі "Книш" запропонував мені сформувати чоту, після чого я пішов на територію Жаб'євського р-н., де став формувати чоту. Після формування чоти, я з нею приєднався до сотні "Недобитого", у складі якої я був чотовим до грудня 1944 р." [1, Арк. 31].Для конспірації всім новоприбулим, як і чотовому були присвоєні псевда, як свідчив Д. Білінчук: "Тоді ж (у березні 1944 р.) учасникам ОУН присвоювали конспіративні псевда, мені ж присвоїли псевдонім "Хмара" [1, Арк. 15].

У подальшому Д. Білінчук як перспективний командир ще додатково пройшов командирський вишкіл на старшинських курсах УПА в с. Космач. Збереглась фотографія його присяги по закінченню старшинського вишколу, яку "Хмара" зачитував перед своїм командиром – "Недобитим" [27].

По закінченню старшинської підготовки у квітні-травні 1944 р. "Хмарі" було присвоєно звання хорунжого та офіційно призначено на посаду чотового у сотні "ім. Богуна" під командуванням "Недобитого", який призначив його додатково своїм заступником. У цей період сотня "ім. Богуна" комплектувалася новими добровольцями і продовжувала польовий вишкіл. За спогадами бійців сотні, "Хмара", разом із фізичною силою та витривалістю, був людиною сильної волі, мав твердий характер, був жорстким і вимогливим командиром. Один із учасників цього вишколу стрілець Микола Калинич-"Олень" згадував: "Зв'язковий привів нас – трьох новобранців – на лісову галявину, поблизу села Великого Ріжна. Стрілецька сотня вивчала бойову тактику… Команди громовим голосом віддавав стрункий здоровань (Д. Білінчук – авт.)… Прийнявши короткий рапорт кур'єра, він одразу залучив нас до занять. Піт градом котився з наших облич – було трохи незвично працювати в шаленому темпі. Мого колегу, який не встигав правильно виконати команди, Дмитро покарав. Йому вдягнули на плечі мішок каміння і наказали стояти "позір" на широкому пні. Усі решта повернулися до вправ" [18, с. 186]. Покарання для стрільця було припинено лише тоді, коли до табору сотні прибув її командир – "Недобитий" і заборонив подібну практику [18, с. 186].

Восьмого квітня 1944 р. війська 1 Українського фронту вибили німецько-угорські війська із районних центрів сучасної Івано-Франківської та Чернівецької областей, зокрема Печеніжина, Яблунова, Вижниці та вийшли на довоєнний кордон з Румунією [19]. У цей час припадає активізація діяльності підрозділів куреня "Перемога". Так, згідно з радянськими документами, в кінці березня – на початку квітня 1944 р. чота УПА "Хмари" у складі сотні під командуванням "Недобитого" здійснила збройну акцію проти лояльних до радянської влади осіб в селі КобакиКутського р-н. Станіславської області (неподалік від Вижниці) [1, Арк. 213]. Під час акції були страчені радянські активісти, які у 1939 – 1941 роках підтримували колективізацію: В. Бондарчук, Н. Гарасимюк, Я. Яницький (загалом – 5 осіб), експропрійовано майно з десяти селянських господарств [1, Арк. 213 – 214].

У травні-червні 1944 р. сотня "Недобитого" відійшла подалі від лінії фронту, заглиблюючись в гори. Наприкінці липня 1944 р. сотня "ім. Богуна" "Недобитого" отримала наказ від командування УПА нанести удар по німецькій залозі біля греблі на р. Чорний Черемош, у підніжжі гори Лостун, неподалік с. Буркут сучасного Верховинського р-н. Недалеко від греблі окупанти видобували марганцеву руду – дефіцитного на той час для Німеччини мінералу. Попри віддаленість марганцевих копалень, німці зуміли налагодити її транспортування. Безпеку видобутку і перевезення забезпечували залоги вермахту у високогірних селах Шибене і Буркут. На світанку 5 серпня сотня "Недобитого" у складі двох чот, зокрема чоти "Хмари", та відділу вояків наддніпрянців атакувала німецькі застави в Лостуні. Одна чота сотні була направлена на північний захід, де зав'язала бій із німецькими підрозділами на полонині Стефулець, відволікаючи й сковуючи сили окупантів, щоб вони не рушили на підкріплення до головної цілі операції повстанців [18, с. 186].

Унаслідок бою німці зазнали втрат вбитими та пораненими до 20 осіб і відступили на південь до румунського кордону. Неподалік від місця атаки проходила частина солдат угорської армії, командування якої прийняло рішення не вступати в бій [18, с. 186].

У бою сотня втратила трьох бійців вбитими, одного важко і чотирьох легко поранених. Здобуту зброю та амуніцію, а саме 15 тисяч набоїв до гвинтівок, 6 тисяч набоїв до автоматів МП-40, батальйонний міномет із боєприпасами, намети, провіант та інший реманент було завантажено на 35 коней. Командир сотні під прикриттям трьох чот відправив трофейний обоз до бази куреня, а сам разом із чотовим "Хмарою" вирушили до копалень, які після відступу були ними підірвані [18, с. 186].

У намаганні зберегти живі сили, Головне командування УПА 27 червня 1944 р. уклало договір про ненапад із угорськими збройними силами, що дислокувались на Гуцульщині і тримали на півночі й на північному сході німецько-радянський фронт [23]. Очевидно, що із цієї причини курінь "Перемога" літом 1944 р. не проводив активних бойових дій, готуючись до боротьби визвольного руху із новим супротивником – радянською владою.

Восьмого вересня 1944 р. війська 1 та 4 Українських фронтів розпочали Східно-Карпатську наступальну операцію, за результатами якої прорвали позиції німецько-угорських військ у Карпатах. Проте сотні куреня "Перемога" не залишилися в далекому запіллі в горах. Наприкінці вересня, у розпал радянського наступу, сотня "ім. Богуна" неочікувано для радянської військової розвідки та сил НКВС зуміла перейти фронт і вийти в тил наступаючому 17 гвардійському корпусу 18 армії РСЧА. Вже у двадцятих числах вересня підрозділи "Недобитого" і "Хмари" опинилися неподалік Кутів, які були в кількох десятках кілометрів на північний схід від лінії фронту. Так, 21 вересня 1944 р. в денний час доби, як наголошено в радянському документі, бійці чоти "Хмари" у складі сотні під командуванням "Недобитого" по дорозі із села Ростоки Кутського р-н. атакували із

засідки і розгромили обоз прикордонних військ НКВС. Унаслідок військової операції УПА були ліквідовані два прикордонники, один зазнав смертельного, а четверо – легких поранень, була захоплена частина обозу, інша – спалена [10, Арк. 283].

Після атаки на радянських прикордонників сотня "ім. Богуна" продовжила рейд у тилу Червоної армії. У жовтні 1944 р. чота під командуванням Д. Білінчука і під загальним командуванням сотенного Ю. Матвіїва нанесла удар по адміністративних та агропромислових об'єктах у великому селі Джурів Заболотівського р-н. Станіславської області. Унаслідок атаки була спалена сільрада, розбито два державні млини, зокрема млин № 1 Станіславського облмельтресту, розгромлений і спалений Джурівський спиртзавод Станіславського спиртотресту, спалено три будинки, убитий один радянський активіст, ще одного було затримано й виведено в ліс [1, Арк. 207]. Провізію, майно із млинів і заводу було завантажено на реквізовані підводи й вивезено до гірського села Космач – повстанської бази визвольного руху [1, Арк. 214]. Цього ж місяця чота "Хмари" у складі сотні "Недобитого" увійшла в с. Трійця Заболотівського р-н. Станіславської області, де провела реквізиційну акцію. Слід зауважити, що число загиблих і масштаби нанесених радянській владі збитків під час цієї операції потребують уточнень [1, Арк. 208].

Оскільки основні військові дії велися головним чином на гірських перевалах і супротивники зосереджували основні свої сили у ключових опорних пунктах, тому основні сили УПА, які дислокувалися на віддалених полонинах і лісах, загалом, зберегли свої кадри і військове спорядження. Остаточно радянська влада і її органи безпеки почали захоплювати і зачищати високогір'я впродовж листопада 1944 р. – лютого 1945 р. У цей же ж час у Карпатських горах почалися найбільш масштабні бойові зіткнення УПА із частинами внутрішніх та прикордонних військ НКВС.

Готуючись до масштабного збройного протистояння із радянським режимом, командування УПА в Карпатському регіоні задіяло основні свої резерви та, настільки це було можливо за тих умов, збільшило чисельність особового складу своїх військових з'єднань, зокрема і куреня "Перемога" ТВ-21 "Гуцульщина" (рис. 3). Під час розширень підрозділів Д. Білінчук отримав завдання створити нову сотню, за його словами: "У грудні 1944 р. командир "Козак" і надрайонний провідник "Борис" запропонували мені сформувати сотню УПА, що мною було виконано. Я очолив сформовану мною сотню, яка потім увійшла в склад куреня "Степового". Активних дій сотня не проводила, а вся в ній робота зводилась до виховання особового складу в націоналістичному дусі" [1, Арк. 32]. Очевидно, що особовий склад сотні Д. Білінчука на той час складався із мобілізованих бійців, тому впродовж грудня 1944 р. по початок січня 1945 р. вони проходили вишкіл і бойове злагодження. Сотня "Хмари" була названа на честь українського гетьмана Богдана Хмельницького.

У січні 1945 р. ВВ НКВС у взаємодії із прикордонними загонами втретє намагались взяти штурмом гірське село Космач Жаб'євського р-н. – головної бази збройних сил українського визвольного руху на Гуцульщині. Саме до с. Космач командування УПА ТВ-21 стягувало свої підрозділи після виснажливих боїв осені 1944 р. – першої половини зими із 1944 на 1945 р. У боях проти ВВ НКВС брали участь підрозділи чотирьох куренів УПА ТВ 21-"Гуцульщина" ("Гайдамаки", "Карпатський", "Гуцульський" та "Перемога") та один курінь ТВ-22 "Чорний ліс" – "Скажені". Командування УПА прийняло тактичне рішення пропустити основні сили в западину, де розташовувалось село, утримуючи під контролем довколишні вершини, а потім замкнути кільце й розгромити свого супротивника. У січневих боях за Космач була задіяна й сотня "Хмари" "ім. Б. Хмельницького". Завдання сотні полягало в обороні підступів до Космача з південно-східного боку проти підкріплення ВВ НКВС – зі сторони сіл Брустурів та Шепіт, що були за 10–15 км від центру котла [22].

Супротивник, підрозділи якого були затиснуті сотнями УПА в кільце, намагався вирватись із оточення. Підкріплення радянських сил, які стягувались із довколишніх районних центрів, вели наступ з усіх боків, намагаючись деблокувати оточених і прорватися в центр Космача. Під час цих боїв 17 січня 1945 р. гине командувач куреня "Перемога", – "Степовий" (Тарасенко). Його посаду займає "Недобитий" (Ю. Матвіїв). Загалом, у січні 1945 р. сотня Д. Білінчука стримала наступ ворога, що дало можливість підрозділу УПА під командуванням М. Симчича-"Кривоноса" ліквідувати колону ВВ НКВС, яка рухалась на посилення наступу на іншій ділянці операції [22]. За успіхи бойових дій під Космачем командування УПА першого лютого 1945 р. удостоїло Д. Білінчука нагороди – Лицарським хрестом бойової заслуги УПА третього ступеня [13, с. 816].

У кінці січня – на початку лютого 1945 р., після результативних боїв за Космач, курінь "Перемога" відійшов на 40 км від Космача на південний схід у район р. Білий Черемош у села Перехресне – Кохан – Довгополе Жаб'євського р-н. У цей час супротивник українського визвольного руху вів бої з підрозділами УПА ТВ-20 "Чернівці" на Буковині й видавлював ослаблені тифом буковинські сотні на галицький бік. Їх переслідували ВВ НКВС, які в перших числах лютого 1945 р. перейшли р. Білий Черемош* [13, с. 816 – 817].

Уже 7 лютого 1945 р. розвідувальний підрозділ радянських сил чисельністю у 20 бійців наткнувся в с. Перехресне на стежу УПА під командуванням "Хмари" (рис. 1). Радянський розвідвідділ був атакований і відступив назад на буковинську сторону. За матеріалами повстанців, їхній супротивник зазнав утрат: 3 бійців вбитими і двох пораненими. Розвідка ОУН сповістила курінь "Недобитого", що до них наближаються підрозділи НКВС чисельністю до трьох рот [13, с. 79 – 80]. Остерігаючись зав'язати бій у густонаселених селах, командування куреня прийняло рішення відійти на південний захід до Гринявського хребта, на високогірні полонини. 8–9 лютого завершилась передислокація підрозділу до присілку Сеньківське с. Гринява, де вигідні перепади висот по траверсу хребта у формі підкови довжиною у 2 км створювали вигідні позиції для оборони. Сусідні полонини, зокрема Скупова, у цю пору року були заметені снігом й сковували обхідні маневри сил НКВС, штовхаючи їх йти в лобову атаку на Сеньківське [10, Арк. 247, 13, с. 79].

Курінь УПА "Перемога" під командуванням "Недобитого" у складі трьох сотень: "Хмари", "Підгірського", "Дорошенка" (360 стрільців) підготувався до бою і, "…маючи в своєму складі ще чоту мінометників (2 сотенні міномети) та узгляднюючи добрі оборонні становища, командир куреня вирішив прийняти бій, бо не хотів дати зіпхнути себе в полонини, де сніг і голод викінчили б стрільців не гірше більшовиків" [13, с. 79].

* У той час р. Білий Черемош ділила два історичні краї – Галичину і Буковину.

Увечері 9 лютого радянські підрозділи підійшли під оборонні рубежі повстанців. 10 лютого о третій ночі сотня "Підгірського" рушила на позиції. Не володіючи достатніми розвідувальними даними про сили УПА, о сьомій ранку супротивник розпочав рекогносцировку і вислав уперед розвідувальні відділи, які хоча й вийшли на становища повстанців, але були швидко відкинуті вогнем і відступили, коли на допомогу підгірцям прийшла сотня "Дорошенка". Сотня "Хмари" залишилась в оперативному резерві за хребтом [13, с. 79 – 80].

На 8 годину ранку підрозділи НКВС підготувалися до наступу й о 8:30 почали першу атаку, яка була успішно відбита. Другий фронтовий наступ теж не приніс успіху, тому радянські збройні формування розпочали наносити концентровані удари по центру і флангам оборони УПА. До полудня дві сотні куреня "Перемога" стримали ще 8 атак на свої позиції. Десятий наступ на менш стрімкому правому фланзі примусили похитнутись одну чоту оборони. Їй на підкріплення було вислано два рої резерву сотні "Хмари", супротивник був знову відкинутий. Мінометним вогнем повстанці ліквідували кулеметне гніздо, але від снайперських пострілів утратили трьох своїх кулеметників. Радянський снайпер був виявлений на дереві й ліквідований кулеметним вогнем [13, с. 79 – 81].

До полудня з Кут прибуло підкріплення НКВС силою у дві роти, що дало змогу радянським силам поновити наступ. Для відбиття нових ударів "Недобитий" залучає останні резерви сотні "Хмари", залишаючи один відділ в ар'єргарді. До вечора курінь витримує ще 5 наступів. Зазнавши втрат і очевидно витративши велику кількість амуніції, командування куренем прийняло рішення відступити. За матеріалами повстанців, утрати супротивника вимірювались десятками, натомість з боку УПА загинуло семеро, ще восьмеро були важко поранені [13, с. 79–81].

Інтенсивність бою на Сеньківському та втрати сторін потребують подальшого уточнення. Однак варто зауважити, що у протоколі допиту Д. Білінчука його свідчення про цей бій виділений слідчим червоним олівцем. За самим протоколом "Хмара" свідчив таке: "Так, у лютому 1945 р. ми мали бій біля гори Скупова із підрозділами Радянської армії. У цьому бою наш курінь був розбитий, після чого я із іншими повстанцями перейшов переховуватись в с. Космач Яблунівського р-н." [10, Арк. 32]. На нашу думку, радянський протокол допиту цілком не розкриває дійсність у питанні результатів бою під Сеньківським і розгрому куреня, що має стати подальшим предметом вивчення. Та попри це "Недобитий" все ж був вимушений відводити курінь далі в гори, що суттєво ускладнювало функціонування і знижувало бойову здатність цього підрозділу.

На початку весни 1945 р. курінь "Перемога" був розділений на мобільніші збройні підрозділи, які продовжили активну бойову діяльність. Загалом, за січень-лютий 1945 р. сотня під командуванням Д. Білінчука чотири рази брала участь у боях проти військ НКВС [1, Арк. 285].

На початку весни 1945 р. Д. Білінчук продовжував командувати сотнею, але був змушений оперувати лише однією з її мобільних частин. А остаточно сотня "ім. Б. Хмельницького" була розформована у квітні 1945 р. [9, Арк. 294]. У цей час НКВС для боротьби із визвольним рухом створює із місцевих мешканців так звані "винищувальні батальйони" (истребительный батальйон (рос.) – "стрибки"), учасники яких боролися проти повстанців і підпільників. Ці формування забезпечувались зброєю та амуніцією, в селах для них організовувались штаби. На один із таких штабів стрибків у с. Красноїлля Жаб'євського р-н. "Хмара", за пропозицією підпільника "Артема" [10, Арк. 215], організував напад у квітні 1945 р. Унаслідок операції загін стрибків був розбитий, а їхній штаб, який розміщувався у будинку сільради, спалений [10, Арк. 242].

У 1945 р. із сибірського заслання повернувся молодший брат Дмитра – Василь Білінчук, який працював разом із братом Онуфрієм у риболовецькій бригаді на р. Єнісей і був засуджений за бійку з бригадиром. Оскільки він був неповнолітній, то його засудили на два роки. Можливістю повернутись у рідний край стала довідка про звільнення з місць позбавлення волі. Після повернення на батьківщину В. Білінчук відшукав Дмитра і вступив в його відділ УПА під псевдом "Сибіряк". Він увесь час служив з братом, маючи добрі фізичні дані, став кулеметником.*

У подальшому, за матеріалами справи, відділ Д. Білінчука з літа 1945 р. готується до боротьби в умовах підпілля. На осінь цього ж року у важкодоступних місцевостях Карпат починається спорудження бункерів і магазинування провіанту на зиму. Внаслідок великої блокади зимою з 1945 на 1946 р. і значних втрат, пов'язаних з нею, військова діяльність українського визвольного руху перейшла із військової у збройно-підпільну. У 1945 р. керівництво ОУН призначило Д. Білінчука над районним субреферентом (інструктором) Служби безпеки і надали йому псевдо – "М-13" [1].

На даному етапі діяльності український визвольний рух зіткнувся із жорсткою і винахідливою роботою радянських служб безпеки. МДБ і МВС СРСР використовували всі можливі методи і засоби для боротьби з ОУН. Небачених до того масштабів розгорнулась агентурна робота. Підступами і провокаціями радянських спеціальних органів знекровлювались ряди підпільників. У жорстокому протистоянні обидві сторони застосовували методи залякування і впливу на місцевих цивільних, схиляння їх до співпраці й подвійних агентурних комбінацій. Місцеве населення, яке опинилося в ситуації агентурної та контрагентурної війни СБ ОУН і МДБ, потрапило між двох вогнів.

Властиво, збройна діяльність будь-якого визвольного руху в умовах тоталітарного режиму супроводжується втратами і серед місцевого населення. Підпільники ОУН, зазнаючи важких людських втрат, депортацій та репресій проти їхніх родин, мешкаючи у складних умовах підпілля, постійно перебуваючи під загрозою викриття і загибелі, борючись із радянськими "сексотами" (секретныйсотрудник – рос.), вдавались до контрзаходів, унаслідок яких від їхніх рук гинули місцеві мешканці. В контексті цієї теми пов'язано декілька епізодів діяльності й відділу СБ ОУН під керівництвом Д. Білінчука – "Хмари".

У лютому 1946 р. мешканець с. Кривополе доповів "Хмарі", що його односельчанини – В. Давчук доносить на підпільників у МДБ, про що Д. Білінчук відзвітував Ю. Матвіїву [9, Арк. 292]. Потім "Недобитий" особисто допитав інформатора "Хмари" і віддав наказ заарештувати підозрюваного. Група СБ ОУН "Хмари" у складі "Рисі"**, "Чорногори"** і "Черника" [1, Арк. 216] затримали ме-

*Василь Білінчук – батько відомого режисера Василя Портяка (1952–2019).

**"Рись" – Будз Микола Андрійович, 1914 р. н., народився в с. Старі Кути Кутського р-н., на нелегальному положенні із 1944 р., керівник СБ ОУН в Кутському районі. Загинув 25 січня 1952 р. [1722].

шканця с. Кривополе Верховинського р-н. В. Давчука й відвели його в ліс, де його допитував "Недобитий", застосовувались фізичні форми впливу. Після допиту "Недобитий" наказав "Рисі" і Чорногорі" стратити В. Давчука [9, Арк. 293–294]. Такожбуластрачена дружина В. Давчука – Н. Давчук, яка приходила просити за чоловіка [9, Арк. 243]. У травні 1946 р. "Хмара" із підпільником В. Бамбуляком-"Буркутом" за наказом "Недобитого" затримали шкільного вчителя с. Космач І. Дуцюка і відвели його в ліс, де підозрюваного допитали із застосуванням фізичного впливу, а потім стратили [9, Арк. 243].

Того ж 1946 р. між Д. Білінчуком і Ю. Матвієвим виник конфлікт. Літом 1944 р. Дмитро Білінчук познайомився із підпільницею Анною Ринзак-"Астрою", яка в подальшому стала його цивільною дружиною і перебувала разом з ним на постоях і базах сотні "ім. Богуна" й "ім. Хмельницького". У 1946 р., під час зимівлі, "Хмара" зблизився з іншою жінкою – санітаркою і машиністкою сотні "Підгірського" на псевдо "Дарина". На ґрунті ревнощів, А. Ринзак втекла від цивільного чоловіка. Літом 1946 р. суд ОУН за "зв'язок із жінками" засудив Д. Білінчука до смертної кари, яка однак застосована не була, оскільки він зник і почав переховуватись від свого керівництва. Сам Д. Білінчук на допиті у 1952 р. свідчив, що конфлікт між ним і "Недобитим" виник через його ("Хмари") особисті ревнощі до А. Ринзак. Ці слова підтверджував на допиті також Ю. Матвіїв [17, с. 200 – 213].

Очевидно, "Хмара" відійшов від місцевого керівництва ОУН не сам, оскільки у грудні 1946 р. він переховувався від СБ ОУН і МДБ у своєму бункері у районі гори Піп-Іван разом із кількома бійцями: братом "Сибіряком" (рис. 2) [9, Арк. 293], "Непорадним" і "Перебийносом" [9, Арк. 294]. За радянськими матеріалами, у грудні 1946 р. на їхній бункер натрапили дві особи (чоловік і жінка), які представились підпільника мешканцями с. Бистрець Жаб'євського р-ну. Їх підпільники особисто не знали. Після допитів "Хмара" і "Непорадний", побоюючись, що незнайомці виведуть до них сили МДБ, стратили цих двох осіб [10, Арк. 243].

У 1947–1948 р. "Хмара" був в опалі до свого керівництва і, очевидно, продовжуючи разом із своїм відділом перебувати на нелегальному положенні, діяв на власний розсуд. Варто відзначити, що переховуючись від СБ ОУН, Д. Білінчук неодноразово міг легалізуватися по радянській амністії (з 1944 по 1949 рр. в СРСР було оголошено 6 амністій для учасників визвольного руху) або зрадити і перейти на сторону МДБ. Проте "Хмара", незважаючи на переслідування з боку СБ ОУН, залишився відданий визвольному руху. Але не варто вважати Д. Білінчука крайнім фанатиком чи людиною, яка не бачила очевидного, що, перебуваючи під розшуком СБ ОУН і МДБ, він врешті-решт загине – якщо не від рук радянських спеціальних служб, то від смертного вироку ОУН. Тому "Хмара" шукав для себе та брата інші варіанти. Один із них – це перейти на територію Румунії, де він сподівався легалізуватися під підробленими документами [9, Арк. 294].

У червні-липні 1948 р. відділ під командуванням "Хмари" у складі "Перебийноса", "Іваненка" і "Сибіряка" перейшов радянсько-румунський кордон і впродовж п'яти днів рейдував територією Румунії. Після чого відділ повернувся назад в Україну. Як свідчив Д. Білінчук: "У Румунію я переходив двічі. Перший раз – літом 1948 р. ми провели там 5 днів із наміром легалізуватися. Переговори про це вів "Перебийніс", але нам не вдалось дістати документи". Того ж 1948 р. до Жаб'євського р-ну повернувся із заслання брат "Хмари" – М. Білінчук. Вони невдовзі встановили контакт, а в 1949 р. молодший Михайло вступив у боївку брата [9, Арк. 294].

Остаточно конфлікт між "Недобитим" і "Хмарою" так і не вичерпав себе. Лише в 1949 р., коли Ю. Матвієва було переведено на роботу до Буковини, із Д. Білінчуком встановив у с. Шешори Косівського р-н. організаційний зв'язок керівник Коломийського окружного проводу ОУН – Г. Легкий-"Борис", який вивів його з-під переслідування СБ ОУН і спрямував до групи "Хмари"-П. Мельника [1, Арк. 15]. Але попередня опала відбилася на кар'єрі Д. Білінчука – його, сотенного, призначили на посаду рядового бійця у відділ П. Мельника. Як свідчив сам Д. Білінчук: "Із "Хмарою" я перебував до травня 1950 р., після чого Борис призначив мене керівником Косівського районного проводу ОУН, яким я був до моменту затримання" [1,Арк. 33]. На цей час обидва командири вирішили розпочати активні бойові дії і спуститися в низини Прикарпаття, де їх найменше чекали радянські сили безпеки.

Навесні П. Мельник, сформувавши ударну групу з бійцями Д. Білінчука, у ніч на 13 травня 1949 р. атакував радянську адміністрацію в с. Цуцилів Ланчинського р-ну. Станіславської області (усього за 20 км на південь від сучасного м. Івано-Франківськ). Було реквізовано майно сільського магазину і спалено клуб. Далі підрозділ П. Мельника-"Хмари" і Д. Білінчука-"Хмари" продовжив рейд і в ніч на 14 травня 1949 р. здійснив напад на радянську адміністрацію с. Камінне Ланчинського р-н. Станіславської області (за 15 км від обласного центру і за 7 км від с. Цуцилів). Було обстріляно групу радянських активістів, атаковано будівля сільради, де бійці ОУН зірвали телефон і, як зауважено в радянському документі, "знищили портрети керівників партії і Радянського уряду" [1, Арк. 15]. Також оунівці знищили будівлю контори колгоспу "Більшовик", спалили колгоспні конюшні разом із кіньми і технікою, знищили колгоспний сарай. Загальний збиток від нападу становив майже 30 тис. рублів. Після рейду по низинах відділ двох "Хмар" повернувся назад у гори [9, Арк. 244].

На початок літа 1949 р. почалася підготовка Д. Білінчука і П. Мельника до ще більш ризикованої операції – переходу кордону з Румунією. Керівництво українського визвольного руху сподівалось встановити контакт із румунським антикомуністичним підпіллям та вивідати настрої місцевого населення [13, с. 21]. 26 червня 1949 р. підрозділ в чисельності 17 бійців ОУН під командуванням "Хмари" – П. Мельника та "Хмари" – Д. Білінчука з території Жаб'євського р-н. Станіславської області перейшов радянсько-румунський кордон. Підрозділ рейдував по теренах Румунських Карпат упродовж двадцяти днів, розповсюджуючи проукраїнські листівки і збираючи мітинги місцевих селян, на яких виголошувались цілі й завдання українського визвольного руху [9, Арк. 244]. Під час проходження підрозділу ОУН через кордон, була вислана стежа у складі бійців – "Сибіряка", "Іваненка", "Непорадного" та "Бистрого", які обстріляли наряд радянських прикордонників, у результаті чого було ліквідовано одного прикордонника – А. Бухарова і реквізовано його зброю [9, Арк. 244]. Керував рейдом командир ТВ-21 – П. Мельник, але очевидно, що маршрути переходу укладав Д. Білінчук, оскільки він був місцевим, знав терен і рік тому вже успішно перетинав радянсько-румунський кордон. Також у підрозділі нема-

*"Чорногора" – Катеринчук Стефан Васильович, 1914 р. н., народився в Старих Кутах Кутського р-н., загинув 5 вересня 1948 р. [1723].

ло бійців були із відділу Дмитра Білінчука, у тому числі й два його рідні брати – Василь і Михайло [9, Арк. 294].

Рейд у Румунію був останнім проривом організованого бойового підрозділу українського визвольного руху з території УРСР і продемонстрував високу мобільність і ефективність бійців Д. Білінчука та П. Мельника (вони зуміли протягом 20 днів без втрат пройти до 300 км по румунській території та двічі у літню пору року перетнути один із найбільш контрольованих кордонів).

Із липня 1950 р. Д. Білінчук був призначений головою районного проводу Косівщини [1, Арк. 212] і практично керував визвольним рухом на території сучасних Верховинського та Косівського районів Івано-Франківської області [9, Арк. 244]. Щоправда, у липні 1951 р. його посаду обійняв Я. Ґеник-"Славко", який перебував керівником ОУН на Косівщині всього місяць, а потім поступився посадою Д. Білінчуку [13, с. 845].

5 березня 1950 р. загинув керівник українського визвольного руху Р. Шухевич, з літа цього ж року його місце зайняв В. Кук, який почав переводити діяльність підпілля на території СРСР із збройної на агітаційно-пропагандистську. У цей період Д. Білінчук, виконуючи накази надрайонного проводу ОУН, намагається зберегти кадри і ресурси ОУН на Косівщині. За радянськими матеріалами, його районна структура підпілля займалась збором провіанту та фінансових коштів, розповсюджувала агітаційні матеріали українського визвольного руху, та, на загал, намагалась вижити в умовах постійно зростаючого тиску з боку радянських сил безпеки [1, Арк. 212]. "У 1950 р. Мене призначили провідником Косівського р-ну й цю посаду я обіймав до полону. Будучи на цій посаді, я не давав вказівок здійснювати теракти. Цим займався "Борис" (Г. Легкий – авт.)" [9, Арк. 294].

Супротивник усе ближче підбирався до Д. Білінчука, його братів та побратимів. Так, у 1951 р. Михайло Білінчук був захоплений спецгрупою МДБ. Радянський суд засудив молодшого брата "Хмари" до 25 років каторжних робіт. А 21 травня 1952 р. у с. Малий Рожин сучасного Косівського р-ну радянські служби безпеки провели облаву на районного провідника ОУН Косівщини. Д. Білінчуку вдалося вирватись, але він дістав вогневе поранення в ліву руку. У 1952 р. у с. Дземброня Жаб'євського р-ну Дмитро Білінчук втратив свого брата – Василя, він загинув під час однієї із облав МДБ. "Сибіряк" прикривав кулеметним вогнем відхід групи "Хмари" [10, Арк. 235].

На початок 1950-х років сили визвольного руху танули. Так, у 1951 р. МДБ схопило дружину і дитину голови Коломийського окружного проводу ОУН – Р. Тучака-"Клима" ("Кіров"). Тиском на дружину, його схилили до співпраці. Для нейтралізації керівників підпілля радянські спеціальні служби почали створювати легендовані проводи ОУН, у структурах яких Р. Тучак відігравав роль контактного елементу з реальним підпіллям. Так, 15 серпня 1951 р. на провокативній зустрічі Р. Тучака із П. Мельником останній був захоплений. 28 травня 1952 р. на черговій провокації агента МДБ "Кірова" був полонений Ю. Матвіїв. Через місяць, 25 червня 1952 р. провокатори МДБ на чолі з "Кіровим" захопили Д. Білінчука.

Загалом за участі Р. Тучака-"Кірова" як головного провокативного агента у спецоперації "Перехват", МДБ впродовж 1951–1952 рр. ліквідувало і захопило живими до 200 підпільників краю і фактично знищило керівництво українського визвольного руху на Гуцульщині. Один із небагатьох, кому вдалося вирватись із полону, був П. Мельник – "Хмара", який, притупивши пильність радянських органів надіями на співпрацю, утік із рук МДБ у квітні 1952 р. і загинув у бою із ворогом, учинивши акт самогубства 27 серпня 1953 р. Після ексцесу з П. Мельником, керівництво МДБ відправляло полонених керівників проводів ОУН спочатку у Станіславів, а потім етапувало їх до Києва.

У радянських документах захоплення Д. Білінчука описано так: "24 червня 1952 р. Ми, що нижче підписалися – заст. начальника Управління МДБ по Станіславській області – підполковник Форманчук, заст. начальника відділення 2-к УМДБ , капітан Морозов й оперуповноважений відділу 2-ц УМДБ – лейтенант Нікітін склали цей акт в тому, що ми цього числа при проведенні чекістсько-військової операції на кордоні Яблунівського і Косівського районів неподалік від гори Кармагура захоплені живими два оунівця: 1. Керівник Косівського надрайонного проводу ОУН – "Вихор" Харук Микола Павлович; 2. Керівник Косівського районного проводу ОУН "Хмара" – Білінчук Дмитро Дмитрович" [10, Арк 13].

25 червня 1952 р. при затриманні у керівників підпілля, окрім організаційних документів та підпільної літератури було вилучено: автомат ППШ-ая № 1182, пістолет ТТ-ел № 7880, 64 одиниць набоїв (у "Вихора"), ППШ-мл № 802, пістолет системи "Браунінга" № 60820, автоматних патронів – 149, 9 патронів до пістолета, а також два кишенькових годинника (один іноземної марки) та фотоапарат марки ZeissIKON 6 на 9 із фурнітурою (у "Хмари") [10, Арк. 27, 14]. За актом технічного огляду було встановлено, що попри певну зношеність, захоплена зброя була цілком придатна для застосування [10, Арк. 23]. У наступні дні Д. Білінчуку було висунуто обвинувачення в порушенні статей 54-І (а), 54-8, 54-9 і 54-ІІ Кримінального кодексу УРСР [9, Арк. 244].

З моменту полонення у червні 1952 р. й до січня 1953 р. МДБ проводило із Д. Білінчуком слідчі дії, спочатку у Станіславові, а потім у Києві. 28 січня 1953 р. розпочався суд. Д. Білінчука разом із Ю. Фейчуком, Д. Довганюком, М. Зиняком та В. Юсипчуком судили на закритому судовому засіданні Воєнної колегії Верховного суду СРСР у м. Києві у складі генерал-майора юстиції Зарянова та членів: полковників юстиції Коваленка й Артюхова. На суді також був перекладач з української на російську – Н. Хмель [9, Арк. 289].

Від останнього слова на суді, за матеріалами справи, Д. Білінчук відмовився. Суд виніс вирок про вищу міру покарання для сотенного "Хмари". 8 квітня 1953 року Д. Білінчук був розстріляний у Лук'янівській в'язниці у Києві разом із соратниками – Д. Балагураком і Ю. Матвієвим [9, Арк. 302].

Дмитро Білінчук відіграв важливу роль у діяльності українського визвольного руху. Зростаючи в українській національно свідомій сім'ї й не бажаючи служити тоталітарним режимам, він обрав шлях бійця УПА і підпільника ОУН. Упродовж дев'яти років радянська служба безпеки не могла схопити чи ліквідувати одного з найнебезпечніших для них повстанця, що свідчить про високий рівень підготовки та особистих якостей цього бійця і командира. Життя і діяльність Д. Білінчука-"Хмари" яскраво відображає історію українського визвольного руху на прикладі однієї постаті й одного регіону.

Подальшими темами дослідження військово-підпільної діяльності Д. Білінчука мають стати поглиблення вивчення операцій радянських спецслужб із виявлення та нейтралізації цього підпільника та обставини його захоплення. Необхідно продовжити висвітлення діяльності інших керівників ОУН та командирів УПА локального рівня на території Гуцульщини та інших країв.

Рис. 1. Д. Білінчук-"Хмара" у другій половині 1940-х рр. [18, с. 63]

Рис. 2. Брати Дмитро-"Хмара" і Василь-"Сибіряк" Білінчуки, друга половина 1940-х рр. [18, с. 63]

Рис. 3.Відділ УПА ТВ-21 "Гуцульщина".
Стоять: другий зліва – Д. Білінчук-"Хмара", ліворуч від нього – П. Мельник-"Хмара"(Карпати, літо 1946 р. (1947 р.?)) [18, с. 145]

Список використаних джерел:

1. Галузевий державний архів Служби безпеки (ГДА СБУ). – Ф. 5. – Спр. 9866. – Т. 1.
2. ГДА СБУ. – Ф. 2-Н. – Оп. 110 (1954). – Спр. 2. – Т. 4. – Арк. 230.
3. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 9866. – Т. 2.
4. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 9866. – Т. 3.
5. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 9866. – Т. 4.
6. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 9866. – Т. 5.
7. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 9866. – Т. 6.
8. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 9866. – Т. 7.
9. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 9866. – Т. 8.
10. ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 9866. – Т. 9.
11. ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 62. – Арк. 203.
12. Літопис УПА. Коломийська округа ОУН: документи і матеріали референтури СБ 1945–1950. Том 26 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України / Потічний П., Проданик Д., Гуменюк В. – К. ; Торонто : Літопис УПА, 2015. – 568 с.
13. Літопис УПА. Коломийська округа ОУН: Документи і матеріяли, 1945 – 1952. Т. 25 / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН / Проданик Д., Гуменюк В. – К.; Торонто : Літопис УПА, 2015. – 1101 с.; фот.
14. Армія безсмертних. Повстанські світлини / Центр дослідження визвольного руху ; упоряд. В. В'ятрович [та ін.]; ред. В. В'ятрович, В. Мороз. – Л. : Вид-во Мс, 2006. – 205, [14] с. ; фот.
15. Білінчук М. Доля борця / М. Білінчук. – Л. : "Край", 1998.

16. В'ятрович В. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович, Р. Забілий, І. Дерев'яний, П. Содоль. – Л. : Центр досліджень визвольного руху, 2008. – 352 с.

17. Гавришко М. Гендерні аспекти сексуальної моралі в ОУН і УПА у 1940 – 1950 роках / М. Гавришко // Український визвольний рух. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Л., 2015. –Зб. 20. – С. 200 – 213.

18. Гуменюк В. Яворівський фотоархів УПА / В. Гуменюк. – Л. : Сполом, 2005. – 236 с.

19. Карта Східно-карпатської наступальної операції 8 вересня – 28 жовтня 1944 р. [Електронний ресурс] // Минобороны Российской Федерации. – Режим доступу: http://mil.ru/files/morf/karpati_kartaf.jpg.

20. Манзуренко В. Рейд УПА в Румунію 1949 р. / В. Манзуренко, В. Гуменюк. – Л. ; Рівне : Вид-во Старого Лева, 2007. – 56 с., іл.

21. Манчук О. Жаб'євські новелі / О. Манчук. – Косів : Писаний камінь, 2006. – 80 с.

22. Мірчук П. Українська повстанська армія 1942–1952 [Електронний ресурс] / П. Мірчук. – Мюнхен : Книгозбірня "Просвіти", 1953. – Режим доступу: http://oun-upa.national.org.ua/lib/mirczuk/r203.html.

23. Пагіря О. Відносини між українським визвольним рухом та угорською армією в Галичині в першій половині 1944 року / О. Пагіря // Український визвольний рух / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Л., 2015. – Зб. 12. – С. 74–115.

24. Патриляк І. "Встань і борись! Слухай і вір...": українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) : монографія / І. Патриляк. – Л. : Часопис, 2012. – 592 с.

25. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба концептуального підходу / І. Патриляк, М. Боровик. – Ніжин, 2010. – 590 с.

26. Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943–49 : довідник / П. Содоль. – Нью-Йорк : Пролог, 1994. – 199 с.: іл.

27. Мороз В.. Фото присяги Д. Білінчука-"Хмари" (1944 р.) / В. Мороз. [Електронний ресурс] // Аргумент. Каким был стяг УПА.– Режим доступу: http://argumentua.com/stati/kakim-byl-styag-upa.

References:

1. TheStateSectoralArchiveoftheSecurityServiceofUkraine. – F. 5. – Archivalcase. 9866. – Vol. 1.
2. TheStateSectoralArchiveoftheSecurityServiceofUkraine. – F. 2-N. – Archivalcase. 2. – Vol. 4. – 230 L.
3. TheStateSectoralArchiveoftheSecurityServiceofUkraine. – F. 5. – Archivalcase. 9866. – Vol. 2.
4. TheStateSectoralArchiveoftheSecurityServiceofUkraine. – F. 5. – Archivalcase. 9866. – Vol. 3.
5. TheStateSectoralArchiveoftheSecurityServiceofUkraine. – F. 5. – Archivalcase. 9866. – Vol. 4.
6. TheStateSectoralArchiveoftheSecurityServiceofUkraine. – F. 5. – Archivalcase. 9866. – Vol. 5.
7. TheStateSectoralArchiveoftheSecurityServiceofUkraine. – F. 5. – Archivalcase. 9866. – Vol. 6.
8. TheStateSectoralArchiveoftheSecurityServiceofUkraine. – F. 5. – Archivalcase. 9866. – Vol. 7.
9. TheStateSectoralArchiveoftheSecurityServiceofUkraine. – F. 5. – Archivalcase. 9866. – Vol. 8.
10. TheStateSectoralArchiveoftheSecurityServiceofUkraine. – F. 5. – Archivalcase. 9866. – Vol. 9.
11. TheStateSectoralArchiveoftheSecurityServiceofUkraine. – F. 13. – Archivalcase. 376. – Vol. 62. – 203 L.
12. Potichnyj, P. &Prodnik, D. &Humeniuk, V. (Eds.). (2016). *KolomyiaDistrict of OUN: Documents and Materials of the Security Service Section. 1945–1950. Vol. 26.* Kyiv – Toronto: Chronicle of the UPA Publishing. [*In Ukrainian*].
13.Potichnyj, P. &Prodnik, D. &Humeniuk, V. (Eds.). (2015).*Kolomyia District of OUN: Documents and Materials, 1945-1952. Vol. 25.*Kyiv – Toronto: Chronicle of the UPA Publishing. [*In Ukrainian*].
14. Viatrovych, V. et al. (Eds.). (2006). *Army of the Immortals. Rebel Photos.*Lviv: MS Publishing. [*In Ukrainian*].
15. Bilinchuk, M. (1998). *Fate of the Fighter.* Lviv: The Land. [*In Ukrainian*].
16. Vyatrovich,V.&Zabiliy,R.&Derevyannyj,I.&Sodol,P. (2008). *Ukrainian Insurgent Army. The Story of the Unbroken*. Lviv: Center for Liberation Movement Studies. [*In Ukrainian*].
17. Gavrishko, M. (2015). Gender Aspects of Sexual Morality in the OUN and the UPA in 1940-1950.*Ukrainian Liberation Movement, 20,* 200-213. [*In Ukrainian*].
18. Humeniuk, V. (2005). *Yavoriv's Photo Archive of the UPA*. Lviv: Spom. [*In Ukrainian*].
19. *Map of the East Carpathian offensive operation September 8 – October 28, 1944*. Retrieved from: http://mil.ru/files/morf/karpati_kartaf.jpg. [*In Russian*].
20. Manzurenko, V.&Humeniuk, V. (2007). *The UPA Raid to Romania in 1949.*Lviv – Rivne: Old Lion Publishing. [*In Ukrainian*].
21. Manchuk, O. (2006). *ZhabievskiNovels.*Kosiv: PysanyjKamin. [*In Ukrainian*].
22. Mirchuk, P. (1953). *Ukrainian Rebel Army in 1942 – 1952.* Munich: Enlightenment Book Collection. [*In Ukrainian*].
23. Pahiria, O. (2015). Relations between the Ukrainian Liberation Movement and the Hungarian Army in Galicia in the First Half of 1944.*Ukrainian Liberation Movement, 12,* 74-115. [*In Ukrainian*].
24. Patryliak, I. (2012). *"Arise and Fight! Listen and Believe ...": Ukrainian Nationalist Underground and the Insurgent Movement (1939-1960)*. Lviv: Chasopys. [*In Ukrainian*].
25. Patrylyiak, I.&Borovyk, M. (2010). *Ukraine in the Second World War: An Attempt at a Conceptual Approach*. Nizhin: Publisher M. M. Lysenko. [*In Ukrainian*].
26. Sodol, P. (1994). *The Ukrainian Insurgent Army, 1943 – 49.* New York: Prologue. [*In Ukrainian*].
27. Moroz, V. (2015). Photo of the Oath by D. Bilinchuk – "Khmara" (1944). *Historical Truth.* Retrieved from: http://argumentua.com/stati/kakim-byl-styag-upa. [*In Ukrainian*].

Надійшла до редколегії 03.03.20

O. Ponypaliak, PhD in History
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

DMYTRO BILINCHUK – "HMARA". HISTORICAL PORTRAITOF THE COMMANDER OF THE UKRAINIAN INSURGENT ARMY IN THE TERRITORY OF HUTSUL REGION

The author examined the life military and political activity of Dmytro Bilinchuk, who was the commander of the Ukrainian Insurgent Army (UPA – in Ukrainian) and the leader of the Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) on the territory of the Carpathian region of Ukraine during the armed activity of the Ukrainian liberation movement. The researcher studied the history of D. Bilinchuk's service in the "Peremoha" battalion of the Kolomyia Tactical Group of UPA (TV-21 "Hutsulshchyna") and his work in the underground of the OUN. The scientist analyzes the work of D. Bilinchuk in the Security Service of the Organization of Ukrainian Nationalists, his participation in armed actions in the UPA military and combat units against the German and Soviet troops and security forces on the territory of Hutsul region. The author made a study of the Bilinchuk's family investigated the reasons and prerequisites for D. Bilinchuk's accedence to the Ukrainian liberation movement. The scientist used in the research a scientific historiographical base, archival published and unpublished materials from the State Archive of the Security Service of Ukraine in Kyiv. The basis of this scientific work is the Soviet criminal case No. 9866 (contains interrogation protocols of this UPA commander), which was not studied in the context of the study of the biography of D. Bilinchuk. At the same time, in the article the researcher provides biographical information of others UPA commanders and OUN supporters. In general, the author has studied the biography of D. Bilinchuk in the context of the history of the Second World War and the activities of the Ukrainian liberation movement in the middle of the XX century.

Keywords: Dmytro Bilinchuk, "Khmara", OUN, UPA, TV-21 "Hutsulshchyna", battalion "Peremoha".

УДК 94(477.84)"1918"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.9

А. Руккас, канд. іст. наук, доц.
ORCID: 0000-0002-6481-6194,
С. Гуменний, асп.
ORCID: 0000-0001-7168-8453
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СТАНОВЛЕННЯ СТРУКТУР ЗАХІДНО-УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (ЗУНР) НА ТЕРНОПІЛЛІ У 1918 Р.

Розглянуто характеристики утворення, легітимізації та розбудови адміністративних, судових і військових структур Західно-Української народної республіки (ЗУНР) на території південної та центральної частин сучасної Тернопільської області у листопаді – грудні 1918 р. Особливу увагу зосереджено на особливостях передачі влади австрійською адміністрацією українській стороні в м. Тарнополь (сучасний Тернопіль), формуванню місцевих адміністративних структур та органів охорони правопорядку у Збаразькому, Чортківському та Бережанському повітах у контексті значної мілітаризації суспільства, розгортання українсько-польської війни у Східній Галичині 1918-1919 р. Аналіз становлення структур ЗУНР на Тернопільщині у листопаді – грудні 1918 р. дає можливість спостерігати за державотворчими процесами у сільській місцевості на рівні повітів і старостств, та в одному з найбільших міст Галичини – Тарнополі, таким чином звертаючи увагу на малодосліджені питання історії ЗУНР. Також у статті розглядається ставлення локального польського і єврейського населення до розбудови українцями місцевого національного адміністративного апарату, окремо наголошено на включенні представників інших народів, які заселяли територію Тернопілля, до владної вертикалі ЗУНР.

Ключові слова: Східна Галичина, ЗУНР, Тарнополь, Збараж, Чортків, повіт, округ, українсько-польська війна 1918–1919 рр.

Постановка проблеми. Розпад Австро-Угорської імперії восени 1918 р. ознаменував початок утворення незалежних держав, які претендували на землі Східної Галичини. З часів дуалістичного переформатування Австро-Угорщини у 1867 р., загальнодержавне політичне представництво й фактичне управління "Королівством Галіції та Лодомерії з Великим князівством Краківським, князівствами Освенцима і Затору" [32], шкільництво та наука перебували переважно у руках польських чиновників. Чисельно домінуючи та переживаючи хвилю національного відродження, українське населення Східної Галичини кінця XIX – початку XX ст. все ж не змогло зайняти панівну роль у політичному житті коронного краю [12, с. 296]. Така ситуація отримала варіанти розвитку лише після подій "Листопадового чину" 1918 р., коли на землях Східної Галичини виникла українська держава. Вже 13 листопада 1918 р. ("Тимчасовий основний закон про державну самостійність українських земель бувшої айстро-угорської монархії, ухвалений Українською Національною Радою на засіданню 13 падолиста 1918 р.") це державне утворення отримало назву "Західна-Українська Народня Республіка" (ЗУНР) [2, арк. 169-169 зв].

Увага дослідників згаданих подій переважно прикута до Львова – міста, яке, без сумніву, стало авансценою українсько-польського збройного конфлікту восени-взимку 1918–1919 р. Одначе вибір пропонованого концепту залишає поза увагою державотворчі процеси на периферії, розмиває можливості розгляду множинних виборів, які робили місцева еліта та поліетнічне населення. Концентрація уваги на львівських подіях частково ігнорує той факт, що обидві сторони конфлікту активно претендували на територію усієї Східної Галичини з її нафтовими родовищами, демографічними та земельними ресурсами. Особливо показовим у цьому плані видається Тернопілля (територія сучасної Тернопільської обл., за виключенням Кременецького, Шумського та північної частини Збаразького р-ну) – прикордонний край, який, фактично, стане ядром ЗУНР, оскільки українська влада в його південно-східній частині (нині територія Борщівського, Заліщицького, Чортківського та Гусятинського р-нів Тернопільської обл.) триматиметься найдовше: від листопада 1918 р. по липень 1919 р. [18, с. 58].

Аналіз джерела та літератури. Загалом початковий етап існування ЗУНР в українській історіографії неодноразово ставав об'єктом дослідження у працях М. Литвина, К. Науменка [39; 40], С. Макарчука [44], О. Павлишина [51], М. Гуцуляка [30], В. Голубка та В. Рутара [26]. Існування ЗУНР у контексті історії Тернопільщини вивчали Р. Матейко [45], М. Лазарович, Б. Лановик [37; 38], В. Окаринський [49; 50], І. Лісна [41]. Окремо наголосимо на пласті мемуарної літератури, спогадів учасників подій кінця 1918 р. на Тернопіллі, сюди зокрема, відносяться спогади вже згаданого, Р. Купчинського [35]. Серед польських істориків значну увагу щодо українського питання в Галичині виявили В. Побуг-Малиновський у своїй фундаментальній праці "Новітня політична історія Польщі" [12], П.-П. Журавський-Граєвський у монографічному дослідженні "Українська справа на Паризькій мирній конференції 1919 р." [18]. Також події 1918 р. на землях Східної Галичини досліджували М. Козловський [6], Я. Рубаха [13], Г. Лукомський [7], Л. Каня [5] та інші.

Постановка завдання. Аналіз становлення структур ЗУНР на Тернопільщині у листопаді – грудні 1918 р., дасть можливість спостерігати за державотворчими процесами у сільській місцевості та в одному з найбільших міст Галичини – Тарнополі. Такий вибір оптики для дослідження видається актуальним, оскільки фактор іноетнічного міста вважають однією з причин української поразки у боротьбі за Львів. Яскравим прикладом цієї точки зору можуть слугувати мемуари письменника, вояка легіону Українських січових стрільців (УСС) Р. Купчинського (1894–1976), який констатував сприйняття українськими військовими міста "як ворожого і чужорідного елементу"; окрім того, автор слушно говорив про відсутність в українців досвіду міських боїв [35, с. 50]. Беручи це до уваги, мусимо визнати, що пропонована розвідка не претендує на остаточність чи всеохопність, але покликана пробудити у читача низку питань, що виникатимуть під час розгляду реалій становлення і розбудови української державності в польсько-українсько-єврейському середовищі Східної Галичини, а зокрема Тернопілля.

Основний виклад матеріалу. Розпочнемо із дефініції на означення подій 1 листопада 1918 р. у Львові (Lembergu), які тернопільські історики Б. Лановик і М. Лазарович називають військовим переворотом [38]. Ярослав Дашкевич, у свою чергу, вважав, що у Львові та в інших містах Східної Галичини ніякого перевороту не відбулося, оскільки у жовтні 1918 р. Австро-Угорщина вже перебувала на стадії політичного колап-

© Руккас А., Гуменний С., 2020

су й напіврозпаду, тому оперування термінами на кшталт "військового перевороту", "повстання" є недостатньо виваженим. Більше того, ще 19 жовтня 1918 р. Українська Національна Рада (УНРада) проголосила українську державність, а 1 листопада, відповідно, відбулася передача влади українцям австрійською адміністрацією Львова – намісником графом Карлом Георгом Гуйном та фельдмаршалом Рудольфом Пфеффером [45, с. 65; 31, с. 357]. Таке висвітлення, на нашу думку, не заперечує факту збройних, хоч і безкровних дій української сторони. Українська генеральна команда (УГК), реорганізована з Центрального військового комітету (ЦВК) у складі Д. Вітовського, С. Горука, І. Цьокана, П. Бубела, Д. Паліїва та підлеглих їм вояків у ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. встановила українське панування над Львовом за умови просування до міста польської Ліквідаційної комісії (В. Вітос, І. Дашинський, А. Скарбек), що мала перебрати владу в австрійців [16, с. 286; 10, с. 1].

Наведемо також думку львівського історика К. Кондратюка про те, що з 19 жовтня українська влада вже мала ознаки законності, а тому не зазнавала опору з боку представників австрійської адміністрації та війська: "*«Переворотом»" назвала дії легальної української влади польська сторона. Цю дезорієнтуючу назву не без тенденційності підхопила польська історіографія й деякі романтизовані українські історики*" [34, с. 710-716].

Функціонування міфу про "останню лицарську війну" та фронт, що "пролягав через подружнє ложе" під час листопадових боїв за Львів (3-21 листопада 1918 р.) є радше елементом несприйняття суспільством нових політичних реалій, спробою показати інакшість, особливість цього епізоду війни [43, с. 123-138]. Не зайвим буде згадати про роль, яку відігравала боротьба за Львів у польській ідеології 1920–1940-х рр. поряд із міфологізацією образу "львівських орлят". Окрім того, у джерелах трапляються свідчення про поодинокі випадки, які важко узгодити з образом "лицарської війни" [5, с. 299]. До прикладу, офіцери-українці на Замарстинові (район м. Львів), змушували полонених польських жовнірів нюхати землю, запитуючи про її приналежність. Якщо солдат відповідав, що земля українська, то його питали – для чого ж поляки воюють за неї, а коли відповідь була "польська", то він зазнавав побиття [8, с. 80]. Польська сторона, у свою чергу, практикувала тортури над полоненими українцями, зокрема такі дані містить звіт українського командування від 7 листопада 1918 р. [1, арк. 2].

Наприкінці жовтня 1918 р. активні державотворчі процеси розгорталися і в Тарнополі (саме таку назву мало місто Тернопіль до 1944 р.) та інших населених пунктах Східної Галичини [41, с. 279]. Напередодні Листопадового зриву викладачі Тернопільської української гімназії А. Музичка (1886–1966, пізніше учасник комісії із розробки нового правопису української мови (1927 р.), викладач Одеського інституту народної освіти) та С. Сидоряк (1893 р. н., у 1922 р. – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти), дізнавшись про наказ УГК здійснити отримання влади від австрійської сторони в ніч на 1 листопада 1918 р., послали своїх учнів до навколишніх сіл Залужжя, Черниховці, Луб'янки, Тарасівка, Розношинці, Красносільці, Капустинці (сьогодні села Збаразького р-ну Тернопільської обл.) [48, с. 33-34]. Через цих осіб місцевим учителям, священикам та громадським активістам було передано листи із наказом про перебирання влади та надсилання збройних загонів до Збаража і Тарнополя [20, с. 54]. Ці заходи можна розглядати як превентивні, оскільки вірогідність польського опору або збройного втручання розміщених у містах австрійських військ залишалася великою. Про події передачі влади того вечора у листах до родини згадуватиме о. Василь Кузьма (1891–1963, походив із с. Романівка, нині Тернопільського р-ну): "*Ввечері 31-го жовтня 1918 р. комендант тарнопільського [*австрійського] *гарнізону покликав мене до себе і заявив, що отримав наказ зі Львова. Зробивши те, я скоро повідомив представників української тернопільської громади, які при допомозі 39 "ландштурмістів" українців [*резервістів]*, що знаходилися в місцевому гарнізоні, зайняли всі будинки, де містились різні державні і військові уряди і до всіх них призначили відповідних урядовців. Наступного дня ранком мешканці Тарнополя – українці зі сльозами радості, а поляки зі сльозами страху споглядали на українські прапори, що повівали на урядових будинках та майже всіх приватних українських домах. Через кілька днів з'явився в Тарнополі резервний поручник Василь Болюх, що обняв команду міста, а невдовзі отаман Никифор Гірняк став комендантом військової округи Тернопіль, а я окружним духівником*" [52, с. 1, 8].

Того ж вечора, 31 жовтня, старшина австро-угорського війська, сільський вчитель Г. Лучанко (1893–1983) привів до міста загони із с. Біла (нині у складі м. Тернополя), Черниховців (тепер Збаразького р-ну) та рідного йому с. Малашівців (сучасний Зборівський р-н), озброєні карабінами [42, с. 74]. Саме ці збройні сили без єдиного пострілу зайняли залізничну станцію ("двірець") Тарнополя на вулиці А. Голуховського (тепер Привокзальна площа, 1), розставивши там охоронні пости. Роззброєних військових та поліціантів польської і німецької національностей було тимчасово затримано [20, с. 54]. Також до міста увійшов озброєний загін із с. Курники (сучасний Тернопільський р-н) на чолі з відомим у майбутньому кооператором Збаразького повіту П. Баб'яком (1897–1982). Прибули військові відділи з Купчинців, Денисова (нині Козівський р-н) та Настасова (Тернопільський р-н). З цих загонів було організовано й вислано до Львова перші частини українського війська. Паралельно із цим, тернопільські студенти на чолі з А. Музичкою роззброїли жандармерію [20, с. 55; 42, с. 74].

Зранку 1 листопада у Тарнополі на ратуші (будинок до 1944 р., знаходився на розі вул. А. Голуховського (сучасної В. Чорновола) та вул. А. Міцкевича (тепер бульвару Т. Шевченка) актором С. Зубрицьким-Вінявою було піднято жовто-блакитний прапор [45, с. 77-78; 29, с. 111]. У навколишніх селах перебирання влади також відбувалося достатньо мирно і за широкої участі неповнолітніх, зокрема пластунів, гімназистів Тернопільської державної української гімназії, яка розміщувалася на вул. Середній стрілецькій, а нині Камінній [49, с. 102]. Близько півсотні гімназистів Тарнополя (віком 16–18 років) створили студентську сотню на чолі з І. Галущинським (1882–1944, брат першого отамана Українських січових стрільців (УСС) – М. Галущинського) [56]. Згадана сотня здійснювала охорону Державного військового секретаріату ЗУНР. Пізніше на її базі буде створено одну зі старшинських шкіл Української галицької армії (УГА) [53, с. 271].

Протягом кількох наступних днів ситуація у Тарнополі все ще залишалася хиткою. "*В суботу вечером 2 листопада*, – повідомляла газета повітового урядового комісаріату "Голос Поділля" (редактор – поет П. Карманський), яка почала виходити друком у Тарнополі 9 листопада 1918 р., – *роздалась від сторони двірця* [залізничного вокзалу] *гучна пальба: на місто впав переполох... До города увійшла збаражська дружина і займила його протягом кільканадцять хвиль... В неділю рано город проснувся з сим почуттєм, що він вже*

не той, який був ще вчора вечером. Перед усіма урядами стояли вже міліціонери і берегли народної власності [...]. *По полудні сього дня зайшов сумний випадок. На Смиковецькій вулиці досі невислідженний злочинець, при співучасти певного гуртка поляків застрілив українського міліціонера, що виконував свої службові обов'язки, із сього вив'язалась стрілянина, яка знов викликала в городі паніку. Холоднокровність команданта міста запобігла наслідкам цього злочину, і їй треба завдячити це, шо не дійшло до дальшого проливу крови...*" [36; 9, с. 67]. Сьогодні нам відоме ім'я першої жертви українсько-польського протистояння за Тарнополь, ним став доброволець-міліціонер Василь Ганусь із с. Добромірка на Збаражчині [27, с. 36–39].

У перші дні листопада хтось пострілом із гвинтівки пошкодив обличчя пам'ятнику поета Адама Міцкевича, що обурило польську спільноту міста. Щоб унеможливити ескалацію міжнаціонального конфлікту, повітовий комітет закликав поляків і представників інших національностей у місті – євреїв, німців, угорців – до лояльності. Польські діячі 2 листопада 1918 р. зробили заяву про визнання української влади у місті. Зокрема, радник Ю. Чернецький, від імені польської громади, звернувся до декана Тернопільського деканату греко-католицької церкви В. Громницького (1862–1938) з проханням про перемовини з українською стороною. 5 листопада 1918 р., після триденних переговорів, з поляками підписано угоду про порозуміння, за якою рішення працювати на українську владу поляком підтверджувалось навіть поданням руки представникові Повітового Комітету. Гарантувалося право польської громади на самоуправління, але, поряд із цим, угода містила заборону створення польської озброєної міліції, а польська мова визнавалася не обов'язковою в діяльності адміністрації Тарнополя [25; 36, с. 68]. Лояльність або ж нейтралітет демонстрували польські чиновники повітового рівня. До прикладу, наведемо звіт про перейняття українцями влади у Заліщиках (зараз районний центр Тернопільської обл.): "*Дня 3 с.м.* [цього місяця – листопад 1918 р.] *явилися наші українські делегати, др. Долинський і др. Маковей* [український письменник О. Маковей (1867–1925)] *у* […] *старости і зажадали передання їм власти. Польський староста, звиняючись, що не володіє українським язиком (се знаменне для бувших австро-польських відносин), відповів: що був вже на се приготований і складає в їх руки свій уряд*" [55, с. 3]. Цікаві спогади про події передачі влади українцям у Підгайцях (тепер Тернопільська обл.) містять мемуари В. Головінського, згідно з якими повітовий староста містечка звернувся до представників української сторони з наступною пропозицією: "*Панове, це* [влада] *вам належиться. Я з вами, бо мені відомо, що у Львові влада у ваших руках. Найкращий доказ моєї щирости: в касі маємо готівку, яку передаю вам і буду вам служити*" [24, с. 277].

Було вжито заходів для вилучення зброї у вояків вже неіснуючої австрійської армії. Українські військові групи на кордоні, в містечках Броди, Підволочиськ, Гусятин, Скала над Збручем, відповідно до наказу державного секретаря військових справ Д. Вітовського, зупиняли і роззброювали частини армії колишньої Австро-Угорщини та польські формування, що поверталися із Наддніпрянщини [27, с. 36-39; 15]. Особливо небезпечним для української влади в місті видався кінець листопада, коли поляки, захопивши Львів, намагалися розвинути наступ на Тарнополь ще й із боку Збруча, таким чином затискаючи місто у кільце. 22 листопада 1918 р. сформований за підтримки Антанти у Одесі загін Чеслава Рибінського (1872–1928, керівник Військового союзу поляків Одеського округу (Związek Wojskowych Polaków), чисельністю близько 700 вояків, спробував розвинути наступ з району Ягільниці (сучасний Чортківський р-н). Питання розгрому загону Рибінського набувало особливої ваги, оскільки 21 листопада 1918 р. до Тарнополя евакуювався уряд ЗУНР. Розуміючи небезпеку втрати Тарнополя як нової столиці і важливого транспортного вузла, Д. Вітовський організовує контрнаступ українців, у результаті якого польський загін було розбито в районі Микулинець (тепер Теребовлянський р-н Тернопільської обл.) [4; 7, с. 80-100].

Такий хиткий мир в околицях Тарнополя було б неможливо підтримати за умов опозиції єврейського населення. Уповноважені представники єврейської громади міста ще на початку листопада заявили про її повну лояльність до української влади. Подальші події, зокрема єврейський погром (21–24 листопада 1918 р. [18, с. 26; 11, с. 42]) у захопленому поляками Львові, спричинились до того, що у Тарнополі із 1200 добровольців був сформований "Жидівський пробойовий курінь" УГА на чолі з поручником австрійського піхотного полку С. Ляйнбергом (1891–1920, за іншою версією загинув у 1938). Тернопільські стрільці-євреї брали участь у боях із польськими військами біля Романового Села, Колодіївки, Скалата, Гусятина, Копичинців на Тернопільщині під час боїв влітку 1919 р. Після переходу УГА через р. Збруч, курінь брав участь у боях з більшовиками біля Проскурова, Бердичева, Вінниці, Фастова, а 28 липня 1919 р. першим увійшов до передмістя Києва – залізничної станції Святошин. В середині 1920 р. єврейський курінь було розформовано [54, с. 104-110].

Повертаючись до подій листопаду 1918 р. у Тарнополі, зауважимо, що важливим залишалося формування ефективної української адміністрації. Зосереджуючи увагу на "повітових урядах" у Тарнополі (повітовий комітет Національної ради), варто зазначити, що до них належав, зокрема, повітовий (староство, яке обійняв суддя О. Сальницький (Сальвицький)) та міський комісаріати. Секретарем повітового секретаріату став І. Брикович, комісаріат пошти очолив О. Котецький, дирекцію округу державного скарбу – І. Топольницький, податковий комісаріат – В. Коморовський (контролер – Д. Огар), президентом окружного суду став доктор права М. Козицький, віце-президентом – доктор права К. Онишкевич. Було створено ліквідаційну комісію (І. Боднар, Я. Миколайчук та О. Солтис), що мала встановити нову приналежність державних установ і майна [21, с. 84-85].

До повітового комісаріату належали комісари названих підрозділів, комендант міста та шість вибраних членів. Комісаром Тарнополя та головою Тарнопільської повітової національної ради призначено професора гімназії С. Сидоряка. Отже, твердження М. Лазаровича про те, що цю посаду обіймав П. Карманський [22, с. 13-15, 84; 46, с. 36], потребує додаткового вивчення. Також існує версія, згідно з якою П. Карманський самостійно зрікся керівництва повітовим комітетом, аби вже 29 грудня 1918 р. увійти до складу Української національної ради [33].

Комендант військової округи Тернопіль Никифор Гірняк залишив у спогадах наступні дані про керівників силового блоку адміністративного апарату ЗУНР на Тернопільщині: "*З військових установ були: 1. Команда міста й повіту – комендант, поручник Василь Болюх. 2. Повітова команда жандармерії – комендант, поручник Микола Алиськевич. 3. Команда залізничного двірця – спершу четар Антін Дудар, потім четар Ізидор Громницький. 4. Команда міліції – комендант, хорунжий Володимир Лисий. 5. Окружний військовий суд, єдина військова установа, яка діяла на цілу округу. Началь-*

ником був сотник суддя Володимир Брикович, суддями: сотник Теофіль Костецький і Богдан Рипнійський, поручник Віктор Цебровський і Роман Слюзар та ще два Жиди, що їх імен не тямлю. Прокуратором був четар УСС Степан Чумак". Відомо також, що 18 листопада 1918 р. у Тарнополі в церкві Різдва Хрестового (одна з найстаріших церков міста, збудована у 1602–1608 рр.) відбулася урочиста присяга представників Тернопільської військової округи. Присягу приймав парох міста о. В. Громницький, а проповідь виголосив о. Сембай [22, с. 186].

Територія усієї ЗУНР була поділена на 3 військові області з центрами у містах Львові, Станіславові, Тарнополі. На території Тернопільщини розмістилися наступні військові округи: Тарнопольський, Золочівський, Бережанський і Чортківський. Одним із перших питань, з якими зіткнулася новопостала українська адміністрація, залишалося розміщення багатонаціональних військових частин на Тернопіллі. Вже 3 листопада 1918 р. українські старшини Теребовлі В Шкварок (Шкварко, старшина 18-ї Тернопільської бригади УГА), Р. Цегельський, В. Тричук провели переговори з чеським командуванням піхотної дивізії і досягли угоди щодо їх евакуації з території Східної Галичини [30, с. 379; 47].

Адміністративні зміни відбувалися і поза Тарнополем. На території сучасних Тернопільської області, частини Львівської та Івано-Франківської областей було створено 19 повітів із центрами в містах: Бережани, Бібрка, Борщів, Броди, Бучач, Гусятин, Заліщики, Збараж, Зборів, Золочів, Кам'янка-Струмилова (нині Кам'янка-Бузька), Перемишляни, Підгайці, Радехів, Рогатин, Скалат, Теребовля, Тарнополь, Чортків. Територія повітів зберігалася від адміністративного поділу Австро-Угорщини без змін. Головою Повітової Національної Ради у Чорткові став О. Капустинський (згодом М. Мельник), Козові – Ф. Коковський, Теребовлі – о. С. Мохнацький. У Тернополі, Теребовлі, Чорткові, Бучачі, Бережанах почали створюватись підрозділи жандармерії, також у Гусятині, Чорткові і Тарнополі діяли національні підрозділи єврейської ("жидівської") та польської міліції [23, с. 185-194]. У грудні 1918 р. відбувся перший випуск новоствореної школи жандармерії, що налічував близько 1200 випускників, які одразу направлялися на службу в повіти [28, с. 40].

Судово-прокурорська система будувалася за австрійським зразком. Судовими органами ЗУНР ставали повітові, окружні суди та вищий суд. У законі "Про тимчасову організацію судів і судової влади" від 21 листопада 1918 р. параграфом №10 повідомлялося, що найвищою судовою інстанцією має бути, регульований окремим законом, Найвищий суд у Львові. Розпорядженням Державного секретаріату юстиції на території ЗУНР передбачалося утворити 12 судових округів, які поділялися на 130 судових повітів. Серед них на Тернопіллі містилися: Бережанський (9 судових повітів), Золочівський (11 судових повітів), Тернопільський (8 судових повітів), Чортківський (8 судових повітів) [41, с. 43]. Також із цього документу можемо запозичити відомості про національний склад населення по судових округах. У Бережанському судовому окрузі, загальна кількість жителів якого налічувала 418538 особи, 66% населення було українцями, 23% поляками, а 10% – євреями. У Золочівському судовому окрузі (472787 осіб) 63,7% становили українці, а 28,5% і 12,8% – відповідно поляки та євреї. Співвідношення національностей у Тернопільському судовому окрузі становило: 54% українців; 34,3% поляків та 11,7% євреїв при загальній чисельності населення – 364355 осіб, в той час як у Чортківському судовому окрузі мешкало 385950 осіб, 65% із яких становили українці, а 23,3% і 11,7% – поляки та євреї відповідно [3, арк. 20-21].

Для інформування місцевого населення, зокрема і про рішення уряду ЗУНР, який перебував у Тарнополі до 2 січня 1919 р. (розміщувався у міській ратуші, будинках української та польської гімназії по вул. Конарського (тепер загальноосвітня школа №4 м. Тернополя, вул. Грушевського, 2), готелі "Подільський" (бульвар Т. Шевченка, 23), зазнає розширення мережа урядових газет, що виходили друком у повітових центрах Тернопільщини. З'являються нові часописи у Бережанах – "Бережанський вісник" (районний орган Національної ради), у Збаражі – "Збаразьке слово" (орган Державного секретаріату, що виходив із 4 лютого по 24 березня 1919 р.); у Чорткові – "Чортківський Вісник" та Борщові – "Борщівський голос" [9, с. 69].

Отримані в процесі роботи над статтею фактичні дані дозволяють стверджувати, що територія сучасного Тернопілля являла собою відносно стабільний ареал західноукраїнської державності, оскільки в південно-східній його частині влада ЗУНР існувала найдовше. На території Борщівського та Заліщицького повітів адміністрація ЗУНР де-факто існувала від листопада 1918 р. до липня 1919 р. Найдовше – до 18 липня 1919 р. – українська влада існувала в містечках Гусятин та Скала над Збручем, с. Кудринці Борщівського повіту, де 2-й та 3-й корпуси УГА здійснювали переправу через р. Збруч [19, с. 500]. Така тривала можливість для функціонування державних структур, роблячи поправку на військову ситуацію, дозволяла організувати достатньо ефективну управлінську систему. Поряд із цим, існували приклади малоефективної організації влади на повітовому рівні, як це мало місце у Скалаті (сучасний Підволочиський р-н Тернопільської обл.), де вдалося приступити до формування місцевих органів влади лише через приїзд до міста М. Новаковського за дорученням Державного секретаріату ЗУНР [28, с. 37-44].

Зі втратою Львова ЗУНР опинилася у складному економічному становищі, що підсилювалося зовнішньополітичною ізоляцією, організованою польською стороною. З відома Державного секретаріату, в умовах воєнної розрухи, що насувалася, було введено державну монополію на продаж зерна, картоплі, худоби, шкіри, цукру, сірників, тютюнових виробів і соди. Ці заходи виявилися достатньо ефективними, проте мали тимчасовий ефект, оскільки бойові дії в районі Дрогобицького нафтового басейну спричинили активізацію спекулянтів та зростання цін [17, с. 44-45]. Катастрофічно не вистачало фабричних виробів, зокрема тканини ("мануфактури"), шкіри, взуття, будматеріалів та гасу. Проте наприкінці 1918 р. були й окремі позитивні зміни, серед яких – введення 8-годинного робочого дня, права на вільне використання державних пасовищ та лісів. Важливим також залишався той факт, що українській адміністрації вдалося забезпечити відносний соціальний та міжнаціональний спокій на територіях, віддалених від лінії фронту.

22–23 грудня 1918 р. у Бережанському замку (м. Бережани сучасної Тернопільської обл.), де розмістилася Начальна команда УГА, відбулася нарада за участю президента ЗУНР Є. Петрушевича (1863–1940), полковника Д. Вітовського і вищого старшинського складу, що прибули з Тарнополя. Через малу кількість боєздатних військ і нестачу озброєння було прийнято рішення про обмеження дій наступом з півдня на Львів із одночасним ударом по залізниці на Перемишль. Активний наступ на Львів у грудні 1918 р. – січні 1919 р. та Вовчухівська операція (16–23 лютого 1919 р.), за умови втручання Антанти (місія генерала Бартелемі вимагала

від командування УГА припинити наступ, укласти перемир'я з польською стороною), технічної та чисельної переваги противника (особливо по прибуттю до Галичини армії Ю. Галлера, створеної Антантою для боротьби з більшовиками) виснажили УГА, що спричинило до перенесення бойових дій безпосередньо на територію Тернопільщини [14, с. 254-263, 266-267].

Висновки. Переходячи до висновків, зауважимо – восени-взимку 1918 р. на території Тернопільщини відбувалися події, що вписувалися у контекст спроби творення української держави у Східній Галичині. Зважаючи на те, що центр зародження Західно-Української народної республіки (ЗУНР) містився у м. Львів, сучасна українська та польська історіографія присвячує порівняно мало уваги державотворчим процесам у провінціях новопосталого державного організму. Така постановка дослідження невиправдано звужує розгляд "Листопадового зриву" та формування адміністративної, військової і судової владної вертикалі ЗУНР, нав'язуючи східногалицьким подіям листопада 1918 р. узагальнений "львівський сценарій". Оперте на вагому джерельну та історіографічну базу дослідження переходу влади до рук української сторони в м. Тарнополі дозволяє виокремити кілька характерних рис. Основною суспільною силою, що спричинилася до мирної передачі влади австрійською стороною у м. Тарнополь була учнівська та студентська молодь, керована місцевою освітньою і духовною інтелігенцією. Цей елемент стане ядром формування української та єврейської міліції, військової самооборони у Тарнополі, Збаражі, Чорткові, Бережанах. Тобто, на відміну від львівських подій 31 жовтня – 1 листопада 1918 р., відсоток кадрових військових, осіб із досвідом перебування на фронті, задіяних у перебиранні влади, був незначним. Цікавим видається і факт проникнення сільської молоді у складі організованих озброєних груп до повітових центрів із метою забезпечення громадського правопорядку та підсилення міського українського елементу. Поряд із цим, львівські події, зокрема погром польськими військами єврейського населення міста (кінець листопаду 1918 р.), що зберігало нейтралітет під час польсько-українського протиборства, вплинув на єврейські громади Тарнополя, Гусятина, Чорткова, які зайняли переважно проукраїнську позицію. Також, за посередництва духівництва, у Тарнополі вдалося здійснити польсько-українські мирні перемовини (5 листопада 1918 р.). Дефіцит кваліфікованих управлінських кадрів створював можливості для залучення осіб польської національності, із досвідом державної служби в Австро-Угорщині, до місцевого адміністративного апарату ЗУНР у Тарнополі, Підгайцях, Заліщиках.

Становлення державних структур ЗУНР на Тернопіллі також відрізнялося від аналогічних процесів у Львові тим, що актив місцевої української інтелігенції було залучено перш за все до формування адміністративного апарату різних рівнів, за виключенням урядового (означена ситуація була змінена внаслідок залучення представників Тернопільщини до Української національної ради у грудні 1918 р.). Це дозволило, в умовах обмеженої соціальної вибірки української інтелігенції (яка переважно складалася з педагогічних кадрів та духовенства), налагодити порівняно ефективне функціонування периферійних владних структур на рівні міста, повітів і старостів. Було сформовано судову систему, реформа якої, проте, так і не завершилася через активні бойові дії та кадровий голод. Особливої соціальної напруги завдавала постійна воєнна загроза, що нависала над Тернопіллям – як із боку відновленої Польської держави, так і внаслідок анексії Румунією Північної Буковини: 22 листопада 1918 р. інспірований Румунією Генеральний конгрес оголосив приєднання Буковини до цієї країни. Таким чином, р. Дністер стала кордоном, який треба було охороняти перед загрозою можливої інтервенції Румунії [18;39].

Беручи до уваги вищенаведені тези, можемо дійти висновку про те, що для утворення і розбудови адміністративних структур ЗУНР на території Тернопільщини були притаманні як загальні для усієї держави явища, так і характерні місцеві особливості. Подальше дослідження цього питання, дозволить сформувати цілісну картину історичних подій, що відбувалися у другій половині 1918 р. на землях Східної Галичини, ширше поглянути на складні процеси українсько-польсько-єврейських відносин на особистому, локальному, міжнаціональному рівнях. Все ще недостатньо дослідженими залишаються питання зародження, легітимізації і функціонування української влади в малих населених пунктах Східної Галичини, у зв'язку з чим вважаємо актуальними подальші студії із вивчення пропонованої тематики.

Список використаних джерел:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України(ЦДАВО України), ф. 2188, оп. 4, спр. 16, арк. 2.
2. ЦДАВО України, ф. 3505, оп. 1, спр. 35, арк. 169-169 зв.
3. Центральний державний історичний архів у м. Львові (ЦДІАЛ), ф. 581. оп. 1. спр. 96. арк. 20-21.
4. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), I. 400.2322/5. Mjr. dypl. Tadeusz Zakrzewski, Związek Wojskowych Polaków Okręgu Odeskiego i formowanie kompanii polskich w Odessie.
5. Kania L. Ochrona porządku prawnego i bezpieczeństwa publicznego podczas obrony Lwowa (listopad 1918 – marzec 1919) / L. Kania // Studia Lubuskie: prace Instytutu Prawa i Administracji PWSZ w Sulechowie. – 2006. – Nr. 2. – S. 293-310.
6. Kozlowski M. Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwow i Galicje Wschodnia 1918–1919 / M. Kozlowski. – Kraków : Znak, 1990. – 311 s.
7. Łukomski G. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. Działania bojowe. Kalendarium, t. 1 (1 stycznia 1919 – 29 lutego 1920 r.) / G. Łukomski, B. Polak, M. Wrzosek. – Koszalin : Wyższa Szkoła Inżynierska w Koszalinie, 1990. – S. 80-100.
8. Mączyński C. Bojelwowskie (1-24 listopada 1918 roku). T. 2. / C. Mączyński. – Warszawa : nakł. SpółkiWyd. Rzeczpospolita, 1921. – 279 s.
9. Misiło E. Prasa Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej: zarys bibliograficzny / E. Misiło // Kwartalnik Historii Prasy Polskiej. – 1987. – 26/2. – S. 53-76.
10. Monitor Polski. – 2 listopada 1918 r. – Nr. 191. – S. 1.
11. Piotrowski T. Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in Second Republic, 1918-1947 / T. Piotrowski. – Jefferson : McFarland & Company, Inc., 1990. – 451 p.
12. Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski. T. 2: 1914–1939 / W. Pobóg-Malinowski. – Gdańsk : Graf, 1990. – 435 s.
13. Rubacha J. Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918–1919 / J. Rubacha // Przegląd Wschodnioeuropejski. – 2012. – №3. – S. 171-189.
14. Sprawy polskie na Konferencji Pokojowej w Paryzu w 1919 r. : dokumenty i materialy. T. 3 / Red. R. Bierzanek, J. Kukulka. – Warszawa : Panstwowe Wydawn. Naukowe, 1968. – 399 S.
15. WojewódzkaBibliotekaPublicznaim. HieronimaŁopacińskiego w Lublinie. Присяга українських військ Західно Української Народної Республіки. 13 листопада 1918 р. Sugn. IA5f (47)T.
16. Wrzosek M. Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918-1921 / M. Wrzosek. – Białystok : Dział Wydawn. Filii UW w Białymstoku, 1988. – 686 S.
17. Zaks Z. Walka dyplomatyczna o naftę wschódniogalicyjską 1918–1923 / Z. Zaks // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materialny. – 1969. – T. IV. – S. 44-45.
18. Żurawski P. P. Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919 / P. P. Żurawski. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe Semper, 2017. – 179 s.
19. Брицький П. Буковинець генерал Антін Кравс у боротьбі за українську державність / П. Брицький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – 18. – С. 496-506.
20. Гамуляк В. Тернопіль у боротьбі за державність / В. Гамуляк // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима еміґрантів / За ред. Б. Проника. – Тернопіль : [б. в.], 1992. – С. 52-64.
21. Гамуляк В. Тернопіль у боротьбі за державність / В. Гамуляк // Шляхами золотого Поділля: Тернопільщина і Скалатщина. Регіональний історично-мемуарний збірник. Т. III / За ред. Р. Миколаєвича та ін. – Філадельфія ; Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто : [б. в.], 1983. – С. 80-97.
22. Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи / Н. Гірняк // Літопис Червоної Калини. – 1938. – Ч. 9. – С. 13-15, 84, 186.
23. Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи / Н. Гірняк // Шляхами Золотого Поділля: Реґіональний історич-

но-мемуарний збірник. Тернопільщини. Т. 1 / За ред. С. Конрада. – Філадельфія : Вид. комітету Тернопільщини, 1983. – С. 185-194.

24. Головінський В. Листопадові дні в Підгайцях / В. Головінський // Підгаєцька земля. Історично мемуарний збірник / За ред. В. Колодчина. – Нью-Йорк : Головний комітет підгайчан, 1980. – С. 277.

25. Голос Поділля. – 1918. – Ч. 5(1-2). – С. 1, 3.

26. Голубко В., Рутар В. "Лицарська легенда" листопадових 1918 р. боїв за Львів / В. Голубко, В. Рутар // Військово-науковий вісник. – 2013. – Вип. 19. – С. 24-41.

27. Гуцал П. Листопадовий чин у Тернополі / П. Гуцал // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції "Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до – сьогодення)". –Тернопіль: Вектор, 2017. – 212 с.

28. Гуцал П. Рада Державних Секретарів Західноукраїнської Народної Республіки у Тернополі (листопад – грудень 1918 року) / П. Гуцал // Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – 2006. – Вип. 3. – С. 37-44.

29. Гуцал П. Тернопіль у період ЗУНР (1918-1919) / П. Гуцал // Тернопіль. Історичні нариси. – Тернопіль: Джура, 2016. – 191 с.

30. Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на Західних Землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету виконавців Листопадового Чину. Репринт. вид. / М. Гуцуляк. – Київ: Либідь, 1993. – 406 с.

31. Дашкевич Я. ЗУНР: позитивний і негативний досвід / Я. Дашкевич // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2000. – Вип. 6. – С. 355-360.

32. Ісаєвич Я. Королівство Ґаліції і Лодомерії / Я. Ісаєвич // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон – Кю / За ред. В. Смолія. – Київ: Наукова думка, 2008. – С. 172.

33. Карманський П. З Києва / П. Карманський // Український голос. Тарнопіль, 1919. – Ч. 13.

34. Кондратюк К. Дискусійні питання історії ЗУНР / К. Кондратюк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – №18. – С. 710-716.

35. Купчинський Р. За рідну землю (зі спогадів Визвольної Війни). Календар Українського Народного Союзу на 1929 рік / Р. Купчинський. – Джерзі Сіті: [б .в.], 1928. – С. 50.

36. Курдидик А. Пам'ятаю Тернопіль 1918–1919 років / А. Курдидик // Альманах Українського Народного Союзу на рік 1996. – 1996. – Річник 86-ий. – С. 62-71.

37. Лазарович, М. Активні діячі ЗУНР на Тернопільщині / М. Лазарович // Незалежний культурологічний часопис "Ї". – 2010. – Ч. 63. – С. 78-90.

38. Лановик Б., Лазарович М. Історія України. Навч. Посібник / Б. Лановик, М. Лазарович. – Київ: Знання-Прес, 2006. – 733 с.

39. Литвин М.; Науменко К. Історія ЗУНР / М. Литвин, К. Науменко. – Львів: ОЛІР, 1995. – 368 с.

40. Литвин М. Українсько-польська війна 1918-1919 рр. / М. Литвин. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1998. – 488 с.

41. Лісна І. Становлення української державності в Галичині (1918-1923 рр.) / І. Лісна. – Тернопіль: [б. в.], 2001. – 92 с.

42. Лучанко Г. Тернопільці обороняють Київ (Спомин) / Г. Лучанко // Тернопіль: погляд крізь століття. Історія міста очима еміґрантів / За ред. Б. Мельничука, Б. Проника. – Тернопіль: [б. в.], 1992. – С. 74.

43. Мазуренко В. Остання лицарська війна в Європі / В. Мазуренко //Військово-історичний альманах. – 2007. – Ч. 1. – С. 123-138.

44. Макарчук С. Українська Республіка галичан. Нариси про ЗУНР / С. Макарчук. – Львів: Світ, 1997. – 192 с.

45. Матейко Р. Галицькі лицарі волі. Українські визвольні змагання на Тернопільщині 1900-1920 років у контексті історії України / Р. Матейко. – Тернопіль: Принтер-інформ, 2002. – 151 с.

46. Микитюк Д. Запільні органи правопорядку ЗО УНР / Д. Микитюк // Українська Галицька Армія: у 40-річчя її участи у визвольних змаганнях в 1918-1920 рр.: Матеріяли до історії. Т. II / Д. Микитюк. – Вінніпег: [б. в.], 1960. – С. 31-44.

47. Монолатій І. До питання про характер (не)революційного руху в Східній Галичині в 1918 р. [Електронний ресурс] / І. Монолатій // Історична правда. – Режим доступу: http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2537.

48. Назар М. Андрій Музичка – вчений і патріот / М. Назар // Реабілітовані історією: Книга Пам'яті Збаразького району / За ред. А. Вихруща. – Тернопіль: Збруч, 2006. – С. 33-34.

49. Окаринський В. "Українські орлята": Участь молоді і дітей у збройній боротьбі за незалежність Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) / В. Окаринський // Україна-Європа-Світ: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. – 2009. – Вип. 2. – С. 99-106.

50. Окаринський В. Тернопіль: місто, люди, історія (від давнини до 1991 року) / В. Окаринський. – Тернопіль: [б. в.], 2017. – 512 с.

51. Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР в повітах Галичини (листопад–грудень 1918 року) / О. Павлишин // Україна модерна. – 1999. – Ч. 2-3. – С. 132-193.

52. Подільське слово (Газета Тернопільської районної ради і Тернопільської районної державної адміністрації). – 2013. – №45 (5043). – С. 1, 8.

53. Старшинська школа Звідомного полку Г.А. // УГА: Матеріали до історії. Т. 4. – Вінніпег: [б. в.], 1968. – С. 271.

54. Стецишин О. Ландскнехти Галицької армії / О. Стецишин. – Львів: Часопис, 2012. – 480 с.

55. Цілий край з нами. Заліщики // Українське Слово. – 1918, 29 листопада. – Ч. 262. – С. 3.

56. Юзич Ю. Проти "Орлят". Українські діти-герої Листопадового чину. [Електронний ресурс] / Ю. Юзич // Режим доступу: http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/11/1/153194/.

References:

1. Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine, fund 2188, list 4, file 16, sheet 2.

2. Central State Archive of the Supreme Power and Administration of Ukraine, fund 3505, list 1, file 35, sheets 169-169reverse. [*In Ukrainian*]

3. Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv, fund 581, list 1, file 96, sheets 20-21. [*In Ukrainian*]

4. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), I. 400.2322/5. Mjr. dypl. Tadeusz Zakrzewski, Związek Wojskowych Polaków Okręgu Odeskiego i formowanie kompanii polskich w Odessie. [*In Polish*]

5. Kania, L. (2006). Ochrona porządku prawnego i bezpieczeństwa publicznego podczas obrony Lwowa (listopad 1918 – marzec 1919). *Studia Lubuskie: prace Instytutu Prawa i Administracji PWSZ w Sulechowie, 2,* 293-310. [*In Polish*]

6. Kozlowski M. (1990). *Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwow i Galicje Wschodnia 1918-1919*. Kraków: Znak. [*In Polish*]

7. Łukomski, G. & Polak, B. & Wrzosek M. (1990). *Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. Działania bojowe. Kalendarium, t. 1 (1 stycznia 1919 – 29 lutego 1920 r.).* Koszalin: Wyższa Szkoła Inżynierska w Koszalinie. [*In Polish*]

8. Mączyński, C. (1921). *Bojelwowskie (1-24 listopada 1918 roku). T. 2.* Warszawa: nakł. Spółki Wyd. Rzeczpospolita. [*In Polish*]

9. Misiło, E. (1987). Prasa Zachodnio-Ukraińskiej Republiki Ludowej: zarys bibliograficzny. *Kwartalnik Historii Prasy Polskiej, 26/2,* 53-76. [*In Polish*]

10. *Monitor Polski*. (1918, November 2). Nr. 191. S. 1. [*In Polish*]

11. Piotrowski, T. (1990). *Poland's Holocaust: Ethnic Strife, Collaboration with Occupying Forces and Genocide in Second Republic, 1918-1947*. Jefferson, NC: McFarland & Company, Inc.

12. Pobóg-Malinowski, W. (1990). *Najnowsza historia polityczna Polski. T. 2: 1914-1939*. Gdańsk: Graf. [*In Polish*]

13. Rubacha, J. (2012). Konflikt polsko-ukraiński o Galicję Wschodnią w latach 1918-1919. *Przegląd Wschodnioeuropejski, 3,* 171-189. [*In Polish*]

14. Bierzanek, R. & Kukulka, J. (Red.). (1968). *Sprawy polskie na Konferencji Pokojowej w Paryzu w 1919 r.: dokumenty i materialy. T. 3.* Warszawa: Panstwowe Wydawn. Naukowe. [*In Polish*]

15. Oath of Ukrainian Troops of the Western Ukrainian People's Republic. (1918, November 13). *Wojewódzka Biblioteka Publiczna im. Hieronima Łopacińskiego w Lublinie*, Sugn. IA5f (47) T. [*In Polish*]

16. Wrzosek, M. (1988). *Wojsko Polskie i operacje wojenne lat 1918-1921*. Białystok: Dział Wydawn. Filii UW w Białymstoku. [*In Polish*]

17. Zaks, Z. (1969). Walka dyplomatyczna o naftę wschódniogalicyjską 1918-1923. *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materialy, 4,* 44-45. [*In Polish*]

18. Żurawski, P. (2017). *Sprawa ukraińska na konferencji pokojowej w Paryżu w roku 1919*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper. [*In Polish*]

19. Brytskyi, P. (2009). Bukovynian General AntinKravs in the Struggle for Ukrainian Statehood. *Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood, 18*, 496-506. [*In Ukrainian*]

20. Hamuliak, V. (1992). Ternopil in the Struggle for Statehood. In B. Melnychuk, B. Pronyk (Eds.), Ternopil: A View through the Ages. History of the City through the Eyes of Emigrants. Ternopil: [s. n.]. Pp. 52-64. [*In Ukrainian*]

21. Hamuliak, V. (1983). Ternopil in the Struggle for Statehood. In R. Mykolaievych et al. (Eds.), *On the Ways of the Golden Podillya: Ternopil and Skalat Regions. Regional Historical and Memoir Collection. Vol. 3*. Philadelphia: [s. n.]. Pp. 80-97. [*In Ukrainian*]

22. Hirniak, N. (1938).At the Head of Ternopil Military District during 48 days.*Chronicle of Red Kalyna, 9*, 13-15. [*In Ukrainian*]

23. Hirniak, N. (1983). At the Head of Ternopil Military District during 48 days. In S. Konrad (Ed.), *On the Ways of the Golden Podillya. Regional Historical and Memoir Collection of Ternopil Region. Vol. 1.* Philadelphia: Committee of Ternopil Region Publishing. Pp. 185-194. [*In Ukrainian*]

24. Holovinskyi, V. (1980). November days in Pidhaitsi. Pidhaitsi Region. In V. Kolodchyn (Ed.), *Historical and Memoir Collection. Pidhaitsi Region*. New York: Chief Committee of Pidhaitsi People. P. 277. [*In Ukrainian*]

25. *Voice of Podillia*. (1918). Part 5 (1-2). [*In Ukrainian*]

26. Holubko, V. &Rutar, V. (2013). "Knights Legend" of November 1918 Battles for Lviv.*Military Scientific Bulletin, 19*, 24-41. [*In Ukrainian*]

27. Hutsal, P. (2017). November Revolt in Ternopil. In *Proceedings of the 3rd International Scientific and Practical Conference "Ternopil and Ternopil region in the History and Culture of Ukraine and the World (from Ancient Times to the Present)"*. Ternopil: Vector. [In Ukrainian]

28. Hutsal, P. (2006). Council of State Secretaries of the Western Ukrainian People's Republic in Ternopil (November – December 1918). *Scientific Issues Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University. Series: History, 3,* 37-44. [*In Ukrainian*]

29. Hutsal, P. (2016). Ternopil during the Period of Western Ukrainian People's Republic (1918-1919). In U. Guglevych-Vanchura (Ed.), *Ternopil: Historical Scetches*. Ternopil: Dzhura. [*In Ukrainian*]

30. Hutsuliak, M. (1993). *First November of 1918 in the Western lands of Ukraine with Memoirs and Biographies of Members of the Committee of Performers of the November Revolt*. Kyiv: Lybid. [*In Ukrainian*]

31. Dashkevych, Ya. (2000). Western Ukrainian People's Republic: Positive and Negative Experience. *Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood, 6*, 355-360. [*In Ukrainian*]
32. Isaievych, Ya. (2008). Kingdom of Galicia and Lodomeria. In V. Smolii (Ed.), *Encyclopedia of History of Ukraine. Vol. 5.*Kyiv: Scientific Thought. P. 172. [*In Ukrainian*]
33. Karmanskyi, P. (1919). From Kyiv. *Ukrainian Voice. Tarnopil, 13.* [*In Ukrainian*]
34. Kondratiuk, K. (2009). Controversial Issues of the History of Western Ukrainian People's Republic. *Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood, 18,* 710-716. [*In Ukrainian*]
35. Kupchynskyi, R. (1928). *For the Native Land (from the Memories of the Liberation War). Calendar of the Ukrainian People's Union for 1929*. Jersey City, NJ: [s. n.]. [*In Ukrainian*]
36. Kurdydyk A. (1996). I Remember Ternopil of 1918-1919. *Almanac of the Ukrainian People's Union, 86,* 62-71. [*In Ukrainian*]
37. Lazarovych, M. (2010). Active Figures of the Western Ukrainian People's Republic in the Ternopil Region. *Independent Cultural Journal "Yi", 63,* 78-90. [*In Ukrainian*]
38. Lanovyk, B. &Lazarovych, M. (2006). *History of Ukraine: Handbook*. Kyiv: Knowledge-Press. [*In Ukrainian*]
39. Lytvyn, M. &Naumenko, K. (1995). History of the Western Ukrainian People's Republic. Lviv: OLIR. [*In Ukrainian*]
40. Lytvyn, M. (1998). *The Ukrainian-Polish War of 1918-1919*. Lviv: Institute for Ukrainian Studies. [*In Ukrainian*]
41. Lisna, I. (2001). *The Formation of Ukrainian Statehood in Galicia (1918-1923)*. Ternopil: [s. n.]. [*In Ukrainian*]
42. Luchanko, H. (1992). Ternopil Citizens Guard Kyiv (Memory). In B. Melnychuk, B. Pronyk (Eds.), *Ternopil: A View through the Ages. History of the City through the Eyes of Emigrants*. Ternopil: [s.n.]. P. 74. [*In Ukrainian*]
43. Mazurenko, V. (2007). The Last Knight War in Europe. *Military Historical Bulletin, 1*, 123-138. [*In Ukrainian*]
44. Makarchuk, S. (1997). Ukrainian Republic of Galicians. Essays on the Western Ukrainian People's Republic. Lviv: World. [*In Ukrainian*]
45. Mateiko, R. (2002). *Galician Knights of Will. Ukrainian Liberation Struggle in the Ternopil Region of 1900-1920 in the Context of the History of Ukraine*. Ternopil: Printer-Inform. [*In Ukrainian*]
46. Mykytiuk, D. (1960). Underground Law Enforcement Agencies of the Western Ukrainian Region of the Ukrainian People's Republic. In D. Mykytiuk, *Ukrainian Galician Army: on the Occasion of the 40th Anniversary of Her Participation in the Liberation Struggle of 1918-1920. Historical Materials*. Winnipeg: [s. n.]. [*In Ukrainian*]
47. Monolatii, I. (n. d.). On the Nature of (Un)Revolutionary Movement in Eastern Galicia in 1918. *Historians.* http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/2537. [*In Ukrainian*]
48. Nazar, M. (2006). Andrii Muzychka: A Scientist and Patriot. In A. Vykhrushch (Ed.), *Rehabilitated by History: The Book of Memory of the Zbarazh District*. Ternopil: Zbruch. Pp. 33-34. [*In Ukrainian*]
49. Okarynskyi, V. (2009). "Ukrainian Eaglets": Participation of Youth and Children in the Armed Struggle for independence of the Western Ukrainian People's Republic. *Ukraine-Europe-World. The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations, 2,* 99-106. [*In Ukrainian*]
50. Okarynskyi, V. (2017). *Ternopil: City, People, History (from Ancient Times to 1991)*. Ternopil: [s. n.]. [*In Ukrainian*]
51. Pavlyshyn, O. (1999). Organization of Civil Authority of the Western Ukrainian People's Republic in the Counties of Galicia (November – December 1918). *Modern Ukraine,2-3,* 132-193. [*In Ukrainian*]
52. *Word of Podillia (Newspaper of Ternopil District Council and Ternopil District State Administration)*. (2013). №45(5043). [*In Ukrainian*]
53. Sergeant School of the Undersecretary's Regiment of Galician Army. (1968). In *Ukrainian Galician Army: Historical Materials. Vol. 4.* Winnipeg: [s. n.]. P. 271. [*In Ukrainian*]
54. Stetsyshyn, O. (2012). *Mercenaries of the Galician Army*. Lviv: Magazine. [*In Ukrainian*].
55. The Whole Land is with Us. Zalishchyky. (1918, November 29). *Ukrainian Word, 262,* 3. [*In Ukrainian*]
56. Yuzych, Yu. (2018, November 1). Against the "Eagles". Ukrainian Children – Heroes of the November Revolt. *Historical Truth.* http://www.istpravda.com.ua/articles/2018/11/1/153194/. [In Ukrainian]

Надійшла до редколегії 30.01.20

A. Rukkas, PhD in History, Assistant Professor,
S. Humennyi, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE FORMATION OF THE STRUCTURES OF THE WEST UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC (ZUNR) IN TERNOPIL REGION IN 1918

The article deals with the peculiar features of the formation, legitimization and development of administrative, judicial and military structures of the West Ukrainian People's Republic (ZUNR) in the territory of the southern and central parts of the modern Ternopil region in November – December 1918. Particular attention is paid to the characteristics of the transfer of power by the Austrian administration to the Ukrainian side in the city of Tarnopol (modern Ternopil) – this example is important because, unlike in Lviv, the city mostly managed to preserve the peaceful coexistence of Ukrainian, Polish and Jewish people during the revolutionary events. The study also examines the formation of local administrative structures and law enforcement agencies, such as the Zbarazh, Chortkiv and Berezhany counties, in the context of significant militarization of society, and the deployment of the Ukrainian-Polish war in Eastern Galicia in 1918–1919.

An analysis of the formation of the ZUNR structures in the Ternopil region, in November – December 1918, makes it possible to observe state-building processes in rural areas, at the level of counties and one of the largest cities of Galicia – Tarnopol. Thus, attention is drawn to such issues on the history of ZUNR, which are virtually absent in contemporary Ukrainian and Polish historiography. Studying the creation of administrative structures, the article examines the attitude of the local Polish and Jewish population to building a local national administrative apparatus by the Ukrainians. The cases of involvement of representatives of other peoples who inhabited the territory of Ternopil region to the power vertical of the Western Ukrainian state were emphasized.

Key words: Eastern Galicia, ZUNR, Tarnopol, Zbarazh, Chortkiv. county, district, Ukrainian-Polish war of 1918–1919.

УДК 94(477.81/.82):[646/649+392.18]"13/15"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.10

М. Тарасюк, студентка магістратури
ORCID: 0000-0003-2107-2073
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НА ВОЛИНІ КІНЦЯ XIV – СЕРЕДИНИXVI СТОЛІТТЯ: ЇЖА, ОДЯГ ТА РОЗВАГИ

Розглянуто окремі аспекти повсякденного життя волинських міщан та селян Великого князівства Литовського кінця XIV – середини XVI століття через призму побуту, праці й дозвілля. Досліджено різноманіття та варіації їжі, види одягу, доступного для простих жителів, уявлення про догляд за тілом й турботу про здоров'я, а також розваги пересічного люду та місця Виокремлено уявлення волинян про "збиточних людей", що мали аналогії у західноєвропейських країнах.

Ключові слова: пізнє середньовіччя, Велике князівство Литовське, Волинь, повсякдення, одяг, їжа, медицина, розваги.

Перебування українських земель, зокрема Волині, у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) залишається не до кінця дослідженим, в тому числі у аспектах, пов'язаних із повсякденним життям пересічних мешканців. Сьогодні неможливо остаточно з'ясувати всі умови, в яких прожило суспільство кінця XIV – середини XVI століття, адже, якщо й існують згадки про побут жителів Волині, то вони, здебільшого, стосуються шляхти і наближених до правителів людей, а не селян та простих міщан. Ми маємо відомості про безліч реме-

© Тарасюк М., 2020

сел та різноманітні промисли, якими займалися жителі Волині: бортництво, млинарство, пасічництво, рибальство, мисливство, виноробство та броварництво, дрібна металургія, виготовлення поташу промисли та ін., завдяки чому можливо відтворити підготовку, процес та результати господарчої діяльності, яка було невід'ємною частиною життя середньовічного суспільства.

Внесок у дослідження Волині, в яких так чи інакше відображаються окремі аспекти, пов'язані з повсякденним життям місцевих мешканців, здійснили такі історики як А. Верзилов [10], який аналізував торгівлю хлібом і подав важливу інформацію й про різні види їжі на торгах і ярмарках; М. Довнар-Запольський [16], який розглядав господарче життя у ВКЛ загалом; М. Грушевський [15]. Серед сучасних дослідників слід відзначити працю П. Саса [27], у якій перелічено види ремесел та промислів та їх розвиток у феодальних містах; С. Терського [33], дослідження якого містять надзвичайну кількість археологічних відомостей; А. Заяця [19], який описує джерела поповнення міського населення. Ментальність людей епохи розглянуто у працях Н. Яковенко [37]; стаття В. Безпалько [8] детально окреслює вподобання волинян у одязі; дослідження Н. Білоус [9] і В. Атаманенко [7] стосуються привілеїв та населення волинських міст; праця О. Русіної [20] присвячена дослідженню русько-литовської доби загалом, низка інших. Проте всі роботи частково розкривають тему, не розглядаючи локальних особливостей.

В центрі інтересів історії повсякдення є вивчення сфери людського буття крізь призму культурних, політичних, конфесійних, економічних, соціальних та інших аспектів. Тому це може бути комплексне вивчення реалій життя як людей шляхетного походження, так і звичайних, котрі належали до непривілейованих верств населення, їхньої поведінки та стосунків із іншими соціальними станами. Метою даного дослідження є вивчення образу "непомітної", або "маленької" людини, яка не творить "велику" політику, але зазнає впливів від неї і, зі свого боку, на неї впливає, а також формує систему взаємозалежних зв'язків, що впливають на розвиток регіону. У роботі здійснюватиметься реконструкція повсякдення міщан та селян Волині кінця XIV – середини XVI ст., а саме – основних його складових, таких, як їжа, турбота про тіло, одяг, ігри та розваги, поведінкові особливості епохи, матеріальний стан жителів та доступність різних послуг.

XIV ст. відбулося входження волинських земель до складу ВКЛ. Перший місцевий князь литовського походження – Любарт Гедимінович – володів землями Луцькими з 1340-х років [20, с. 6]. Після політичних інтриг волинські землі отримав вже князь Вітовт, що не лише розширив свою владу на Поділля, але й відіграв значну роль у входженні Луцька до європейської історії, зробивши його своєю другою столицею. Ми можемо пов'язувати це зі з'їздом 1429 р. [24], а також із внутрішньою політикою Вітовта. Зокрема, він запросив караїмів для покращення торгівлі з європейськими країнами та розвитку місцевих ремесел. За часів Любарта, Вітовта, а згодом – Свидригайла, аж до середини XV ст. Волинь існувала як удільне князівство і мала можливість бути відносно самостійною у рішеннях від центру. І лише у 1566 р. удільне князівство було перетворене на Волинське воєводство. Все це безпосередньо впливало на буденне життя населення, а тим паче, на виробничу діяльність волинян.

Їжа. Невід'ємним аспектом повсякденного життя є харчування. Найбільш вживаним, на нашу думку, у раціоні жителів Волині був хліб. До міста мука борошно здебільшого постачалося із сільської місцевості, де могли стояти вітряні млини. Як, наприклад, в с. Горинь є млин, що "тымъмлыномъможет се городъ живити хлебомъ..." [40, с. 108]. Інколи боротьба за млини ставала причиною звернення до суду, про що свідчить скарга міщан Житомира в середині XVI ст. [4, с. 46].

Хліб міг випікатися у печі, що була наявна у кожному домі, а мігі купуватися на торгах. Принаймні, попит на муку (а це потенційно готова борошняна продукція) був. Особливо помітним був торг хлібом у містах: Луцьк, Торчин, Володимир [6, с. 13]. Щонайменше, у Любомилі згадується 29 пекарів, які випікали хліб та калачі, а у XVI ст. у головному місті Волині – Луцьку – проживало 79 хлібодарів [27, с. 73-74]. Займалися цією справою дуже часто жінки [5, с. 38]. Ймовірно, що, окрім хліба та калачів, продукція була значно ширшою. В середмісті Луцька зафіксовані знахідки зерен проса, ячменю, полби та бобу, датовані XIV ст. [34, с. 129].

А от м'ясне меню жителів будинку у Верхньому замку Луцька, за даними остеологічного аналізу, який провів палеозоолог К. Татаринов, складалося на 40% із м'яса великої рогатої худоби, 25% – свійських свиней, 20% – овець або кіз, 5% – диких свиней [33, с. 131]. У 1991 р. С. Терський очолював археологічні розкопки на території замку Любарта, внаслідок чого було виявлено кістки коня, гуски сірої, куріпки, тетерева та благородного оленя, яких теж могли подавати до столу. І, якщо олень міг бути доступнішим для вищих верств населення, гуска чи куріпка могла вживатися простими жителями. Такі результати свідчать про важливість м'ясних продуктів у раціоні населення. Це підтверджується згадками про м'ясників, які також фіксують постійне вживання м'ясного. Так, у Кременці налічувалося 15 різників, у Володимирі, Любомилі – по 4, Острозі і Луцьку – по одному в місті [3, с. 45, 59]. Серед найбільш вживаних видів м'яса були телятина, козине, баранина, свинина, курятина [5, с. 73].

У літописі Рачинського про з'їзд у Луцьку 1429 р. зазначено, що до столу готували м'ясне: "*..по пятисотяловиц, по пятисотбаранов, по пятисотвепров, по стузубров, а по стулосеи, а иныхрЪчеи и чысла не было*" [22]. Така кількість їжі була пов'язана із важливою подією: у буденному житті не усі різновиди м'яса були доступні для простолюду, але, ймовірно, свіжа продукція завозилася до замку із околиць, тому на свята чи інші урочисті події зрідка могла готуватися й міщанами та селянами.

У своїй "Хроніці…" М. Стрийковський зазначав, окрім страв, різноманітні приправи, відомості про які, можливо, почерпнув із літописів: "*Щодня витрачалося (розходилося) 700 бочок меду, крім вина, малмазії, пива й інших напоїв (...) диких кабанів, крім інших, потрібних для готування приправ"* [32, с. 658]. Невід'ємним пунктом серед приправ була сіль, у якій маринували рибу, приправляли страви. Сіль на Волинь через Брацлавщину суходолом поставляли до Острога, Дубна, Луцька, де відбувалися найбільші торги і міщани та селяни могли собі дозволити придбання подібної приправи. Вартість її була невисокою і сягала у турків, наприклад, всього 10 стріл за віз [10, с. 10]. Із Криму на ринок потрапляли шафран, крохмаль і перець [4, с. 82]. На окраїнах міст, окрім масла, яєць і сиру, можна було придбати цибулю та інші місцеві корінці чи прянощі.

Важливе значення у раціоні населення відігравала риба. На Волині вживали свіжу, в'ялену і засолену рибу [10, с. 51]. У меню ковельчан був оселедець із Данцига. Продавалася прісноводна риба зі ставків, яку на ринках можна було купити ще живу: короп, щука, осетер, білуга [10, с. 57].

Мед, який становив окремий вид їжі, також використовувався і як напій (вживалися як розбавлена медом вода), і застосовувався у пивоварінні. Були й міцніші напої. Зокрема, у грамоті Сигізмунда І 1527 р. луцьким євреям та християнам говориться про відміну "капщизны" [17, с. 148], себто – податку на продаж спиртних напоїв [30], за їхню участь у відбудові стін міста після пожежі, що дозволяє нам припустити про існування горілчаної місцевої промисловості та її місцеве значення.

Пиво, як і горілка, іноді згадуються як частина харчових звичок жителів Волині. Так, у Житомирі й Кременці були популярні пивниці із продажем пива і горілки [10, с. 83]. Цікаву інформацію знаходимо у заповіті Василя Загоровського, котрий згадав підлеглих селян: "*На них робота тяжка є:… тому, щоб їх потішити* ***в кожну неділю по бутлю пива*** *їм давати … щоб не злились, аби приязно поминали…*" [38, с. 74]. Є відомості також про горілку в с. Лаврів, де власник порушив правила перегону [10, с. 63] та приготування медовухи. Вино також вживалося.Принаймні, зустрічаємо згадку про "*вино горѣлоє*" и "*вѣликоноцкоєвинымалыи и вѣлики*", що могли продаватись у міщанських лазнях, які належали луцькому війту, про що зазначено в листі обміну королеви Бони зі старостою в 1544 р. [26, с. 110-111]. Побутування вин, згаданих Іваном Вишенським, гіпотетично можемо припустити для Волині: *"и винах мушкателах, малмазиях, алякантох, ревулах…"* [12, с. 31]. Варто зауважити, що ці напої були і невід'ємною частиною розваг населення.

Турбота про тіло. Під гігієною розглядатимуться уявлення жителів Волині ранньомодерного часу про догляд за тілом, охорону здоров'я та вибір одягу. На жаль, маємо порівняно небагато свідчень про погляди міщан та селян на те, як потрібно стежити за тілом. Окремого розгляду потребує питання наявності медичного обслуговування.

Аналізуючи інформацію з літописів, відзначимо, що населення часто страждало від різноманітних епідемій. Так у Волинському короткому літописі під 1495 р. є згадка: "*бо тогда мор у Литовскоиземли и в Лядскои, и Волынскои, и по инымстранам"* [13]. Є підстави вважати причиною смертей чуму, яка панувала у Європі в зазначений період. У книгах Володимирського суду під 1566 р. наводиться згадка про лихоманку [31, с. 66].

Інколи лікарі не могли з'ясувати причину смерті, хоча у цей період вже практикувався повний огляд тіла. Зокрема, маємо згадку про те, що "*небожчиковскоеоборочали и огледали и, не видєчи, знаку жадного, просили з великою пилностью аби ... до труны тело сховати и засмолити вэлил*" [36, с. 122]. Причиною смерті було названо: "*Ижзьзараженна, а не з мирного питіа така смєртьєму так прудко припала*" [36, с. 122].

До нашого часу дійшли достатньо скупі свідчення про існування шпиталів для надання медичної допомоги хворим. Вони існували при монастирях. Зокрема, маємо згадки про шпиталі при Загоровській обителі, у с. Зимному, Вербській Троїцькій церкві і при Володимирському Іллінському монастирі [14, с. 52]. На думку Н. Яковенко, функцію лікування церква взяла на себе, виходячи із тлумачення "добрих" справ, як гласять заповіді Божі [37, с. 59].

За іншою згадкою, Кременцю 4 квітня 1536 р. отримав новий привілей на магдебурзьке право. Саме у ньому вказувалося про право міщан створювати аптеки, щоб вони пішли на користь містечку [9, с. 35-38]. Є відомості про те, що аптечні товари надходили на Волинь разом із коштовними тканинами, вином, золотом із Франції [10, с. 17], що, ймовірно, робило ліки недоступними для більшості незаможних селян чи міщан. Проте, у судовому поданні за 1568 р. маємо згадку, що за ліками їздили до Львова, або ж самі лікарі привозили медичні засоби звідти [34, с. 138].

При аптеках у XVI ст. вже працювали лікарі. Таку інформацію наводить А. Верзилов щодо Луцька і Кременця [10, с. 25]. Надання лікарських послуг засвідчують судові справи. Наприклад, інколи жителі Волині користувалися послугами докторів, щоб пояснити свою неявку до суду. Ймовірно, що іноді учасник процесу хворів, але іноді могли мати місце зловживання. Наприклад, лікар у суді описував стан пацієнта: "*єгоєсмивиделвєлмихороголєжачого, дыхавица и кашелнемалыи и теж к тому в лоноэ лита вышли, с которымхоробьнэвеми, эстли ж живьбудеть*" [36, с. 133]. Подібний приклад із описом лікаря свого пацієнта маємо у судових актах Луцька за 7 серпня 1568 р. [36, с. 140].

У скарзі володимирського міщанина до суду в зазначенні ліків є скептична згадка про те, що ліки "*он [лікар] сыропомьзваль, але ыншогонє було ничого, толькозельє, которое в огородеростєт, чорнобыльопареныи, и цукровавшицукромь, котороготэж, от мэне три унтывзял... Качану водэного, листыя вербового и полыню*" [36, с. 139]. Лікар також радив пацієнту приймати гарячу ванну.

У 1568 р. володимирський лікар МордухаяВлоха звертався до суду через несплату за послуги та побиття його клієнтом. Лікар вказував, що за лікування мали розрахуватися таким чином: "*Мєл дати за тоєлєкарство сорок таллерєи: на початку лєкарствадвадцат, а з лєкарствавышедши – другуюдвадцат. А он, дєи первую половицузаплатыдвадцатталларовьдэн за дэнобэцовальмнэ дати и не даль ижь до сих пор...*" [36, с. 136]. Сума була високою й невідомо, чи був талер в обігу серед незаможного населення.

У догляді за тілом міщани та селяни використовували декілька видів рушників (для рук, для тіла тощо), що свідчить про сформовані стандарти особистої гігієни. Наприклад, є згадки про те, як коморники одного із князів купували на ярмарку різні рушники [10, с. 40]. Жінки і чоловіки також використовували гребінці, які відомі нам із археологічних знахідок [34, с. 132].

Стосовно одягу міщан та селян, варто нагадати, що з його допомогою ранньомодерналюдина намагалася продемонструвати свою заможність. Використання імпортних тканин яскравих кольорів зумовлено, окрім іншого, важливістю одягу як комунікативного інструменту в досліджувану нами добу, де тканина виступала знаковою характеристикою [8, с. 232]. Використання яскравого кольору також свідчило про статус особи. Ринок пропонував жителям Волині великий спектр варіантів для формування гардеробу, про що свідчить кількість крамниць у містах із сукном та одягом. У Луцьку в 1552 р. було близько 30 крамниць, у Кременці вже до 1563 р. налічувалося 70 крамниць [10, с. 53].

На вибір одягу як міщанина, так і селянина, впливали особисті уподобання, наявність товару на ринку, ціна. Люди могли дозволити собі одяг із великого різноманіття тканин. Наприклад, зі скарги Богдана Дрозденського дізнаємося, що 1561 р. у с. Гудчий Брід було пограбовано одяг у домогосподарствах його підданих: "*сукна влоского зеленую с петлицами, другую лунскую с петлицами лязуровую а девоцкую лунскую синюю, делея швебединская синяя и карватка чирвоная лунская*" [23, с. 258]. Серед найпоширеніших кольорів гардеробу були червоний, сірий, білий, чорний, зелений, синій.

Найпопулярнішим та одним із найдешевших матеріалів для пошиття одягу була вовна овець із місцевих порід, яка все ж у результаті давала грубе "сермяжне" сукно. Такий робочий одяг отримав назву "сермяга". [8,

с.234]. Згадки про сермяги та сермяжну тканину є у митній уставі ВКЛ серед типових місцевих товарів на торгах та ярмарках. [35, с. 140].

Бували й дорожчі матеріали для пошиву. Зокрема, розповсюдженим було вбрання з хутра. У скарзі про вкрадений жіночий одяг на ярмарку у трішки пізніший період зазначено: "*шубку кроликовую, сукном люнскимъ синимъ крытую, коштовала полъпеты копы грошеи литовскихъ*…" [1]. Щоправда, під час крадіжок могли подати відомості про товари як про дорожчі за справжню вартість задля отримання компенсації. Важливо, що згадана шубка була у підлеглої князя нешляхетського роду. Так само пізнішу згадку маємо про крадіжку в 1580 р. баранячого кожуха та шапки, що розширює наші уявлення щодо варіацій чоловічого гардеробу: "...сермягъ белого сукна чотыри, купленыхъ но двадцат и чотыри гроши литовъскихъ, кожухъ борании, юж троха нримареныи, купленыи за семъдесятъ грошеи литовъскихъ, а другии кожухъ старыи, которыи стоялъ грошеи тридцати литовъскихъ, шапку чоръную, за пять грошеи купленую" [36, с. 328].

Кожухи могли шитися з овечого хутра. Це, зокрема, знаходимо у зверненні до суду в 1561 р. варковецьких підданих, яких було пограбовано: "*позбивали и помордовали и питъронадцатъро кони з возы с хомуты з сокыры, а з них самых* ***сърмиги, кожухи, шапки, поясы с калитами и с пънизми*** *в них побрали*" [23, с. 288].

У культурних шарах XIV-XVI ст. міста Луцьказбереглося багато зразків шкіряного взуття. Найпростішими в пошитті та найпоширенішими були ходаки, чоботи, туфлі. Подібні зразки взуття містяться сьогодні у тому ж Podziemiarynku Краківського історичного музею та у Палаці князів Литовських у Вільнюсі, що, на нашу думку, свідчить або про порівняно високий рівень майстерності волинських чоботарів, які володіли чоботарськими навичками на рівні із литовцями та поляками. У нашаруванні XV–XVI ст. на Волині було знайдено багатошарові задники чобіт, що мали жорсткі прокладками з березової кори або іншого дерева. Зустрічалися також підошви із клеєної шкіри та залізними заклепками від 3 до 8 шт. [33, с. 167].

Розваги. Ще до кінця XIV ст. могли існувати розваги як для дітей, так і для дорослих. На жаль, у порівнянні із іншими країнами, свідчень про різноманіття ігор на Волині в цей час все ж залишилось мало. Підтвердженням дитячих забав є дитяча глиняна іграшка під час розкопок 1974 р.: свисток у вигляді пташки [21, С. 107]. Користувалися популярністю ігри в шахи та шашки, які існували тут ще за часів князівських родин Київській Русі, а далі Галицько-Волинського князівства. Станом на XV ст. шахи могли бути доступними й нешляхетним родинам.

Шахи потребували певних знань та стали, ймовірно, найбільш популярною розвагою серед населення. На території Луцька були знайдені шахові фігури із дерева. Враховуючи, що аристократичні родини користувалися оздобленими шахами із каменю чи мармуру, то дерев'яний набір чи кістяний є, на нашу думку, доступний міщанину. Шахи були здійснені за арабським типом. На замку в Черську у нашаруваннях XIII-XIV ст. було знайдені шашки, подібні до луцьких [33, с. 195].

А от ставлення до ігор могло бути різним. Що стосується азартних розваг, то воно було вкрай негативним. Зокрема, у 1566 р. жителі Володимира скаржилися, що через відсутність міського охоронця по ночах у місті шастають "*над то деи люди розные,* ***костыри,*** *пьяницы и иные збиточные в месте без службы мешкают*" [28, с. 74]. Тобто гравці-костирі були поставлені у один ряд із "збиточными" людьми. Ця згадка не є дивною, адже у Європі у XVI ст. церква намагалася боротися з іграми, через які часто доходило до суперечок із лайкою, і, зрештою, до бійок із летальним завершенням [11, с. 119].

Беручи до уваги згадану вище скаргу, можна припустити, що азартні гравці грали в кості. На думку С. Терського, об'єкт у формі восьмигранної призми із кістки міг використовуватися у азартних іграх як гральна кістка. Науковець наводить приклади із розкопок, що були виявлені у спорудах XIV ст. Хоча найпоширенішими предметами для настільних ігор були чотиригранні пірамідальні предмети. [33, с. 196]. Столик, на якому метали кістки, (різновидів цієї гри було багато) міг бути шаховий.

Французький історик Віолле-ле-Дюк н аводить із рукописів XIV ст. приклад вірша, де вказано, що сам диявол вигадав азартні ігри, а тим більше "кості":

Брат, – каже нечистий, – ось що я придумав:
Ти зробиш одну річ, що назветься ***кістки****;*
Багато натерпиться через неї сорому і ганьби,
Того через неї повісять, а іншого вб'ють.
Ти зробиш її про шести квадратних гранях,
На першій поставиш ти одну точку … [11, с. 121].

Це підтверджує негативне ставлення до подібних ігор, які запозичали від країни до країни. Проте не зважаючи на негативне відношення суспільства до даного явища, подібні ігри були популярними до кінця XIX ст.

Танці також були невід'ємною частиною дозвілля у населення. Це дійство асоціювалося у суспільстві із веселощами. Так, із пісні пізнішого періоду, яку наводить М. Стрийковський, читаємо, що навіть під час Оршанської битви "*щастя станцювало*" литовським та польським військам: "*Свистять стріли, брязкіт лат і ручної зброї. Так нашим на початку* ***щастя станцювало****, В усіх міцніла надія на перемогу"* [32, с. 900]. Не даремно ж і на відомій картині "Битва під Оршею", яка створена поміж 1520–1535 рр., зображено музикантів, які під час походу розважали військо. Танці, загалом, танцювали у всіх прошарках суспільства; танцювати могли під час будь-якого радісного дійства.

За згадками А. Контаріні про Київ, що датується XV ст., міщани працювали до 3-4-ї години дня, після чого проводили час допізна у корчмах і затівали бійки [10, с. 61]. І хоч Київ не входить географічно до нашого дослідження, це все ж дуже добре характеризує популярність корчем і відвідування подібних закладів. Варто зазначити, що випивка була одночасно і частиною харчової культури жителів Волині, і розваг, адже різноманітні дійства у вказаних закладах супроводжувалися вживанням алкогольних напоїв. Аналізуючи грамоту короля Сигізмунда I 1527 р. про відміну "отькапщизны", можна стверджувати, що корчми відігравали чималу роль у житті міста. Капщизна – це збір з власників корчем за право продажу в них спиртних напоїв, хоча за виробництво в ньому медовухи, пива або горілки податку не було аж до проведення волочної реформи 1557 р., а розмір капщизни був приблизно однаковим в різних регіонах ВКЛ – 1 копа грошей з кожної корчми [18, с. 152]. Реформа 1557 р. законодавчо закріпила від меду і пива 1 копу грошей, від горілки – 30 кіп грошей.

За переписами 1552 р. у Луцьку було 68 корчмарів: тих, що тримали шинок – 26; корчмарів-орендаторів – 18; тих, що закуповували і продавали вино та пиво – 24. У Володимирі в XVI ст. було близько 30 корчем [39, с. 80]. Популярність таких закладів характеризує вільний час селян і міщан, адже лише при попиті зростає кількість. Можливо, саме тому скарг міщани Володимира, говорячи про відсутність сторожа, вказували на те, що "*Над то деи люди розные…* ***пьяницы*** *и иные збиточные в месте без службы мешкают"* [28, с. 74]. Ве-

чір чоловіки могли проводити у корчмі, але не в святковий день, бо, як відомо, тоді відвідувати корчми було гріхом [25, с. 22]. Інколи у корчмах відбувалися різноманітні дійства і обговорення: "*Мещань по* ***корчмам седечи*** *сам один судить, а статут учит, ижь войт мает судит на местцу звыкломь"* [28, с. 74].

Іншим популярним й доступним публічним місцем були лазні. У Володимирі монопольне право на володіння місцевими мийнями мав війт [31, с. 69]. Як стверджує білоруська дослідниця Н. Сліж: "*Корчми були безпосереднім чином пов'язані з проституцією, оскільки зв'язок між алкоголем та розпустою був нерозривним*" [29, с. 117]. Тому не можемо виключати і діяльність у лазнях жінок легкої поведінки, які надавали свої послуги на Волині. Згадок про існування публічного будинку тут, щоправда, не знайдено. Натомість маємо відомості з ІІ Литовського Статуту про заходи боротьби із легковажними жінками шляхом позбавлення їх посагу. Послугами повій, ймовірно, продовжували користуватися різні прошарки населення, через що у 1588 р. у ІІІ Литовському Статуті було закріплені такі норми покарання за таку професію, як відрізання носа чи губ [29, с. 114]. А статути, як відомо, базувалися на звичаєвому праві та прецедентах.

Отже, повсякдення волинян включало в себе не лише щоденну працю, а й трапези; підбір особистого гардеробу, догляд за собою, таких розваг, як гра в костирі, шахмати, танці, відвідування шинку та корчми. Щодо харчового раціону, то він був достатньо різноманітним та міг забезпечити будь-які вподобання міщанина. Продукти можна було придбати на торгах, до чого вдавалися не лише міщани, але й приїжджі із навколишніх сіл. Найпопулярнішим у раціоні був хліб та калачі, які, ймовірніше всього, щодня можна було придбати свіжими. Жителі Волині регулярно їли м'ясо та рибу. Мед використовувався як цукрова добавка й у пивоварінні. Жителі Волині використовували приправи до страв, такі як шафран, крохмаль, перець, сіль.

Залежно від успіхів у виробничій сфері, міщанин міг дозволити собі й відповідний рівень життя. Зокрема, існувала тенденція купувати яскраві речі різних кольорів. Жінки та чоловіки нешляхетного роду також носили шапки, шуби із різноманітного матеріалу. Існував серед населення і певний побутовий вид верхнього одягу, як сермяги. Серед найпоширеніших кольорів гардеробу були червоний, сірий, білий, чорний, зелений, синій.

Щодо гігієни та догляду за здоров'ям, то жителі Волині досліджуваного періоду вже мали певну медичну інфраструктуру. У містах, таких як Луцьк, Кременець та інші існували аптеки, у яких можна було придбати трав'яні сиропи. Певні медичні засоби згідно даних джерел завозилися із Франції, найближче ж – закуповувалися у Львові. Їх вартість не була низькою, і, на жаль, у джерелах не представлене різноманіття медикаментів. Шпиталі існували при монастирях, де догляд за особою здійснювали Божі служителі. У містах діяли лікарі, послуги яких могли сягати до 40 талерів, що робило цю професію прибутковою.

Волинському населенню впродовж кінця XIV – середини XVI століття було чим займатись на дозвіллі. Спілкування з іншими жителями міст та сіл було важливою частиною соціального співіснування у ранньомодерному суспільстві та формування думки про себе та ставлення до оточуючих. Найпопулярнішими місцями були міські лазні та шинки, де не лише вживали вино, пиво чи мед, але й дізнавалися про основні події дня, проводилися судові справи у "звичному" місці для підсудного тощо. Серед дитячих розваг були іграшки та свистки у вигляді пташки. У дорослих – це танці, доступні для простолюду, шахи, що потребували певних інтелектуальних знань, а також ігри в кості, які вважалися гріхом, проте які викорінити це не вдавалося.

Можна припустити, що повсякдення не було таким сірим та заповненим виключно працею, як це зазвичай, прийнято вважати. Адже, попри те, що міщани зазначеного періоду хоч і залишили після себе порівняно небагато згадок про повсякденні практики, знаходили час на пошуки облаштування комфортного життя та побуту.

Список використаної літератури:

1. ЦДІАК України, Ф. 25, Оп. 1, Спр. 26, Арк. 465-467. Скарга про крадіжку у кн. В. Сокольського на ярмарку в м. Жидичин 9 травня 1582 р.
2. Акти Волинського воєводства кінця XV-XVI ст. (із зібрання Пергаментних документів Архіву головного актів давніх у Варшаві) / За ред. А. Блануци, Д. Ващука, Д. Вирського. – К. : Інститут історії України, 2014 – 154 с.
3. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. 5: Акты о городах (1432–1798). – Т. І. – Киев, 1869. – 736 с.
4. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. 7. – Т. І: Акты о заселении Юго-Западной России. – Киев, 1886. – 746 с.
5. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. 7. – Т. ІІ: Акты о заселении Юго-Западной России. – Киев, 1890. – 863 с.
6. Архив Юго-западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. – Ч. 7. – Т. ІІІ: Акты о заселении Южной России XVI-XVIII вв. – Киев, 1905. – 79 с.
7. Атаманенко В. Населення міста Кременця другої половини XVI – першої половини XVII ст. за джерелами описово-статистичного характеру / В. Атаманенко // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. В. Собчук. – Кременець : Кременецько-Почаївський д-ний історико-архітектурний заповідник, 2009. – С. 51-62.
8. Безпалько В. Матеріали виготовлення верхнього одягу селян українських селян другої половини XVI – XVII ст. (за актовими джерелами Волині) / В. Безпалько // UkrainaLithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського. – 2017. – Т. IV. – С. 232-247.
9. Білоус Н. Магдебурзькі привілеї міста Кременець XV – XVI століть / Н. Білоус // Студії і матеріали з історії Волині / Ред. В. Собчук. – Кременець : Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник, 2009. – С. 35-40.
10. Верзилов А. Очерки торговли Южной Руси (1480-1569) / А. Верзилов. – Чернигов : [б. и.], 1898. – 81 с.
11. Виолле-ле-Дюк Э.-Э. Жизнь и развлечения в средние века / Э.-Э. Виолле-ле-Дюк. – М. : Евразия, 1997. – 384 с.
12. Вишенский И. Сочинения / И. Вишенский. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 372 с.
13. Волинський короткий літопис [Електронний ресурс] // Ізборник. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov22.htm.
14. Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть) / С. Горін. – Л. : Вид-во Отців Василіян "Місіонер", 2007. – 336 с.
15. Грушевський М. Історія України-Руси. Т. 6 / М. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1995. – 679 с.
16. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах / М. Довнар-Запольский. – К. : [б. и.], 1901. – 809 с.
17. Документы и регесты к истории литовских евреев (1388–1569). Т. 1 / Под ред. С. А. Бершадского. – СПб. : [б. и.], 1882. – 672 с.
18. Жеребцова Л. Структура таможенной системы ВКЛ в конце XV – середине XVII вв. / Л. Жеребцова // Ukraina Lithuanica : студії з історії Великого князівства Литовського. – К. : Ін-т історії України, 2009. – С. 144-162.
19. Заяць А. Міста Волині у XVI – першій половині XVII ст.: джерела поповнення міського населення / А. Заяць // Український історичний журнал. – 2016. – 1. – С. 50-59.
20. Історія України в особах: Литовсько-польська доба / О. Русина (упоряд. і авт. передм.). – К. : Україна, 1997. – 272 с.
21. Кучінко М. Археологічні рятівні роботи на Волині / М. Кучінко // Археологія. – 1976. – Вип. 19. – С. 349-350.
22. Літопис Рачинського. Похвала о великом князи Витовте [Електронний ресурс] // Ізборник. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. – Режим доступу: http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov24.htm.
23. Мойсієнко В. М. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / В. М. Мойсієнко, В. В. Поліщук. – Луцьк: [б. в.], 2013. – 733 с.
24. Ніколаєва Н. Проведення європейського з'їзду монархів у Луцьку в січні 1429 року / Н. Ніколаєва // Вісник КНУ імені Тараса Шевченка. – 2012. – Вип. 102. – С. 42-45.
25. Прыжов И. История кабаковъ в России в связи с историей русского народа / И. Прыжов. – СПб. ; Мо.: Изд. М. О. Вольфа, 1868. – 328 с.
26. Сайчук Б. Луцький посад в світлі археологічних досліджень / Б. Сайчук // Минуле і сучасне Волині (освіта, наука, культура). Тези

доповідей та повідомлень IV Волинської історико-краєзнавчої конференції. Ч. 2. – Луцьк: [б. в.], 1990. – С. 17-19.

27. Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П. Сас. – К. : Наукова думка, 1989. – 232 с.

28. Скарга міщан м. Володимира на війта 1566 р. // Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання / Н. Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 36. – С. 65-98.

29. Сліж Н. Прастытуцыя ў Вялікім княстве Літоўском у XVI–XVII ст. / Н. Сліж // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2018. – Вип. 13–14. – С. 113-126.

30. Старабеларускі лексікон: Падручны перакладны слоўнік [Электронны рэсурс] / Укладальнікі : Прыгодзіч Мікалай, Цівано-ва Галіна. – Менск : Хата, 1997. – Рэжым доступу: http://slounik.org/starbiel/.

31. Старченко Н. Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання / Н. Старченко // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 3. – С. 65-98.

32. Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / Від. ред. О. Купчинський. – Л. : Видавнича рада НТШ, 2011. – 1074 с.

33. Терський С. Лучеськ X-XV ст. / С. Терський. – Л. : Львівська політехніка, 2006. – 251 с.

34. Терський С. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції у 1996 році (рятівні розкопки на території Старого міста Луцька та у Пересопниці) / С.Терський, В. Семенюк. – Луцьк: [б. в.], 1997. – 72 с.

35. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упоряд. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко. – К. : Наукова думка, 1990. – 408 с.

36. Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. / Упорядники В. Безпалько, В. Висотін, І. Ворончук та ін. – К. : Фенікс, 2014. – 776 с.

37. Яковенко Н. "Чоловік добрий" і "чоловік злий": з історії ментальних установок в Україні –Русі кінця XVI – середини XVII ст. / Н. Яковенко // MediaevaliaUcrainica: ментальність та історія ідей. – 1992. – 1. – С. 47-91.

38. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. 6. [Online] / Wielkopolska biblioteca cyfrowa. – Retrieved from: http://www.wbc.poznan.pl/publication/65450.

39. Jabłonowski, A. Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku / A. Jabłonowski. – Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa, 1877. – 286 S.

40. Lietuvos Metrika. Lithuanian Metrica. Metryka Litewska (1479-1491). Kn. 4. – Vilnius: Žara, 2004. – 285 S.

References:

1. Central State Historical Archive in Kyiv, Ukraine, fund 25, list 1, file 26, sheets 465-467. The Complaint of Duke V. Sokolskyi about Theft at the Fair in Zhydychyn, May 9, 1582. [*In Old Ukrainian*].

2. *Acts of the Volhynian Voivodeship, late 15th – 16th Centuries*. (2014). Kyiv: Institute of the History of Ukraine. [*In Ukrainian*].

3. *Archive of the Southwest Russia, Published by the Provisional Commission for the Study of Ancient Acts. Part 5: City Acts (1432-1798). Vol. 1.* (1869). Kyiv: [s. n.]. [*In Russian*].

4. *Archive of the Southwest Russia, Published by the Provisional Commission for the Study of Ancient Acts. Part 7: Acts of the Southwest Russia Settlement. Vol. 1.* (1886). Kyiv: [s. n.]. [*In Russian*].

5. *Archive of the Southwest Russia, Published by the Provisional Commission for the Study of Ancient Acts. Part 7: Acts of the Southwest Russia Settlement. Vol. 2.* (1890). Kyiv: [s. n.]. [*In Russian*].

6. *Archive of the Southwest Russia, Published by the Provisional Commission for the Study of Ancient Acts. Part 7: Acts of the Southwest Russia Settlement in the 16th – 18th Centuries. Vol. 7.* (1905). Kyiv: [s. n.]. [*In Russian*].

7. Atamanenko V. (2009). Habitants of Kremenets in the 2nd Half of the 16th – 1st Half of the 17th Centuries, on the Descriptive and Statistic Sources. In V. Sobchuk (ed.), *Studies and Materials from the History of Volyn.* Kremenets: Kremenets-Pochaiv State Historical and Architectural Reserve. Pp. 51-62. [*In Ukrainian*].

8. Bezpalko, V. (2017). Materials of the Manufacture of Outwear of Ukrainian Peasants in the Second Half of the 16th Century (According to the Sources of Volynia). *Ukraina Lithuanica: Studies of the History of the Grand Duchy of Lithuania, 4,* 232-247. [*In Ukrainian*].

9. Bilous, N. (2009). Magdeburg Law of the City of Kremenets of the 15th – 16th Centuries. *Studies and Materials from the History of Volyn.* Kremenets: Kremenets-Pochaiv State Historical and Architectural Reserve. Pp. 35-40. [*In Ukrainian*].

10.Verzilov, A. (1898). *Essays on Trade in South Rus (1480-1569).* Chernigov: [s. n.]. [*In Russian*].

11. Viollet-le-Duc, E. (1997). *Life and Entertainment in the Middle Ages*. Moscow: Eurasia. [*In Russian*].

12. Vishenckij, I. (1955). *Works*. Moscow – Leningrad: Academy of Sciences of USSR Press. [*In Russian*].

13. Volhynian Short Chronicle. (2003). *Izbornyk. History of Ukraine of the 9th – 18th Centuries. Sources and Interpretations.* Retrieved from: http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov22.htm. [*In Old Russian*].

14.Horin, S. (2007). *Monasteries of West Volhynia (2nd Half of the 15th – 1st Half of the 17th Centuries)*. Lviv: Missionary. [*In Ukrainian*].

15. Hrushevskyi, M. (1995). *The History of Ukraine–Rus. Vol. 6*. Kyiv: Scientific Thought. [*In Ukrainian*].

16. Dovnar-Zapolskij, M. (1901). *State Economy of the Grand Duchy of Lithuania under the Jagiellons*. Kyiv: [s. n.]. [*In Russian*].

17. Bershadskij, S. (Ed.). (1882). *Documents and Regestae on the History of Jews in Lithuania (1388-1569).* Vol. 1. Saint Petersburg: [s. n.]. [*In Russian*].

18. Zherebcova, L. (2009). Structure of the Customs System of the Grand Duchy of Lithuania in the Late 15th – Mid 17th Centuries. *Ukraina Lithuanica: Studies of the History of the Grand Duchy of Lithuania, 1,* 144-162. [*In Russian*].

19. Zaiats, A. (2016). The Towns of the Volyn in the 16th – First Half 17th Centuries: Sources of Replenishment of the Urban Population. *Ukrainian Historical Journal, 1,* 50-59. [*In Ukrainian*].

20. Rusyna, O. (Ed.). (1997). *The History of Ukraine in Persons: Lithuanian and Polish Age*. Kyiv: Ukraine. [*In Ukrainian*].

21. Kuchinko, M. (1976). Archaeological Preservation Work in Volhynia. *Archaeology, 19,* 349-350. [*In Ukrainian*].

22. Raczynski's Chronicle. Praise to Grand Duke Vytautas. (2003). *Izbornyk. History of Ukraine of the 9th – 18th Centuries. Sources and Interpretations.* Retrieved from: http://litopys.org.ua/psrl3235/lytov24.htm. [*In Old Russian*].

23. Moisiienko, V. et al. (Eds.). (2013). *Notary Record Book of Lutsk, 1560-1561*. Lutsk: [s. n.]. [*In Ukrainian*].

24. Nikolaieva, N. (2012). Congress of European Monarchs at Lutsk, January 1429. *Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History, 102,* 42-45. [*In Ukrainian*].

25. Pryzhov, I. (1868). The History of Taverns in Russia in the Context of the History of Russian People. Saint Petersburg – Moscow: M. Wolf's Publishing. [*In Russian*].

26. Saichuk. B. (1990). Posad of Lutsk in Light of the Archaeological Evidence. In *Past and Present of Volhyn (Education, Science, Culture): The Proceedings of the 4th Conference of Historical and Regional Study of Volyn.* Part 2. Lutsl: [s. n.]. Pp. 17-19. [*In Ukrainian*].

27. Sas, P. (1989). *Feudal Cities of Ukraine, the Late 15th – 60's of the 16th Centuries*. Kyiv: Scientific Thought. [*In Russian*].

28. Complaintof Burgers of Volodymyr on a Prefect. (2003). In N. Starchenko, A Conflict at Volodymyr in 1566: Microhistorical Approach. *Socium. Almanac of Social History, 36,* 65-98. [*InUkrainian*].

29. Slizh, N. (2018). ProstitutionintheGrandDuchyofLithuania, 16th – 17thCenturies. *Socium. Almanac of Social History, 13-14,* 113-126. [*In Belarusian*].

30. Prygodzich M., Tsivanova G. (1997). Old Belarusian Lexicon: A Translation Dictionary. Minsk: Khata. Retrieved from: http://slounik.org/starbiel/. [*In Belarusian*].

31. Starchenko, N. A Conflict at Volodymyr in 1566: Microhistorical Approach. *Socium. Almanac of Social History, 36,* 65-98. [*InUkrainian*].

32. Stryikovskyi, M. (2011). *Polish, Lithuanian, Žemaitijan and All-Rus Chronicle*. Lviv: Shevchenko Scientific Society. [*In Ukrainian*].

33. Terskyi, S. (2006). Lutsk in the 10th – 15th Centuries. Lviv: Lviv Polytechnic. [*InUkrainian*].

34. Terskyi, S. & Semeniuk, V. (1997). The Report of the Volhynian Archaeological Expedition of 1996 (Rescue Excavations on the Territory of the Old City of Lutsk and Peresopnytsia). Lutsk: [s. n.]. [*In Ukrainian*].

35. Kravchenko, V. & Yakovenko, N. (Eds.). (1990). Trade in Ukraine, 14th – 17th Centuries: Volhyn and Dnieper Ukraine. Kyiv: Naukova Dumka. [*In Ukrainian*].

36. Bezpalko, V. &Vysotin, V. &Voronchuk, I. (2014). Ukrainian Everyday Life of the Early Modern Age: Collection of Documents. Issue 1: Volhyn in the 16th Century. Kyiv: Phoenix. [*In Ukrainian*].

37. Yakovenko, H. (1992). "Good Man" and "Evil Man": from the History of Mentality i Ukraine-Rus of the Late 16th – Mid 17th Centuries. *Mediaevalia Ucrainica: Mentality and the History of Ideas, 1,* 47-91.

38. Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. T. 6. *Wielkopolska biblioteca cyfrowa*. Retrieved from: http://www.wbc.poznan.pl/publication/65450.

39. Jabłonowski, A. (1877). *Rewizya zamków ziemi wołyńskiej w połowie XVI wieku*. Warszawa: Księgarnia Gebethnera i Wolffa.

40. LietuvosMetrika. LithuanianMetrica. MetrykaLitewska (1479-1491). (2004). Kn. 4. Vilnius: Žara.

Надійшла до редколегії 13.02.20

M. Tarasiuk, Master'sStudent
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

EVERYDAY LIFE OF VOLHYNIANS: FOOD, CLOTHES AND ETERTAINMENT (late 14th – mid-16th centuries)

In the article some aspects of the everyday life of Volhynia burghers and peasants of the Grand Duchy of Lithuania at the end of the 14th and mid-16th centuries are considered. The variety and variations of food, the types of clothing available to ordinary people, the concept of body care and health care, as well as the entertainment of the common people and places of rest such as taverns and baths are explored. It was discovered

that the Volhynians' diet was rich and included meat products, such as fish like carp, pike, sturgeon, beluga and even Danzig herring, flour products, seasonings and natural preservatives, which were bought at city auctions and grown on their own. By the middle of the 16th century, Volhynians formed separate ideas about medicine, where approaching Jewish or Welsh doctors were common. Usually, medicines were herbal drinks and ointments Examination of the body was carried out to identify the causes of the disease. Activities of local people were analyzed, such as dice, chess, dance, communication with other residents of Volhynia cities and villages, usage of prostitutes. In fact, depending on the success of the production sphere, the citizen or the peasant could afford a standard of living. It was found out that the everyday life of the Volhynian was relatively bright and filled with events and included the choice of products for dinner, the selection of a new wardrobe item, the discussion of local news after work, participation in lawsuits in ham, playing games and taking the glass of a strong drink. The Volhynians' ideas of "unprofitable people", which had analogies in Western European countries, were singled out.

Keywords: Late Middle Ages, Grand Duchy of Lithuania, Volhynia, everyday life, clothes, food, medicine, entertainment.

УДК 94(477:438):351.85:304]"1939/1944": 930"19/20"
DOI: https://doi.org/10.17721/1728-2640.2020.144.11

А. Тронь-Радомська, асп.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ГУМАНІТАРНА ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО КОМІТЕТУ В ГЕНЕРАЛЬНІЙ ГУБЕРНІЇ: ІСТОРІОГРАФІЯ

Одним із малодосліджених і неоднозначних питань історії України періоду Другої світової війни є діяльність єдиної легальної установи українців в умовах нацистського окупаційного режиму – Українського центрального комітету (УЦК). Науковий інтерес щодо місця означеної організації в контексті тогочасних суспільних і культурних процесів на західноукраїнських землях актуалізує значення осмислення й аналізу нагромаджених історичних знань про неї.

Досліджується повнота вивчення та стан висвітлення проблеми в історіографії, виокремлено два періоди її наукової розробки. Акцентовано увагу на ключових тенденціях, тематичних аспектах, конкретних результатах досліджень учених діяльності УЦК в гуманітарній сфері на кожному з етапів історіографічного процесу. Простежено специфіку відображення тематики в історичній літературі: від фактологічних матеріалів енциклопедичних видань та історико-мемуарних публікацій до досліджень суспільно-політичної історії України, монографій, дисертаційних робіт і наукових статей, навчальних видань, які прямо чи опосередковано висвітлюють культурно-освітню, харитативну та спортивну діяльність УЦК.

Історіографічний аналіз переконливо доводить вагомий поступ у вивченні проблеми на новітньому етапі завдяки активізації джерелознавчих та археографічних досліджень, що покращують евристичну роботу в означеному напрямку, сприяють появі спеціалізованих праць сучасних українських істориків, присвячених з'ясуванню місця УЦК у відродженні національно-культурного та спортивного життя українців у 1940-х рр. Розкрито особливості висвітлення проблеми в сучасній зарубіжній історіографії, в якій провідне місце належить польській історичній думці. Зроблено акцент на історико-політичному спрямуванні та заангажованості останньої. З'ясовано, що в плані персонального виміру дослідження роботи УЦК, важливу роль відіграє наукове осмислення діяльності його очільника – Володимира Кубійовича.

Ключові слова: Український центральний комітет, історіографія, Генеральна губернія, Друга світова війна, Володимир Кубійович.

Постановка проблеми. Становище українців у контексті державного статусу та національно-культурного розвитку в міжвоєнний період мало визначальний вплив на суспільно-політичні реалії в межах українських етнографічних територій під час Другої світової війни. Населення західноукраїнських земель з 1939 р. перебувало в умовах зміни окупаційних режимів. Враховуючи досвід міжнаціональних відносин у Другій Речі Посполитій, встановлення нацистської влади на її території супроводжувалося абсолютно новим форматом останніх. У межах новоствореної Генеральної губернії (до якої увійшли території Закерзоння та Галичина) українці отримали право на легальну національну організацію у формі Українського центрального комітету (УЦК).

Вивчення специфіки діяльності даної організації має непересічне значення в контексті оновлення предметного поля сучасних досліджень вітчизняної історії періоду Другої світової війни, спричиненого доступом до архівних джерел, періодичної преси та здобутків діаспорної історіографії. Звернення до проблем німецької окупаційної політики та ступеня колаборації на українських землях позначилося появою комплексу праць, присвячених окремим напрямкам функціонування УЦК, що відіграють вагому роль у всебічному відображенні реалій суспільного та культурного життя на українських теренах протягом 1939–1944 рр. Окреслення місця УЦК у тогочасних процесах, зважаючи на дискусійність проблеми, обумовлює необхідність системного аналізу історіографічної спадщини вітчизняних та зарубіжних науковців середини XX – початку XXI ст.

Аналіз джерел і літератури. Комплекс історіографічних джерел з теми є достатньо репрезентативним, враховуючи наявність історико-мемуарних, узагальнюючих та спеціалізованих робіт. Спеціальні розвідки безпосередніх учасників подій, праці радянських і зарубіжних істориків ілюструють особливості підходів до висвітлення характеру діяльності УЦК в національній і світовій історіографії 1940-х – 1980-х рр. Зі зміною методологічних основ дослідження суспільно-політичного та національно-культурного життя українців під час Другої світової війни на новітньому етапі збагачується історіографічний доробок, присвячений заходам УЦК безпосередньо в культурній і спортивній сферах, галузі суспільної опіки українців.

Історіографічний аналіз літератури демонструють лише історіографічні огляди в дисертаційних роботах, монографіях і статтях сучасних вітчизняних дослідників (Н. Антонюк [2], В. Гінди [15], Г. Стефанюк [68], Т. Лапан [41], М. Галіва [11]), які прямо чи опосередковано відображають зазначені аспекти функціонування УЦК.

Завдання. Стаття присвяченавиявленню етапів історичної реконструкції діяльності Українського центрального комітету впродовж 1939–1944 рр. у гуманітарній сфері;розкриттю тенденцій зарубіжної та вітчизняної історичної науки в інтерпретації діяльності УЦК у контексті суспільно-політичних реалій України під час Другої світової війни, соціальних, економічних, національно-культурних процесів у Європі протягом означеного періоду.

Виклад основного матеріалу. Еміграція української інтелігенції в Європу й Америку в 1940-х роках сприяла новій хвилі видань, які репрезентували реалії воєнного часу на українських землях. Авторами перших публікацій, присвячених безпосередньо діяльності Укра-

© Тронь-Радомська А., 2020

їнського центрального комітету, стали співробітники установи та очевидці подій 1939–1944 рр.

Узагальнення фактичного матеріалу першопочатково здійснювалося українськими науковцями в ході підготовки загальної [26] та словникової [31; 60] частин фундаментального видання "Енциклопедія Українознавства", що виходила з 1949 р. Не втрачають актуальності публікації В. Кубійовича та М. Добрянського про специфіку діяльності УЦК, Українського крайового комітету, Українського Видавництва й Українських освітніх товариств, які увійшли до 9 тому енциклопедії [27].

Особливе місце займає праця В. Кубійовича "Українці в Генеральній Губернії 1939–1941: історія Українського Центрального Комітету" [36], опублікована в Чикаґо (1975). Колишній очільник УЦК, залучивши масив документів, що стосуються статутного оформлення органів установи та функціонування упродовж 1940–1941 рр., описав напрямки, досягнення та проблемні аспекти її діяльності. Автор єдиний, хто комплексно висвітлює результативність заходів УЦК харитативного, культурного, освітнього, спортивно-виховного характеру по регіонах Закерзоння, аналізуючи дії організації відповідно до умов, які станом на 1939–1940 рр. склалися в них, і підтверджуючи статистичною інформацією, що не відображена в інших джерелах.

Поряд із вищезазначеними працями, заслуговує на увагу мемуарно-наукове видання директора Перемишльської гімназії в 1930-х рр., дійсного члена Наукового Товариства імені Шевченка в Європі С. Шаха під назвою "Де срібнолентий Сян пливе. Історичний нарис державної української гімназії в Перемишлі" [73]. Автор у контексті розгляду німецької окупації Перемишля відзначає ініціативу УЦК щодо організації гімназії у місті, а також частково висвітлює відкриття гімназії в Ярославі.

Прикметно, що паралельно із підготовкою українськими вченими та громадськими діячами публікацій енциклопедичного, історико-мемуарного характеру, вже в 1955 р. з'явилося перше спеціалізоване дослідження українського націоналізму під час Другої світової війни. Дисертаційна робота американського радянолога Д. Армстронга"Ukrainiannationalism. 1939–1945" [4], яка базувалася на зібранні німецьких документів та інтерв'ю з безпосередніми учасниками і свідками тогочасних подій, репрезентує роль УНДО й ОУН у процесі заснування УЦК, частково висвітлює внесок установи в розвиток культурного життя українців під час німецької окупації. Автор відзначав той факт, що проблемою для українських націоналістичних сил стало "побудувати відносини з німцями таким чином, щоб, співпрацюючи, не перетворитися в їхніх маріонеток" [4, с. 42]. Після виходу праці у світ, відомий український політичний і військовий діяч Л. Шанковський слушно зауважував, що "книга Армстронга має проломовий характер, бо вона відкриває цілком нову ділянку для наукових дослідів, яка певно цікавитиме українських і чужинецьких дослідників і заохочуватиме їх до нових дослідів" [52, с. 49-50].

Д. Армстронг став одним із перших, хто намагався дослідити на документальній основі персональний внесок діячів у розвиток українського національного руху за часів окупації. Статтю "Героїчне і людське: спогад про українських національних провідників 1941–1945 років" [3] він присвятив п'ятьом особистостям, діяльність яких, на його думку, з урахуванням всіх переваг і недоліків, в тогочасній ситуації мала ознаки героїзму. Поряд із Т. Боровцем, Я. Стецьком, М. Лебедем, А. Мельником, автор виділяє Провідника УЦК – В. Кубійовича, зауважуючи, що "він став унікальною зв'язуючою ланкою між населенням, націоналістичними лідерами та німецькою владою" [3, с. 107]. На думку Д. Армстронга, "протягом 1940–1943 рр. він, ймовірно, зробив найбільше серед своїх сучасників у підтримці українства" [3, с. 110].

Радянська історіографія позначена дослідженнями, головним чином, військових аспектів Другої світової війни і висвітленням внеску народів СРСР, у тому числі й українського, в перемогу над нацистами. Водночас, питання "возз'єднання" Західної України та УРСР [5; 6; 9; 57], діяльності ОУН, міжнаціональних відносин на окупованих територіях відображені в радянській історичній літературі виключно з ідеологічних позицій. Побіжні згадки щодо утворення Генеральної губернії вміщують публікації 1960-х–1970-х рр., у яких українські етнографічні землі Закерзоння, які увійшла до складу даної адміністративної одиниці, репрезентуються як польські.

Так, у підготовленому в 1963 р. Інститутом історії партії ЦК КП України та Архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР збірнику документів "Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні" [51], поряд із публікацією "Розпорядження генерал-губернатора Франка про організацію адміністрації в дистрикті "Галичина", зазначалося: "Генеральне губернаторство, в яке вона була включена, являло собою колонію німецького імперіалізму, де проводилося масове винищування польського та українського населення з метою звільнення "життєвого простору" для німецької колонізації" [51, с. 9]. Наголошувалося, що Галичина, згідно даного наказу, приєднувалася до генерального губернаторства, "яке складалося з частини захоплених німцями польських земель" [51, с. 9].

У дисертаційному дослідженні Т. Григорьянца "Гітлерівська політика онімечення та колонізації "приєднаних" польських земель у 1939–1945 рр." [24] відзначалося, що згадані території ввійшли до генерального губернаторства, яке було створене з воєводств Центральної Польщі [24, с. 3]. Відповідно, наявність українських етнічних земель в цій адміністративній одиниці ігнорується.

Відтак, на відміну від заангажованої інтерпретації в радянській історіографії подій Другої світової війни, в контексті якої діяльність УЦК не відображалася, зарубіжними й українськими істориками в діаспорі протягом 1940-х – 1980-х рр. було започатковано звернення до об'єктивного аналізу та висвітлення багатоаспектної діяльності цієї організації.

Нова історіографічна ситуація, що склалася в Україні зі здобуттям незалежності, обумовила злам стереотипів радянського періоду щодо наукового осмислення подій Другої світової війни, доступ до архівних матеріалів і періодичної преси, звернення до надбань діаспорної та зарубіжної історіографії.

Вже на початку 1990-х рр. спостерігалася активізація досліджень вітчизняними та зарубіжними вченими німецького окупаційного режиму, у яких непересічне місце посідали українсько-польські відносини й особливості окупаційної політики на західноукраїнських землях. Першим звернув увагу на діяльність у Генеральній губернії УЦК та УКК знаний український історик В. Косик. В опублікованій 1993 р. праці "Україна і Німеччина у Другій світовій війні" [35] у контексті висвітлення особливостей управління окупованими територіями автором було наголошено на допомогових засадах функціонування установ українців, посередництві між населенням й офіційною адміністрацією. Прикметно, що автор одним із перших аналізував характер такого роду колаборації: "йшлося про співробітництво на індивідуальному, персональному рівні, а не про колективне, політичне співробітництво за наказом українського уряду чи якоїсь української політичної партії" [35, с. 178].

Звернення до вивчення регіональних особливостей культурно-освітнього життя на західноукраїнських землях упродовж 1939–1944 рр. засвідчили міжнародні науково-практичні конференції "Перемишль і перемиська земля протягом віків" (Перемишль-Львів,

1996 р.) [56] та "Українсько-польські відносини в Галичині у XX столітті" (Івано-Франківськ, 1996 р.) [70]. Концептуально ці заходи спрямовувалися на ініціювання археографічної роботи та наукових досліджень маловідомих сторінок історії західноукраїнських земель XX ст. У ході конференцій репрезентувалися свідчення очевидців про культурне, зокрема, театральне життя в Перемишлі під час німецької окупації, аналізувався національний контекст оформлення освітньої системи в Галичині в 1941–1943 рр., акцентувалася увага на геополітичних прагненнях окупантів як визначальній підставі реалізації шкільної політики [54].

Деякі відомості щодо регіональної специфіки культурно-освітнього життя українців в умовах нацистського окупаційного режиму відображені в навчальній літературі [10; 47; 55; 65].

На рівні узагальнюючих досліджень подій Другої світової війни діяльність УЦК висвітлюється фрагментарно. На межі XX–XXI ст., з огляду на методологічну переорієнтацію істориків, певна тенденційність і неточності фактичного матеріалу, враховуючи присвяту публікації "ратному та трудовому внескові українського народу в розгром третього рейху", простежуються в 12 томі видання "Україна крізь віки" (1999) [33]. Слушно зауважено легальний статус УЦК, проте твердження, що "німці розглядали цей комітет як інструмент свого впливу на українське населення Галичини, засіб колонізації її території" [33, с. 132], не відповідає статутним засадам установи, а також не врахований факт того, що УЦК першопочатково діяв на території Закерзоння.

У виданні "Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст." (2010) [71] при характеристиці структури управління окупованими територіями, зокрема дистрикту Галичина, авторами відзначено синхронну діяльність УЦК у Кракові та УКК у Львові, соціально-культурне спрямування їхньої діяльності та факт об'єднання даних структур, у результаті якого краківська установа стала єдиною легальною українською організацією в Генеральній губернії.

У контексті вивчення Ю. Сорокою [67] демографічної ситуації на західноукраїнських землях під час німецької окупації наголошено на визначальній ролі допомогової акції УЦК голодуючим Бойківщини, Лемківщини, Гуцульщини та Покуття навесні 1942 р.

Утвердженню наукової розробки проблеми та розширенню її предметного поля в новітній історіографії сприяє поява джерелознавчих розвідок та публікацій археографічного змісту. Так, канадським вченим М. Іваником [29] здійснено огляд архіву Українського центрального комітету, частини фонду В. Кубійовича, що зберігається в Бібліотеці та архіві Канади в Оттаві. Дослідником наголошено на необхідності поглибленого вивчення окупаційної політики і в Генеральній губернії, і в Райхскомісаріаті "Україна" задля подолання однобічності у висвітленні реалій воєнного часу в Україні, а також залучення в конкретно-історичні дослідження архівних документів, що посилить рівень їхньої об'єктивності.

Бібліографічний доробок Л. Головатої [22; 23] репрезентує спектр продукції "Українського Видавництва" у Кракові та Львові, опублікованої впродовж 1940–1945 рр. у Генеральній губернії.

Конкретні результати аналізу попереднього досвіду вивчення теми та збагачення комплексу джерел зосереджують спеціалізовані дослідження вітчизняних істориків.

Історіографічним джерелом, що до сьогодні займає виняткове місце в науковому осмисленні характеру функціонування УЦК крізь призму діяльності його очільника, є опублікована в 1996 р. праця О. Шаблія "Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення" [72]. Автор репрезентує роботу В. Кубійовича в 1939–1944 рр., аналізуючи статтю провідника про УЦК в "Енциклопедії Українознавства", рецензію Р. Тожецького на працю "Українці в Генеральній Губернії 1939–1941: історія Українського Центрального Комітету" та дослідження Р. Тожецького під назвою "Поляки і українці" (1993). Історіографічний аналіз та доповнення виявлених матеріалів свідченнями колег В. Кубійовича спрямовані на обґрунтування автором відсутності колаборантських і протипольських ознак функціонування комітету та персональних дій його провідника.

Комплексна реконструкція культурно-освітньої діяльності українців на території Закерзоння та Галичини здійснена Н. Антонюк у дослідженні "Українське культурне життя в Генеральній Губернії (1939–1944 рр.)" (1997) [2]. Автор однією з перших проаналізувала тогочасну місцеву періодичну пресу, виокремивши періоди культурного процесу на західноукраїнських етнографічних територіях під час німецької окупації. На основі виявлених даних істориком демонструються значно ширші можливості національно-культурного розвитку українців, що проживали в Генеральній губернії, порівняно з іншими окупованими регіонами України.

На окремі аспекти культурно-просвітницької, наукової та мистецької діяльності українців, діяльності Українських освітніх товариств (УОТ), формування мережі дошкільних закладів та особливості функціонування закладів вищої освіти в Галичині звертали увагу у своїх наукових розвідках Г. Стефанюк [68], О. Луцький [43], І. Гах [13], І. Заболотна [28], І. Лешнівська [42], Я. Ганіткевич [12], М. Галів [11], Г. Біловус [7], І. Ільюшин [30], послуговуючись, головним чином, матеріалами періодичної преси, що виходила в дистрикті.

Визначальне місце УЦК в організації фінансової допомоги українському студентству протягом 1940–1944 рр. на основі матеріалів фонду Володимира Кубійовича, Бібліотеки та архіву Канади в Оттаві, вітчизняних архівів, періодичної преси розкривають дослідження В. Сергійчука [64] та В. Рогового [61].

На основі даних офіційної періодики та видань українського підпілля В. Офіцинським в історико-політичному нарисі "Дистрикт Галичина (1941–1944)" [53] висвітлено структуру та напрямки діяльності УКК у Львові, специфіку функціонування фахових спілок, організацій українського жіноцтва та молоді в регіоні. Автором прослідковуються позитивні тенденції в культурному процесі Галичини після її приєднання до Генеральної губернії та поширення діяльності УЦК на дану територію, що виражається в активізації освітнього, мистецького та релігійного життя українців регіону. Орієнтуючись на результати власного дослідження та свідчення учасників подій, В. Офіцинський також стверджує безпідставність характеристики дій УЦК як колаборантських.

Ґрунтовне дослідження легальної україномовної періодичної преси, розкриття на її базі матеріалів соціальної, економічної та культурної сфер життя українців у Генеральній губернії та Райхскомісаріаті України здійснено К. Курилишиним [38; 39]. У його монографії "Українське життя в умовах окупації (1939–1944): за матеріалами україномовної легальної преси" (2010) [40] вперше в сучасній історіографії розкрито такі аспекти діяльності УЦК, як допомога військовополоненим, постраждалим від повені в 1942 р., абстинентська акція. Докладне висвітлення вищезазначених заходів УЦК дозволяє встановити роль установи в організації життя соціально незахищених категорій населення Генеральної губернії. Торкаючись проблеми колабораціонізму на українських територіях, автор зауважує, що в контексті розгляду економічного, військового, культурного й ін. видів співробітництва з окупаційною владою використання поняття колабораціонізму в його класичному розумінні не має підстав, враховуючи не-

можливість аспекту "державної зради" українців за відсутності незалежності держави в 1939–1944 рр.

Сприяють аналізу харитативної діяльності УЦК також матеріали досліджень Т. Лапан [41], Б. Кицака [32], О. Андрухова [1], І. Пилипіва [58], В. Макарчука [45], В. Мороза [48], О. Луцького [44], Н. Кулеші [37], що частково репрезентують місце УЦК у суспільній опіці над українськими робітниками в Третьому Райху та в Генеральній губернії, над молоддю, організації медичного обслуговування, пропаганді здорового способу життя, допомогових акцій.

Найбільший внесок у вивчення українського спорту в період німецької окупації належить В. Гінді. У монографії "Український спорт під нацистською свастикою (1941–1944 рр.)" [19] і наукових статтях [14-18; 20-21] істориком, на основі широкого кола історіографічних та архівних джерел, матеріалів періодики, спогадів учасників подій, проаналізовано умови організації спортивного життя в кожному окупованому німцями регіоні України, зокрема в дистрикті "Галичина", відображено історію змагань із різних видів спорту, протистоянь із командами окупантів, окреслено структуру Відділу опіки над молоддю і родиною УЦК, фінансування галузі. Науковий доробок В. Гінди має непересічне значення для розробки проблеми, враховуючи обсяг фактажу та виявлення унікальних відомостей про персональний внесок В. Кубійовича у розвиток спорту українців, які проживали в Генеральній губернії.

Ознайомитися із традиціями спортивної діяльності українців ХХ ст. і персональними досягненнями відомих українських спортсменів 1940-х рр. дають змогу роботи Ю. Семенка [63], А. Сови [66].

Таборова діяльність УЦК як один із елементів національно-суспільного виховання під час німецької окупації знайшла фрагментарне висвітлення в репрезентації Т. Самотулкою [62] історії новацтва в Україні 1920-х – 1940-х рр.

Варто зазначити, що на сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії спостерігається активізація дослідження ключових аспектів теми, розширено проблемне поле конкретно-історичних праць на основі нових методологічних підходів. Збагачення джерельного комплексу праць шляхом введення до наукового обігу архівних документів, матеріалів періодики та доробку діаспорної історіографії забезпечує всебічне наукове осмислення характеру діяльності УЦК, оформлення узгодженої позиції більшості українських вчених щодо відсутності ознак колаборації цієї організації з окупаційною владою (в класичному розумінні терміну, який передбачає державну зраду).

Зарубіжна історіографія проблеми представлена, насамперед, доробком польських дослідників. Враховуючи концептуальні розбіжності у висвітленні подій Другої світової війни, а особливо українсько-польських відносин, інтерпретація діяльності УЦК також є неоднозначною.

Одним із перших досліджень і єдиним історіографічним джерелом, що репрезентує критичний підхід до вивчення функціонування УЦК у польській історіографії, є опублікована в 1993 р. праця відомого дослідника польсько-українських взаємин Р. Тожецького "Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej" [69]. Істориком висвітлюється процес формування УДК, УОТ, вплив УЦК на культурно-релігійні справи. Відзначається, що перед українцями, в результаті усунення польського впливу після повернення церков, дозволу на власне шкільництво, постали нагальні та об'єктивні потреби зміцнення національної позиції шляхом залучення в розвиток означених сфер українського вчительства, інструкторів для УОТ, адміністраторів і агітаторів для роботи в УДК, православних і католицьких священників. Відзначено також факт сприяння націоналістів (мельниківців) в справі оформлення праці української централі.

Як суто націоналістичну організацію репрезентує УЦК В. Поліщук у роботі "Dowody zbrodni OUN i UPA: Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu: Działalność ukraińskich struktur nacjonalistycznych w latach 1920–1999" [59]. Автором на основі викривленого подання джерельної інформації наводяться тези про привілейоване становище українців у Генеральній губернії як наслідок діяльності ОУН, оформлення УЦК як центральної установи місцевих комітетів, організованих націоналістами-втікачами з Галичини, з наголосом на тому, що саме діяльність даних об'єднань у дусі українського націоналізму обумовила його створення. Сумнівним є твердження щодо "силової українізації" Холмщини націоналістами – членами УДК, враховуючи, що йдеться про українську етнографічну територію.

Вкрай упередженою є позиція В. Кьоніґсберга у виданні "AK 75. Brawurowe akcje Armii Krajowej" [34], що висвітлює акцію Армії Крайової "Український Комітет" (Варшава, 31 березня 1944 р.), під час якої солдатами контррозвідки було вбито очільника відділу комітету у Варшаві М. Поготовка. Автором стверджується, що УЦК у Кракові, як представництво українців у Генеральній губернії, під прикриттям допомогової та культурної діяльності співпрацював з ворогом.

Спеціалізоване комплексне дослідження П. Маркєвіча "The Ukrainian Central Committee, 1940–1945: A Case of Collaboration in Nazi-Occupied Poland" (2018) [46] також репрезентує функціонування УЦК у контексті польсько-українського конфлікту. Культурно-просвітницька діяльність українців, за словами автора, для УЦК була "синонімом пропаганди" [46, s. 212], відповідно, утвердження національної свідомості, розбудова українського шкільництва, а надто середньої освіти, враховуючи закриття польських гімназій, відбувалася виключно за рахунок поляків і була націлена на те, щоб "швидко виправити довоєнну культурну маргіналізацію" [46, s. 120], на уможливлення оунівських планів щодо українізації Холмщини, Підляшшя та Лемківщини [46, s. 194].

Зауважується визначальна роль В. Кубійовича в процесі налагодження співробітництва українців і німців, який "знайшов номінального союзника проти всього, що було польським чи радянським" [46, s. 116].

Серед досліджень діаспорних науковців, які розкривають особливості суспільної опіки над різними категоріями українців в повоєнний період, слід виділити монографію канадської ученої М. Дичок "The Grand Alliance and Ukrainian Refugees" [25]. Дослідницею зазначається, що перші українці, які стали втікачами протягом Другої світової війни, з'явились у 1941 році. Ними у Львові займався спеціально створений УЦК відділ зі справ переселенців і за сприяння цього комітету вони були швидко інтегровані в українське життя під німецькою окупацією [25, p. 15]. Таким чином, авторкою повністю ігнорується факт діяльності цієї організації вже з осені 1939 року у Кракові під назвою Український комітет допомоги біженцям і полоненим.

Непересічне значення для вивчення структури управління ключовими сферами життя українців у Генеральній губернії мають праці Б. Мусяла [49] та К. Ваґнера [8]. Незважаючи на те, що дослідження розкривають особливості функціонування мережі спеціалізованих владних органів окупаційної адміністрації в конкретних регіонах, наявні відомості сприяють розумінню загальної картини організації політики щодо населення окупованих територій.

Висновки. Здійснений історіографічний огляд свідчить про те, що вивчення діяльності УЦК у гуманітарній

сфері до нинішнього часу позбавлене цілісної історичної реконструкції та потребує подальшого наукового осмислення, як в історичному, так і в історіографічному плані. Аналіз виявлених історіографічних джерел дозволяє виокремити два періоди наукової розробки проблеми: 1940-і – 1980-і роки – публікації вітчизняних науковців за кордоном (ІІІ хвиля еміграції) і зарубіжних вчених; інтерпретація подій Другої світової війни радянськими істориками; 1991–2020 рр. – новітня історіографія.

Дослідження проблеми вітчизняними істориками здійснюється, головним чином, у плані аналізу німецької окупаційної політики на всій території України. Виняток становлять спеціалізовані дослідження 2000-х рр., які висвітлюють ключові аспекти суспільного та національно-культурного життя українців у Генеральній губернії. Вітчизняна історіографія базується переважно на матеріалах періодичної преси з незначним рівнем залучення архівних документів. Попри наявність великої кількості праць, присвячених вияву українцями національної позиції в умовах окупації 1939–1944 рр., фактично поза увагою вчених перебуває активність тогочасних національних об'єднань на території Закерзоння, що пов'язано з акцентом на наукове осмислення процесів, які відбувалися на території Галичини в ході радянської анексії 1939 р. та німецької окупації регіону з 1941 р.

Зарубіжна історична думка, за винятком робіт узагальнюючого характеру, демонструє однобічність вивчення теми у контексті націоналістичної діяльності українців у воєнний період, практично залишаючи поза увагою соціальний аспект діяльності УЦК.

Список використаних джерел:

1. Андрухів О. Порівняльна характеристика правових заходів радянського та польського урядів міжвоєнних десятиліть у сфері протидії дитячої безпритульності / О. Андрухів // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Сер.: Право. – Івано-Франківськ : РВВ Івано-Франків. ун-ту права ім. Короля Данила Галицького, 2007. – С. 48–52.
2. Антонюк Н. Українське культурне життя в "ГенеральнійГубернії" (1939–1944 рр.): Заматеріаламипериодичноїпреси / Н. Антонюк. – Львів, 1997. – 232 с.
3. Армстронґ Д. Героїчне і людське: Спогади про українськихнаціональнихпровідників 1941–1945 років / Пер. з англ. В. Ковалюка / Д. Армстронг // Україна модерна. – 1996. – № 1. – С. 101–113.
4. Armstrong John A. Ukrainiannationalism. 1939–1945 / John A. Armstrong. – New York : Columbia University Press, 1955. – 322 p.
5. Бабій Б. Возз'єднання Західної України з Українською РСР / Б. Бабій. – Київ, 1954. – 196 с.
6. Белоусов С. Воссоединение украинского народа в едином Украинском советском государстве / С. Белоусов. – Москва, 1950. – 31 с.
6. Белоусов С. Воссоединение украинского народа в едином Украинском советском государстве / С. Белоусов. – М., 1950. – 31 с.
7. Біловус Г. Мистецький дискурс періодичного видання "Наші дні" (1941–1944 рр.) / Г. Біловус // Вісник Львівського національного університету імені І. Франка. Сер.: Мистецтвознавство. – 2017. – Вип. 18. – С. 360–392.
8. Wagner C. Entwicklung, Herrschaft und Untergang der nationalsozialistischen Bewegung in Passau 1920 bis 1945 / C. Wagner. – Berlin, 2007. – 611 s.
9. Всенародне свято. Матеріали і документи про святкування десятиріччя возз'єднання українського народу в єдиній Українській Радянській державі. – К.: ДержполітвидавУРСР, 1950. – 242 с.
10. Галичина у Другій світовій війні (1939–1945) / В. Великочий, С. Дерев'янко, С. Кугутяктаін. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 116 с.
11. Галів М. Організація та діяльність дошкільних виховних закладів Дрогобиччини у роки гітлерівської окупації (1941–1944) / М. Галів // Проблеми гуманітарних наук : зб. наук. праць ДДПУ імені Івана Франка. Сер.: Історія. – 2012. – Вип. 30. – С. 148–169.
12. Ганіткевич Я. Історичні етапи найстарішого в Україні Львівського національного медичного університету ім. Данила Галицького [Електронний ресурс] / Я. Ганіткевич // Онлайн-журнал Наукового товариства ім. Шевченка. – Режим доступу: https://ntsh.org/content/ganitkevich-yaroslav-istorichni-etapi-naystarshogo-v-ukrayini-lvivskogo-nacionalnogo
13. Гах І. СУОМ. Виставкове життя піднімецького Львова [Електронний ресурс] / І. Гах // Фотографії Старого Львова. – Режим доступу: https://photo-lviv.in.ua/suom-vystavkove-zhyttya-pidnimetskoho-lvova/.
14. Гінда В. Галицькі шахи за німецької влади [Електронний ресурс] / В. Гінда // Збруч. – Режим доступу: https://zbruc.eu/node/13499.
15. Гінда В. Культура, освіта і спорт під час окупації / В. Гінда // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: іст. нариси: у 2 кн. – К. : Наукова думка, 2010. – Кн. 1. – С.697–732.
16. Гінда В. Культура поведінки вболівальників і спортсменів в окупованій нацистами Україні (1941–1944 рр.) / В. Гінда // Гуржіївські історичні читання. – 2013. – Вип. 6. – С. 170–172.
17. Гінда В. Організація спортивного життя в окупованій німцями Україні (1941–1944 рр.) / В. Гінда // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Сер.: Історія. – 2009. – Вип. 16. – С. 72–78.
18. Гінда В. Спорт і політика в Україні за німців [Електронний ресурс] / В. Гінда // Збруч. – Режим доступу: https://zbruc.eu/node/26797
19. Гінда В. Український спорт під нацистською свастикою (1941–1944 рр.) / В. Гінда. – Житомир : Рута, 2012. – 499 с.
20. Гінда В. Хокей в окупованій нацистами Галичині / В. Гінда // Вісник Черкаського університету. Сер.: Історичні науки. – 2013. – № 29. – С. 61–67.
21. Гінда В. Як галицькі гаківкарі ганяли німецьких хокеїстів [Електронний ресурс] / В. Гінда // Збруч. – Режим доступу: https://zbruc.eu/node/17393.
22. Головата Л. Краківсько-львівське книго- і пресовидання для дітей та молоді в контексті українського культурного процессу періоду Другої світової війни / Л. Головата // Записки Львівської Національної бібліотеки імені В. Стефаника. – 2008. – Вип. 1(16). – С. 199–222.
23. Головата Л. "Українське видавництво" у Кракові – Львові, 1939–1945: бібліогр. довід. / Л. Головата. – К.: Критика, 2010. – Т. 1: Книжки й аркушеві видання. – 2010. – 326 с.
24. Григорьянц Т. Гитлеровская политика германизации и колонизации "присоединенных" польских земель в 1939–1945 гг.:автореф. ... канд. ист. наук: спец. 573 "Всеобщая история" / Григорьянц Т.; Институт славяноведения и балканистики АН СССР. – М., 1972. – 35 л.
25. Dyczok M. The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. (St. Anthony's Series. Edited by Richard Clogg.) / M. Dyczok. – Basingtoke : Palgrave Macmillan, 2000. – 277 p.
26. Енциклопедія українознавства. Загальна частина: у 3 т. / Ред: Володимир Кубійович і Зенон Кузеля. – Мюнхен ; Нью-Йорк: : Молоде-Життя, 1949–1952. – 1230 с.
27. Енциклопедія українознавства. Словникова частина / Голов. ред: Володимир Кубійович. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1980. Т. 9. – С. 3205-3600.
28. Заболотна І. Роки німецької окупації на Західній Україні за спогадами І. П. Крип'якевича / І. Заболотна // Український археографічний щорічник. – Київ ; Нью-Йорк, 2002. – Вип. 7. – Т. 10. – С. 389–410.
29. Іваник М. Архів Українського Центрального Комітету в Кракові як джерело до вивчення німецької окупаційної політики щодо українців в Генеральній Губернії / М. Іваник // Наукові записки Національного університету Острозька академія. Історичні науки. – Острог : Вид-во Національного університету Острозька академія, 2010. – Вип. 15. – С. 210–224.
30. Ільюшин І. Національна політика і практика стосовноу українського і польського народів на території їхнього спільного проживання в роки Другої світової війни / І. Ільюшин // Національна та історична пам'ять. – 2012. – Вип. 3. – С. 129–146.
31. Ісаїв П. Перемишль / П. Ісаїв, В. Кубійович // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж ; Нью-Йорк : Молоде життя, 1970. – Т. 6. – С. 2005–2010.
32. Кицак Б. Медичне забезпечення населення в райхскомісаріаті "Україна" в 1941–1944 рр.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Кицак Б.; Житомирський державний університеті мені Івана Франка; Національний університет "Острозька академія". – Житомир, 2018. – 242 с.
33. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. Коваль. – К. : Альтернативи, 1999. – 336 с.
34. Konigsberg W. AK 75. BrawuroweakcjeArmiiKrajowej / W. Konigsberg. – Znak, 2017. – 384 s.
35. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Львів, 1993. – 659 с.
36. Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії, 1939–1941: історія Українського Центрального Комітету / В. Кубійович. – Чікаґо : Вид-во Миколи Денисюка, 1975. – 664 с.
37. Кулеша Н. "Працюємо не для особистих користей, а для вічних інтересів нашої України": діяльність українських громадських організацій у Німеччині у роки Другої світової війни / Н. Кулеша // Записки Львівської національної наукової бібліотеки Україниі мені В. Стефаника. – 2014. – Вип. 6. – С. 262-276.
38. Курилишин К. Українська легальна пресса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): іст.-бібліогр. дослідження: у 2 т. / К. Курилишин. – Л., 2007. – Т. 1: А–М. – 640 с.
39. Курилишин К. Українська легальна пресса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): іст.-бібліогр. дослідження: у 2 т. / К. Курилишин. – Л., 2007. – Т. 2: Н–Я. – 592 с.
40. Курилишин К. Українське життя в умовах німецької окупації (1939–1944 рр.): за матеріалами українсько їлегальної преси / К. Курилишин. – Л. : ЛННБ України ім. В. Стефаника, 2010. – 328 с.
41. Лапан Т. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі (1939–1945 рр.): дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Лапан Т.; Львівський національний університеті мені І. Франка. – Л., 2005. – 235 с.
42. Лешнівська І. Львівська обласна універсальна наукова бібліотека – репрезентант галицької культури / І. Лешнівська // Вісник Книжкової палати. – 2010. – № 8. – С. 33–37.
43. Луцький О. "Просвіта" та українські освітні товариства в Галичині під час Другої світової війни / О. Луцький // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2010. – Вип. 19. – С. 255–261.

44. Луцький О. Суспільна допомога жителям Прикарпаття (восени 1941 – влітку 1942 рр.) / О. Луцький // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. ст. – К., 2011. – Вип. 16. – С. 294–304.

45. Макарчук В. Обмін населенням при врегулюванні післявоєнних кордонівУкраїнської РСР (за підсумками Другої світової війни 1939–1945 рр.) / В. Макарчук // Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Сер.: Юридичні науки. – 2016. – № 850. – С. 451–460.

46. Markiewicz P. The Ukrainian Central Committee, 1940–1945: A Case of Collaboration in Nazi-Occupied Poland / P. Markiewicz. – Kraków, 2018. – 585 s.

47. Медвідь Л. Історія національної освіти і педагогічної думки в Україні: навч. посіб. / Л. Медвідь. – К. : Вікар, 2003. – 335 с.

48. Мороз В. Микола Никифорчин – визначний громадсько-політичний діяч Станиславівщини / В. Мороз // Український націоналізм: історія та ідеї: наук. зб. – Дрогобич: НІЦ ім. Д. Донцова, 2014. – Вип. 2. – С. 263–276.

49. Musial B. Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouverment. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944 / B. Musial. – Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 1999. – 435 s.

50. Національний Музей у Львові: часи воєнні. [Електронний ресурс] / І. Гах // Збруч. – Режим доступу: https://zbruc.eu/node/23080

51. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: збірник документів і матеріалів. – К. : Держполітвидав, 1963. – 488 с.

52. Онацький Є. Українська мала енциклопедія / Є. Онацький. – Буенос-Айрес, 1957. – Кн. 1. А–Б. – 120 с.

53. Офіцинський В. Дистрикт Галичина (1941–1944): історико-політичний нарис / В. Офіцинський. – Ужгород : МПП "Гражда", 2001. – 144 с.

54. Панчук М. Шкільництво в західноукраїнських землях у ХХ ст.: аспекти історії та геополітики / М. Панчук, С. Сворай // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 листопада 1996 р., Івано-Франківськ. – Івано-Франківськ: : Плай, 1997. – С. 334–340.

55. Патриляк І. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / І. Патриляк, М. Боровик. – Ніжин : ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.

56. Перемишль і перемиська земля протягомвіків: зб. наук. праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, організованої Наук. Товариством імені Тараса Шевченка в Польщі, 24–25 червня 1994 р. в Перемишлі / за ред. С. Заброварного. – Перемишль ; Львів, 1996. – 368 с.

57. Петровський М. Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі / М. Петровський. – К. ; Х.: Укр. держ. видво, 1944. – 28 с.

58. Пилипів І. Благодійницька діяльність Греко-Католицької Церкви у 20–30-ті роки ХХ століття / І. Пилипів, Т. Горан // Наук. вісник ІФБУ "Добрий Пастир": зб. наук. праць. Богослов'я. – 2016. – Вип. 9. – С. 140–147.

59. Poliszczuk W. Dowody zbrodni OUN i UPA: Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu: Działalność ukraińskich struktur nacjonalistycznych w latach 1920–1999 / W. Poliszczuk. – Toronto, 2000. – 778 p.

60. Поліщук П. Гімназії / П. Поліщук // Енциклопедія українознавства. Словникова частина. – Париж; Нью-Йорк : Молодежиття, 1955. – Т. 1. – С. 381–383.

61. Роговий В. Публікації газети "Краківські вісті" про підтримку українського студентства в роки Другої світової війни / В. Роговий // Журналістика. – 2007. – Вип. 6 (31). – С. 165–171.

62. Самотулка Т. Новацьким шляхом / Т. Самотулка. – Львів ; Нью-Йорк, 2008. – 350 с.

63. Семенко Ю. Шахи в Україні: Нариси з історії шахової гри на українській землі і в діаспорі / Ю. Семенко. – Л. : Каменяр, 1993. – 224 с.

64. Сергійчук В. Історія КоДУСу / В. Сергійчук. – К., 2008. – 386 с.

65. Слюсаренко А. Україна в роки Другої світової війни: навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закл. / А. Слюсаренко та ін. – К. , 2009. – 447 с.

66. Сова А. Відзнака до Дня українськогоспортовця у Бродах / А. Сова, С. Пахолко // Нумізматика. Фалеристика. – 2012. – № 4 (64). – С. 50.

67. Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: етнополітичний та демографічний вимір, 1939–1950-ті роки / Ю. Сорока. – К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київськийуніверситет", 2013. – 415 с.

68. Стефанюк Г. Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1944 рр.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Стефанюк Г.; Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2004. – 215 с.

69. Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa, 1993. – 349 s.

70. Українсько-польські відносини в Галичині у ХХст.: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, 21–22 листопада 1996 р., Івано-Франківськ. – Івано-Франківськ: : Плай, 1997. – 452 с.

71. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: іст. нариси: у 2 кн. – К. : Наукова думка, 2010. – Кн. 1. – 735 с.

72. Шаблій О. ВолодимирКубійович: енциклопедіяжиття і творення / О. Шаблій. – Львів ; Париж, 1996. – 704 с.

73. Шах С. Де срібнолентий Сян пливе. Історичний нарис державної української гімназії в Перемишлі / С. Шах. – Мюнхен, 1977. – 146 с.

References:

1. Andrukhiv, O. (2007). Comparative Characteristics of the Legal Measures of the Soviet and Polish Governments during the Interwar Decades in the field of the fight against children homelessness. *The Scientific and Information Bulletin of King Danylo Law University of Ivano-Frankivsk. Series: Law,* 48-52. [*In Ukrainian*].

2. Antoniuk, N. (1997). *Ukrainian Cultural Life in the General Government (1939-1944): Based on Periodics.* Lviv. [*In Ukrainian*].

3. Armstrong, J. (1996). Heroic and human: Memories about Ukrainian National Leaders of 1941-1945. *Modern Ukraine, 1,* 101-113. [*In Ukrainian*].

4. Armstrong, J. (1955). *Ukrainian Nationalism. 1939–1945.* New York: Columbia University Press.

5. Babii, B. (1954). *The Reunification of Western Ukraine with the Ukrainian SSR.* Kyiv. [*In Ukrainian*].

6. Belousov, S. (1950). *Reunification of the Ukrainian People in a Single Ukrainian Soviet State*. Moscow. [*In Russian*].

7. Bilovus, H. (2017). Artistic Discourse of the "Our Days" Periodical (1941–1944). *Bulletin of Ivan Franko National University of Lviv. Series: Art Studies, 18,* 360–392. [*In Ukrainian*].

8. Wagner, C. (2007). Entwicklung, Herrschaft und Untergang der nationalsozialistischenBewegung in Passau 1920 bis 1945. Berlin: [s. n].

9. *National Holiday. Materials and Documents about the Celebration of the Decade of Reunification of the Ukrainian People in a Single Ukrainian Soviet State.* (1950). Kyiv: Derzhpolitvydav USSR. [*In Ukrainian*].

10. *Galicia during World War II (1939–1945).* (2001). Ivano-Frankivsk: Plai. [*In Ukrainian*].

11. Haliv, M. (2012). Organization and Activity of Preschool Educational Institutions of Drohobych Region during the Hitler's Occupation (1941–1944). *Problems of the Humanities: Collection of Scientific Papers of Drohobych Ivan Franko State Pedagogical University. Series: History, 30,* 148-169. [*In Ukrainian*].

12. Hanitkevych, Ya. (2012, August 31). Historical Stages of the Oldest in Ukraine DanyloHalytskyi National Medical University of Lviv. *Online journal of theShevchenko Scientific Society*. Retrieved fromhttps://ntsh.org/content/ganitkevich-yaroslav-istorichni-etapi-naystarshogo-v-ukrayini-lvivskogo-nacionalnogo. [*In Ukrainian*].

13. Hakh, I. (2016). Ukrainian Artists Society. The Exhibition life of Lviv under German Occupation. *Photos of Old Lviv*. Retrieved from https://photo-lviv.in.ua/suom-vystavkove-zhyttya-pidnimetskoho-lvova. [*In Ukrainian*].

14. Hinda, V. Galician Chess under German Rule. *Zbruch*. Retrieved from https://zbruc.eu/node/13499. [*In Ukrainian*].

15. Hinda, V. (2010). Culture, Education and Sports during Occupation. In *Ukraine in World War II: view from the 21st Century: Historical Essays. Vol. 1*. Kyiv: Scientific Thought. Pp. 697–732. [*In Ukrainian*].

16. Hinda, V. (2013). The Culture of Behavior of Fans and Athletes in Nazi-occupied Ukraine (1941–1944). *Gurzhiyev Historical Readings, 6,* 170–172. [*In Ukrainian*].

17. Hinda, V. (2009). Organization of Sports Life in German-occupied Ukraine (1941–1944). *Scientific Notes of MykhayloKotsyubynsky State Pedagogical University of Vinnytsia. Series: History, 16,* 72–78. [*In Ukrainian*].

18. Hinda, V. (2014). Sport and Politics in Ukraine during the German Occupation. *Zbruch*. Retrieved fromhttps://zbruc.eu/node/26797. [*In Ukrainian*].

19. Hinda, V. (2012). *Ukrainian Sport under Nazi Swastika (1941–1944)*. Zhytomyr: Ruta. [*In Ukrainian*].

20. Hinda, V. (2013). Hockey in Nazi-occupied Galicia. *Bulletin of Cherkasy University. Series: Historical Sciences, 29*, 61–67. [*In Ukrainian*].

21. Hinda, V. (2014). As Galician hockey players pressured German hockey players. *Zbruch*. Retrieved fromhttps://zbruc.eu/node/17393. [*In Ukrainian*].

22. Holovata, L. (2008). Cracow–Lviv books and press releases for children and youth in the context of the Ukrainian cultural process of the Second World War. *Notes of the V. Stefanyk National Library of Lviv, 1(16),* 199–222. [*In Ukrainian*].

23. Holovata, L. (2010). *"UkrainskeVydavnytstvo publishing house" in Cracow–Lviv, 1939–1945: bibliographical guide*. *Volume 1: Books and worksheets.* Kyiv: Critique. [*In Ukrainian*].

24. Grigor'yanc, T. (1972). *Hitler's Policy of Germanization and Colonization of "Joined" Polish Lands in 1939–1945.* Abstract of unpublished thesis (PhD in History), Institute of Slavic Studies and Balkan Studies of the USSR Academy of Sciences in Moscow. [*In Russian*].

25. Dyczok, M. (2000). *The Grand Alliance and Ukrainian Refugees. (St. Anthony's Series. Edited by Richard Clogg.)*. Basingtoke: Palgrave Macmillan.

26. *Encyclopedia of Ukrainian Studies. The General Part in Three Volumes* (1949–1952). Munich, New York: Young Life. [*In Ukrainian*].

27. *Encyclopedia of Ukrainian Studies. The Dictionary Part. Vol. 9.* (1980). Paris, New York: Young Life. [*In Ukrainian*].

28. Zabolotna, I. (2002). Years of German Occupation in Western Ukraine, based on the Memoirs of Ivan Krypiakevych. *Ukrainian Archeographic Yearbook, 7(10),* 389–410. [*In Ukrainian*].

29. Ivanyk, M. (2010). Archive of the Ukrainian Central Committee in Cracow as a Source for Studying German Occupation Policy for Ukrainians in the General Government. *Scientific Notes of the National University of Ostroh Academy. Historical sciences, 15,* 210–224. [*In Ukrainian*].

30. Iliushyn, I. (2012). National Policies and Practices for the Ukrainian and Polish Peoples in the Territory of Their Cohabitation During World War II. *National and Historical Memory, 3,* 129–146. [*In Ukrainian*].

31. Isaiv, P. (1970). Peremyshl. *Encyclopedia of Ukrainian Studies. The Dictionary Part. Vol. 6.* Paris, New York: MolodeZhyttya. Pp.2005–2010. [*In Ukrainian*].

32. Kytsak, B. (2018). *Medical Provision of the Population in the Reichskommissariat Ukraine in 1941-1944.* Unpublished thesis (PhD in History). Zhytomyr Ivan Franko State University; Ostroh Academy National University. [*In Ukrainian*].

33. Koval, M. (1999). *Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945).* Kyiv: Alternatives. [*In Ukrainian*].
34. Konigsberg, W. (2017). *AK 75. Brawurowe akcje Armii Krajowej.* Społeczny Instytut Wydawniczy Znak. [*In Polish*].
35. Kosyk, V. (1993). *Ukraine and Germany in World War II.* Lviv. [*In Ukrainian*].
36. Kubiiovych, V. (1975). *Ukrainians in the General Government, 1939–1941: History of the Ukrainian Central Committee.* Chicago: MykolaDenysyuk Publishing House. [*In Ukrainian*].
37. Kulesha, N. (2014). "We Work not for Personal benefit, but for the Eternal Interests of our Ukraine": Activity of Ukrainian Public Organizations in Germany during the Second World War. *Notes of the V. StefanykLviv National Scientific Library of Ukraine, 6,* 262-276. [*In Ukrainian*].
38. Kurylyshyn, K. (2007). *Ukrainian Legal Press during the German Occupation (1939–1944): Historical and Bibliographic Research. Vol. 1.* Lviv: [s. n]. [*In Ukrainian*].
39. Kurylyshyn, K. (2007). *Ukrainian Legal Press during the German Occupation (1939–1944): Historical and Bibliographic Research. Vol. 2.* Lviv: [s. n]. [*In Ukrainian*].
40. Kurylyshyn, K. (2010). *Ukrainian life under German Occupation (1939–1944): On the Materials of the Ukrainian Legal Press*. Lviv: VasylStefanyk National Scientific Library of Ukraine in Lviv. [*In Ukrainian*].
41. Lapan, T. (2005). *Recruitment and Deportation of the Ukrainian Population to Germany and Conditions of their Labor and Life in Captivity (1939–1945).* Unpublished thesis (PhD in History). Ivan Franko National University of Lviv. [*In Ukrainian*].
42. Leshnivska, I. (2010). Lviv Regional Universal Scientific Library as a Representative of Galician Culture. *Bulletin of the Book Chamber, 8*, 33–37. [*In Ukrainian*].
43. Lutskyi, O. (2010). Prosvita Society and Ukrainian Educational Societies in Galicia during World War II. *Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood, 19,* 255–261. [*In Ukrainian*].
44. Lutskyi, O. (2011). Public assistance to the inhabitants of the Carpathian region (autumn 1941–summer 1942). *Ukraine in the XX century: culture, ideology, politics: collection of articles, 16,* 294–304. [*In Ukrainian*].
45. Makarchuk, V. (2016). Exchange of population in the regulation of the post-war borders of the Ukrainian SSR (according to the results of World War II 1939–1945). *Bulletin of the National University "Lviv Polytechnic". Series: Law, 850,* 451–460. [*In Ukrainian*].
46. Markiewicz, P. (2018). *The Ukrainian Central Committee, 1940–1945: A Case of Collaboration in Nazi-Occupied Poland*. Unpublished thesis (PhD in History). UniwersytetJagielloński. *[In Polish].*
47. Medvid, L. (2003). *History of National Education and Pedagogical Thought in Ukraine: Tutorial.* Kyiv: Vikar. [*In Ukrainian*].
48. Moroz, V. (2014). MykolaNykyforchin as a Prominent Social and Political Figure of Stanislaviv Region. *Ukrainian Nationalism: History and Ideas: Scientific Collection, 2,* 263–276. [*In Ukrainian*].
49. Musial, B. (1999). Deutsche Zivilverwaltung und Judenverfolgung im Generalgouverment. Eine Fallstudie zum Distrikt Lublin 1939–1944. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
50. National Museum in Lviv: Times of War. *Zbruch*. Retrieved from https://zbruc.eu/node/23080. [*In Ukrainian*].
51. *German-fascist Occupation Regime in Ukraine: Collection of Documents and Materials.* (1963). Kyiv: Derzhpolitvydav. [*In Ukrainian*].
52. Onatsky, E. (1957). *Ukrainian Small Encyclopedia.* Book 1. Buenos Aires: [s. n]. [*In Ukrainian*].
53. Ofitsynskyi, V. (2001). *District of Galicia (1941–1944): Historical and Political Essay.*Uzhhorod: Grazhda. [*In Ukrainian*].
54. Panchuk, M., Svorai, S. (1997). School in Western Ukraine in the 20th Century: Aspects of History and Geopolitics. *Ukrainian-Polish Relations in Galicia in the 20th Century: Proceedings of the International Conference,* November 1996. Ivano-Frankivsk: [s. n]. Pp. 334–340. [*In Ukrainian*].
55. Patryliak, I., Borovyk, M. (2010). *Ukraine during the World War II: Attempting a New Conceptual Look*. Nizhyn: PE Lysenko M. M. [*In Ukrainian*].
56. *Peremyshl and Peremyshl Region for Centuries.* (1996). Collection of Scientific Papers and Proceedings of the International Scientific Conference, organized by the Taras Shevchenko Scientific Society in Poland, June 1996. Peremyshl – Lviv: [s. n]. [*In Ukrainian*].
57. Petrovskyi, M. (1944). *The Reunification of the Ukrainian People in a Single Ukrainian Soviet State*. Kyiv-Kharkiv: Ukrainian State Publishing House. [*In Ukrainian*].
58. Pylypiv, I. & Horan, T. (2016). Charitable Activities of the Greek Catholic Church in the 1920's and 1930's. *Scientific Bulletin of St. John Chrysostom Theological University of Ivano-Frankivsk "Kind Pastor": Collection of Scientific Papers. Theology, 9,* 140–147. [*In Ukrainian*].
59. Poliszczuk, W. (2000). *Proofs of OUN i UPA crime: Integral Ukrainian nationalism as a variety of fascism: Activity of the Ukrainian nationalistic structures in 1920–1999*. Toronto: [s. n]. *[In Polish].*
60. Polishchuk, P. (1955). Gymnasiums. *Encyclopedia of Ukrainian Studies. The dictionary part.* Vol. 1. Pp. 381–383. Paris, New York: Young Life. [*In Ukrainian*].
61. Rohovyi, V. (2007). Publications of the KrakiwskiVisti Newspaper about the Support of Ukrainian Students during World War II. *Journalism, 6 (31),* 165–171. [*In Ukrainian*].
62. Samotulka, T. (2008*). Novak Way*. Lviv–New York: [s. n]. [*In Ukrainian*].
63. Semenko, Y. (1993). *Chess in Ukraine: Essays on the History of Chess Game in the Ukrainian Lands and in the Diaspora*. Lviv: Kamenyar. [*In Ukrainian*].
64. Serhiichuk, V. (2008). *History of the Ukrainian Students' Aid Commission*. Kyiv. [*In Ukrainian*].
65. Sliusarenko, A. (2009). *Ukraine during the Second World War: Tutorial*. Kyiv. [*In Ukrainian*].
66. Sova, A. (2012). Award for the Day of Ukrainian Athlete in Brody. *Numismatics. Faleristics, 24.* [*In Ukrainian*].
67. Soroka, Yu. (2013). *Population of Western Ukrainian Lands: Ethnopolitical and Demographic Dimension, 1939–1950.* Kyiv: Kyiv University. [*In Ukrainian*].
68. Stefaniuk, H. (2004). *School in Western Ukraine during the German Occupation (1941–1944).* Abstract of unpublished thesis (PhD in History), VasylStefanykPrecarpathian National University. [*In Ukrainian*].
69. Torzecki, R. (1993). *PolacyiUkraińcy. Sprawaukraińska w czasie II wojnyświatowejnaterenie II Rzeczypospolitej*. Warsaw: [s. n]. [*In Polish*].
70. *Ukrainian-Polish Relations in Galicia in the 20th Century: Proceedings of the International Scientific and Practical Conference. November 1996.* (1997). Ivano-Frankivsk. Ivano-Frankivsk: Plai. [*In Ukrainian*].
71. *Ukraine in the Second World War: View from the 21st Century: Historical Essays. Vol. 1.* (2010). Kyiv: Scientific Thought. [*In Ukrainian*].
72. Shablii, O. (1996). *Volodymyr Kubiiovych: Encyclopedia of His Life and Creativity.* Lviv-Paris: [s. n]. [*In Ukrainian*].
73. Shakh, S. (1977). *Where Silver San is Flowing. Historical Essay about the State Ukrainian Gymnasium in Peremyshl*. Munich. [*In Ukrainian*].

Надійшла до редколегії 18.02.20

A. Tron-Radomska, PhD Student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HUMANITARIAN ACTIVITY OF THE UKRAINIAN CENTRAL COMMITTEE IN THE GENERAL GOVERNMENT: A HISTORIOGRAPHY

One of the unexplored and ambiguous questions about the history of Ukraine during World War II is the activity of the only legal establishment of Ukrainians under the Nazi occupation regime – Ukrainian Central Committee (UCC). Scientific interest in the place of the designated organization in the context of that time social and cultural processes in Western Ukrainian lands actualizes the importance of comprehending and analyzing the accumulated historical knowledge about it.

The article investigates the completeness of the study and the representation of the problem in historiography, identifying two periods of its scientific development. Attention is focused on the key trends, thematic aspects, specific results of the researches of scientists of UCC activities in the humanitarian sphere at each stage of the historiographic process. The specificity of reflection of the subject in the historical literature is traced: from factual materials of encyclopedic editions and historical-memoir publications to studies of social and political history of Ukraine, monographs, dissertations and scientific articles, educational editions that directly or indirectly cover the cultural, educational, charitable and sports activities of the UCC.

Historiographic analysis convincingly proves a significant progress in the study of the problem at the latest stage through the intensification of source and archeographic studies that improve the heuristic work in the specified direction, contribute to the emergence of specialized publications of modern Ukrainian historians dedicated to finding out the place of the UCC in the revival of the national, cultural and sports life of Ukrainians in the 1940s. The features of coverage of the problem in contemporary foreign historiography, in which the leading place belongs to Polish historical thought, are revealed. Emphasis is placed on its historical and political orientation and prejudgment.

It is revealed that in terms of personal dimension of the research of the work of the UCC, an important role is played by scientific understanding of the activity of his head – Volodymyr Kubiyovych.

Keywords: Ukrainian Central Committee, historiography, General Government, World War II, Volodymyr Kubiyovych.

Наукове видання

ВІСНИК

КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 1 (144)

Редактор *В. Філь*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84 1/8. Ум. друк. арк. 7,9. Наклад 300. Зам. № 220-9717.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № І-1.
Підписано до друку 07.04.20

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"
Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01030
☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 72; тел./факс (38044) 239 31 28
e-mail:vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
http: vpc.univ.kiev.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02